II, 658. 214

POLSKA AKADEMJA UMIEJĘTNOŚCI

WŁADYSŁAW GODZISZEWSKI

GRANICA POLSKO-MOSKIEWSKA

WEDLE POKOJU POLANOWSKIEGO

(WYTYCZONA W LATACH 1634—1648)

KRAKÓW 1934

DRUKARNIA UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO POD ZARZĄDEM JOZEFA FILIPOWSKIEGO

BN
BN
BN
BN

Odbitka z zeszytu 3 »Prac Komisji dla Atlasu historycznego Polski«.

Biblioteka Narodowa
Warszawa
30001018259887

BIBLIOTEKA NARODOWA
III 658.214

Errata.

Str.	3	wiersz	5	oddołu	*zamiast*	512	*ma być*	5—12
»	4, 17	»	20, 23	»	»	Kamieńskiego	» »	Kamienskiego
»	9	»	6	»	»	krola	» »	Kisiela
»	9	»	1	»	»	str. 71/3	» »	K. 171/3
»	11	»	1	»	»	3655, str.	» »	3675, k.
»	13	»	14	»	»	sędziowie	» »	sędziowie graniczni
»	13	»	11	»	»	chcieli	» »	pozwolili
»	13	»	7	»	»	130	» »	1642
»	16, 17	»	10, 27	»	»	3575, str.	» »	3675, k.
»	18	»	2	»	»	zechce	» »	chce
»	19	»	9	odgóry	»	polecąajce	» »	polecające
»	20	»	14	oddołu	»	Obałtowskim	» »	Obałkowskim
»	22	»	1	»	»	Ob,	» »	Ob.
»	24	»	19	odgóry	»	przestawia	» »	przedstawia
»	26	»	13	oddołu	»	4. VI.	» »	14. VI.
»	29	»	7	odgóry	»	moskiewska	» »	przeciwna
»	29	»	8	»	»	wysadzoną	» »	wysadzone
»	30	»	1	»	»	Orełki	» »	Orelki
»	30	»	9	»	»	1644	» »	1642
»	30	»	13	oddołu	»	Ossol. rpis 2280	» »	Czart. rpis 2732
»	31	»	13	»	»	Jaźnicę	» »	Jaznicę
»	53	»	9	»	»	Szczałhonowo	» »	Szczałkonowo

Pisownię Nowogródek siewierski poprawić wszędzie na Nowogródek Siewierski (str. 3, w. 7; 18, 4; 20, 2; 21, 6; 27, 20).

Cytacje stron rękopisów A. U. 725 (na str. 19, w. 14), 348 (30, 5), Kras. 3227 (23, 9), 4101 (32, 12), Nar. 143 (31, 1), Ossol. 1905 (21, 9), 2280 (18—30), 2285 (27, 12), 3566 (31, 2), 3675 (23, 9), 4064 (23, 2 i 32, 15), 4066 (3, 7 i 21, 22), 4108 (21. 17), Zam. 1662 (26—29) należy poprawić na karty, a rpisu Kras. 4022 (10—32) — na akta, nie zmieniając jednak ich liczb.

Spis treści.

	Str.
Wstęp	1
I. Ustalenie granicy	8
II. Bieg granicy	43
Zakończenie	79
Indeks miejscowości	83
Errata	97

Mapa pasa granicznego (segmentami w skali 1:420.000).
Mapa główna w skali 1:2,000.000.

BIBLIOTEKA NARODOWA
III 658.214

Granica polsko-moskiewska
wedle
pokoju polanowskiego
(wytyczona w latach 1634—1648)

opracował
Władysław Godziszewski.

WSTĘP.

W toku studjów nad stosunkami polsko-moskiewskiemi w pierwszej połowie XVII w. dostrzegłem niedokładności, i to bardzo znaczne, w dotychczasowem kreśleniu granicy polsko-moskiewskiej, ustalonej pokojem polanowskim. Spostrzeżenia te pobudziły mnie do skrupulatnych poszukiwań celem rozwiązania powyższego problemu, bądźcobądź ciekawego i ważnego z punktu widzenia geografji historycznej. Na wszystkich bowiem dotąd wydanych mapach, zarówno dawnych z w. XVIII jak i nowszych, przyjmowano za podstawę tej granicy stan posiadania z czasów znacznie wcześniejszych (nieraz z małemi tylko odchyleniami), a mianowicie z czasów Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra, nie uwzględniając zmian, jakim w międzyczasie uległa granica, zmian dość znacznych, bo uszczuplających stan posiadania Polski w Smoleńszczyźnie i Siewierszczyźnie niemal do połowy. W następstwie takiego stanowiska przydzielano do Polski takie objekty terenowe, jak Toropiec (około 7750 km²), Brańsk i Putywl (ok. 86.050 km²), a nieraz i Wiaźmę (ok. 9300 km²), choć utracone były bezpowrotnie jeszcze w r. 1503.

I nic dziwnego. Praca nad tem zagadnieniem, dotąd nietkniętem zupełnie, jest bardzo niewdzięczna spowodu rozprószenia materjału źródłowego, któryby mógł przynieść pożądane wyświetlenie czy uzupełnienie omawianego problemu, a także spowodu zbyt wielkich trudności dotarcia do tego materjału. Traktat polanowski bowiem wymienia wprawdzie miejscowości, położone po obu stronach granicy, lecz tylko

główniejsze, co nie wystarcza do jej dokładnego wytyczenia. Liczne zaś drobne szczegóły, jakie można napotkać rozsiane tu i ówdzie w rozlicznych aktach, przygodnie odnoszących się do spraw granicznych, nie mogą pomóc do rekonstrukcji całości biegu tej granicy. Należy nadmienić, że dokładniejsze poznanie samego tylko wyżej wspomnianego aktu pokoju mogłoby uchronić wydawców map od takich błędów, jak dopiero co wyżej wspomniane. Jedynie ostatnio J. Natanson-Leski na mapie swej p. t. »Polska mocarstwowa od XIV do XVIII w.« kreśli tę granicę już znacznie zbliżoną do faktycznego stanu, jednak daleko jej jeszcze do całkowitej wierności, a opracowanie naukowe dziejów tej granicy doprowadził on zaledwie do czasów St. Batorego [1]. Pozatem Darowski porusza jeszcze sprawę tej granicy w pracy p. t. »Zatargi o starostów pogranicznych« [2], lecz tylko mimochodem, i to pod kątem sporów granicznych oraz wynikających stąd zatargów dyplomatycznych między obu państwami, bez kuszenia się jednak o zrekonstruowanie biegu granicy, choćby nawet w przybliżeniu. Podobny charakter lokalny ma praca Wł. Tomkiewicza »Jeremi Wiśniowiecki« [3].

Na podstawie wspomnianego aktu polanowskiego, jak i danych, zaczerpniętych z przebiegu rokowań o ustalenie biegu granicy, nakreśliłem ją już w r. 1925 w zarysie, i w ujęciu powyższem po porozumieniu się ze mną uwzględnił ją prof. Wł. Semkowicz w wydaniu swych map szkolnych p. t. »Rzeczpospolita Polska w r. 1771« i »Polska w XVII w.« [4]. W trzy lata później przedłożyłem Polskiej Akademji Umiejętności opracowanie całokształtu tego zagadnienia. Praca ta, referowana na posiedzeniu Wydziału hist.-fil. dn. 28 kwietnia 1928, została przyjęta, a jej streszczenie umieszczono w Sprawozdaniach P. A. U. z t. r. (zesz. IV, str. 10—12), gdzie też opisano bieg granicy polanowskiej w zestawieniu z biegiem dzisiejszych granic odnośnych gubernij, względnie powiatów, uwydatniając zasadnicze jej odchylenia. Dalsze poszukiwania dostarczyły mi licznych wzmianek o miejscowościach nadgranicznych, zaczerpniętych z nadań królewskich i sporów pogranicznych, a co ważniejsze, przyniosły mi nader cenny materjał w postaci protokółów rozgraniczeń, dokonanych przez polsko-moskiewskie komisje delimitacyjne w latach 1634—1648. Te właśnie protokóły są zasadniczem źródłem, zawierającem materjał, który umożliwia dopiero ścisłe odtworzenie biegu granicy. Są one następujące: 1) Protokół

[1] Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej, cz. I i II. Rozprawy Historyczne T. N. W., tom I, z. 3 i t. IX.

[2] Bibljoteka Warszawska 1894, IV.

[3] Rozprawy Historyczne T. N. W., t. XII.

[4] Stwierdził to w swym autoreferacie o Szkolnym Atlasie Historycznym, cz. II (Odbitka z Polskiego Przeglądu Kartogr. nr 41 z r. 1933, str. 6).

rozgraniczenia na odcinku bielskim (po stronie moskiewskiej — toropieckim) u Dogiela w jego »Limites Regni« z r. 1758 (jest to jedyny akt przez niego wydany). 2) Następnie na odcinku newelskim (wielkołuckim) w rękopisie Bibl. Załuskich, dziś Bibljoteki Narodowej, pod sygnaturą: Różn. F. IV. 143. t. II. Jest to odpis sporządzony przez tegoż Dogiela, jednak w »Limites Regni« niedrukowany. Oba te akta zaczerpnięte zostały przez Dogiela z Archiwum W. X. L. Na ślady protokółów na pozostałych odcinkach nie natknął się Dogiel, spis bowiem treści pięciu tomów jego kodeksu (Ossol. rpis 2347, k. 46) poza wzmianką o tych dwóch aktach innych danych o protokółach granicznych nie zawiera. 3) Trzecim odszukanym protokółem jest akt oryginalny strony moskiewskiej rozgraniczenia na odcinku rosławskim (brańskim). Jest to jedyny protokół przechowywany w Archiwum ks. Radziwiłłów w Warszawie, ongiś w Nieświeżu (dział I pergaminów, nr 236 dod.). 4) Protokół rozgraniczenia na odcinku nowogródzkim siewierskim (putywlskim), praca głównie Adama Kisiela w latach 1645 i 1647, został wraz z innemi jego aktami oddany do rozporządzenia komisarzom polskim, rokującym o pokój z Moskwą w r. 1656, jak o tem świadczy wzmianka w katalogu aktów Archiwum Koronnego z r. 1767 w dziale rosyjskim pod nr 10 pliku: I »1656. VII. 9. Rejestr pakt i innych różnych dokumentów granicznych do komisji z Carem Moskiewskim służących od JMPani Kisielowej, od wojewodziny kijowskiej, przez Adama Czarnołowskiego, pisarza gr. włodzimierskiego, za rozkazem króla JM. odebranych«. Akta te od Czarnołowskiego odebrał Stanisław Sarbieski, komisarz na traktaty z Moskwą wysadzony, w Niemierzy dn. 30 paźdz. 1656 (plik I, nr 26). Jednak ani tego rejestru, ani też dokumentów Kisiela w papierach wspomnianej komisji niema (rewindykowane z Moskwy i przechowane w Archiwum Głównem w Warszawie, mają poważne luki). Zresztą poza tą wzmianką brak innych danych, któreby wskazywały na przechowywanie tego protokółu w Archiwum Koronnem, a przecież tyczył się on właśnie jedynego odcinka koronnego. Nie było go też tam w czasie wywożenia archiwum przez Rosjan w r. 1794. Znamy go jednak w postaci listu granicznego komisarzy granicznych z r. 1645 o dokonaniu pracy na północnej części tego odcinka na przestrzeni 180 km (uwierzytelniony wypis z ksiąg grodzkich Nowogródka siew., Ossol. rpis 4066, str. 118), na dalszej zaś przestrzeni 390 km w postaci właściwego protokółu granicznego z dn. 3 lipca r. 1647, opublikowanego w »Cztienjach« z r. 1885, t. II, str. 512, a zaczerpniętego z archiwum Min. Sprawiedliwości w Moskwie. Te same niemal dane, a nawet podane wyraźniej, zawiera akt t. zw. »Ugody warszawskiej« z r. 1644 (oryginał strony moskiewskiej w Arch. ks. Radziwiłłów w Warszawie, dział I perg., nr 128 dod.), rozstrzygającej

ostatecznie długoletnie spory graniczne, zwłaszcza na tym odcinku, i podającej bieg ustalonej tu granicy. Pewnem uzupełnieniem są nadania królewskie w Siewierszczyźnie (pow. nowogródzki-siewierski) i Kijowszczyźnie, oraz liczne dane o miejscowościach tamtejszych, zaczerpnięte z Metryki Kor. (Arch. Gł. w Warszawie) i z papierów Piaseczyńskich (archiwum lipowieckie w Bibl. im. Ossol. we Lwowie nr 4060—4166).

W ten sposób na podstawie protokółów granicznych dokładnie została odtworzona granica na czterech spośród wszystkich pięciu odcinków, i to na przestrzeni 2200 km[1]. Jedynie na odcinku środkowym — dorohobuskim (wiaziemskim), co do długości najkrótszym, bo zaledwie 380 km, sytuacja przedstawia się nieco inaczej. Aktu protokółu rozgraniczenia, wystawionego przez stronę moskiewską dla Polski, nie udało mi się odszukać. Natomiast akt polski przechowuje się w Centralnem Archiwum w Moskwie[2] w księgach »Posolskago prikaza« pod datą 1634. VIII. 3/13, nr 22 i 1637. X. 17/27, w załączniku pod literą K. Dwuletnie starania, podjęte dzięki niezmiernej życzliwości p. prof. Wł. Semkowicza, by za pośrednictwem Polskiej Akademji Umiejętności uzyskać odpis względnie odbitki fotograficzne powyższego aktu, spełzły na niczem[3].

Wobec tego należy z tych aktów zrezygnować, a ustalenie granicy na tym odcinku oprzeć na innym materjale źródłowym. Są nim w pierwszej mierze lakoniczne wzmianki o dokonaniu rozgraniczenia na tym odcinku w pracy Bantysza-Kamieńskiego p. t. »Pierepiska mieżdu Rossijeju a Polszeju«, t. III, oparte właśnie na wspomnianym dopiero co wyżej materjale moskiewskim, a następnie luźne dane o miejscowościach nadgranicznych, zaczerpnięte z aktów, dotyczących sporów granicznych. Niezmiernie bogatego materjału dostarczyły przedewszystkiem nadania królewskie w powiecie nadgranicznym dorohobuskim, znane w oryginale z pergaminów Bibl. ord. Krasińskich w Warszawie nr 418—423, 426 i rpisu Bibl. im Ossol. nr 2280 (kopja), a nadto nadania w tymże powiecie, jak również bielskim i we włości jeleńskiej pow. smoleńskiego (ta jedynie wchodzi w grę jako nadgraniczna), znane z wyciągów z ksiąg zapisów Metryki Litewskiej, sporządzonych przez Józefa Wolffa, a przechowywanych w Bibl. ord. Krasińskich nr 3622—3624.

---

[1] Na mapie naszej są to segmenty 1—17 i 21—36.

[2] Są w tem archiwum wszystkie protokóły.

[3] Zakupiony specjalnie w tym celu przez Akademję film do fotografowania aktów niestety zaginął w drodze. Ponowne próby uzyskania powyższych zdjęć za pośrednictwem Poselstwa Polskiego w Moskwie zakończyły się ze strony Komisarjatu Ludowego Spraw Zagranicznych notą odmowną z dn. 25. III. r. 1932, w myśl której uzyskanie wspomnianych zdjęć ze względów technicznych jest niemożliwe.

Zastępują one w zupełności dla naszych celów niedostępną dziś do badań naukowych właściwą metrykę. Uzupełniają je jeszcze liczne dane ze spisu podymnego, płaconego z tych ziem w r. 1628, jak również z rejestru wybierania podymnego województwa smoleńskiego, przedłożonego komisji smoleńskiej w r. 1671, rozpatrującej sprawę wynagrodzenia za ziemie odstąpione Moskwie rozejmem andruszowskim w r. 1667. Materjał ten, nader obfity, z natury rzeczy w drobnej tylko części może być zużytkowany w niniejszej pracy, ograniczającej się do stosunkowo wąskiego pasa ziemi nadgranicznej, lecz dla niniejszej pracy jest zupełnie wystarczający.

Wspomniane wyżej źródła zawierają również obfity materjał do odstąpionego Moskwie pokojem polanowskim powiatu sierpiejskiego, umożliwiając tem samem bliższe wyznaczenie jego obszaru, jak również ściślejsze jego rozgraniczenie z pozostałemi przy Polsce ziemiami. Dane powyższe umożliwiły zatem dokładne poprowadzenie granicy i na tym odcinku granicznym, mimo że wydawało się to rzeczą prawie niemożliwą do wykonania bez aktu rozgraniczenia komisarzy granicznych.

Zebrane w ten sposób wyniki pracy dają pełny obraz faktycznego stanu omawianej granicy. Tak ustaloną granicę na przestrzeni 2580 km przedstawiam na dołączonej mapie głównej całego terenu wschodniego w skali 1:2,000.000. Dla lepszej jednak orjentacji w zaszłych przesunięciach terytorjalnych podaję granicę wedle pierwszego pokoju z Moskwą za Kazimierza Jagiellończyka w r. 1449, jako najdalszego zasięgu Polski względnie Litwy na wschodzie, a to według pracy J. Natansona-Leskiego »Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej«, cz. I, z pominięciem jednak ziem shołdowanych tylko poprzednio za Witolda, oraz ze sprostowaniem, zresztą drobnem, jej biegu między rzekami Żukopą i Osuhą, granicę zaś z czasów rozejmu andruszowskiego i pokoju grzymułtowskiego (wschodnią jej część) — według mapy Wł. Semkowicza »Rzeczpospolita Polska w dobie królów obieralnych (1582—1770)[1].

Obszary sporne i odstąpione Moskwie zaznaczam tylko w przybliżeniu, podobnie jak podane przytem własne obliczenia ich powierzchni, gdyż opierać się tu mogłem jedynie na materjale pisanym, nie mając do rozporządzenia ówczesnych map terenów spornych, które wprawdzie nie na wszystkich odcinkach były sporządzone, jednak były robione na obszarach specjalnie ważnych i trudnych do rozgraniczenia, a to głównie na odcinku nowogródzko-siewierskim (putywlskim). Na mapy te nie natknąłem się w archiwach polskich, znajdują się one jednak w aktach moskiewskich, między innemi też w Metryce Litewskiej, pozostałej w Moskwie[2].

[1] Mapa podręczna wydana we Lwowie nakładem Książnicy-Atlasu w r. 1933.

[2] Ptaszycki St., Opisanije Lit. Metr. IV. A. lit. 344 i in.

Do umiejscowienia obficie we wspomnianych już aktach podanych nazw topograficznych używałem map sztabowych rosyjskich w skali 1:126.000. Mimo swej szczegółowości nieraz są one niewystarczające. Niema na nich szeregu miejscowości, zaginionych lub zachowanych pod zmienionemi nazwami, a co gorsze nie podają nazw małych rzeczek, co znacznie utrudnia dokładne i ścisłe ich umiejscowienie. Niektóre miejscowości, niezaznaczone na mapie 1:126.000, odszukałem na mapie rosyjskiej 1:420.000. Pomocne mi również były mapy, wydane w XVIII w., jak Perthéesa (1770), Zannoniego (1772), oraz »Atlas ziem ruskich« Al. Jabłonowskiego (1899—1904), a to głównie do odszukania miejscowości dziś zaginionych, w mniejszym natomiast stopniu (wskutek swej nieścisłości) do prowadzenia granicy, choć i one w wielu miejscach potwierdzają wyniki mych badań.

Wyniki badań, opracowane na mapach 1:126.000, przeniosłem na mapę 1:420.000, i w tejto skali podaję bieg granicy odcinkami (segmentami) pasa granicznego, wprawdzie z pominięciem drobnych rzeczek i potoków (które w tekście przytaczam wszystkie), lecz z zachowaniem właściwego biegu granicy i, co ważniejsze, wszystkich odszukanych miejscowości. Odpowiedniki segmentów podane są na mapie głównej 1:2,000.000, ale już bez elementów szczegółowych. Na mapach podaję jedynie miejscowości odszukane, nieodszukane zaznaczam w tekście pytajnikiem w nawiasie. To samo tyczy się małych rzeczek i potoków. W podaniu nazw trzymam się zasadniczo brzmienia aktów i pisowni polskiej. W razie różnorodności brzmień daję pierwszeństwo brzmieniu ruskiemu względnie białoruskiemu przed rosyjskiem, jako bardziej odpowiadającemu ówczesnemu stanowi rzeczy na zainteresowanych terenach. Różnice te ograniczają się przeważnie do końcówek »o« lub »a«. O ile rozbieżności w nazwach między aktami a obecnemi mapami rosyjskiemi są znaczniejsze, te ostatnie przytaczam w nawiasie.

Wypada tu również nadmienić, że z licznych, podanych w niniejszej pracy miejscowości, z wyjątkiem miast, zaledwie mały ich procent uwzględniony jest w »Słowniku Geograficznym Król. Polskiego«.

Na tem miejscu niech mi wolno będzie złożyć wyrazy głębokiej wdzięczności pp. prof. Władysławowi Semkowiczowi i prof. Wacławowi Sobieskiemu za łaskawe udzielanie mi w ciągu pracy cennych rad i wskazówek, oraz życzliwej pomocy w przezwyciężaniu wielu trudności przy rekonstrukcji wspomnianej granicy. Poczuwam się również do miłego obowiązku wyrażenia serdecznego podziękowania dyrekcjom Bibljoteki ks. Czartoryskich, Bibl. Jagiellońskiej, Bibl. Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie, Bibl. Fundacji Kórnickiej w Kórniku, Bibl. im. Ossolińskich we Lwowie, Archiwum Głównego, Archiwum Skarbowego, Bibl. Narodowej, Bibl. ord. Krasińskich, Bibl. ord. Za-

moyskich i Archiwum ks. Radziwiłłów w Warszawie za łaskawe udostępnienie mi poszukiwań w zbiorach, powierzonych ich pieczy, a zwłaszcza p. A. Iwanowskiemu, dyrektorowi Arch. ks. Radziwiłłów, za umożliwienie wyzyskania tak cennego dla mnie aktu rozgraniczenia, dr L. Białkowskiemu, dyrektorowi Archiwum Państw. w Lublinie, za łaskawą pomoc w sprowadzeniu szeregu rękopisów, a także p. dyrektorowi St. Bodniakowi za odszukanie kilku ważnych dla pracy źródeł w Bibl. Kórnickiej.

Skrócenia częściej użyte w tej pracy.

A. J. i Z. R. = Akty otnosiaszczijesja k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii;
A. U. = Polska Akademja Umiejętności;
Arch. Gł. = Archiwum Główne w Warszawie;
B. K. Pierepiska III = Bantysz-Kamienskij, Pierepiska miežду Rossijeju a Polszeju, t. III;
B. K. Snoszenja = Bantysz-Kamienskij, Obzor wniesznich snoszenij Rossii;
Czart. = Bibljoteka ks. Czartoryskich w Krakowie;
Jag. = Bibljoteka Jagiellońska w Krakowie;
Kórnik = Bibljoteka Kórnicka;
Kras. = Bibljoteka ord. Krasińskich w Warszawie;
Memoriale = Memoriale ks. Albr. Radziwiłła, rękopis w Bibl. ks. Czartoryskich w Krakowie nr 2356;
Nar. = Bibljoteka Narodowa w Warszawie;
Ossol. = Bibljoteka im. Ossolińskich we Lwowie;
Radz. = Archiwum (nieświeskie) ks. Radziwiłłów w Warszawie;
S. = segmenty pasa granicznego na dołączonej mapie;
Sł. G. = Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego;
Vol. leg. = Volumina legum;
Zam. = Bibljoteka ord. Zamoyskich w Warszawie.

I. Ustalenie granicy[1].

Traktat polanowski z dnia 14 czerwca 1634 r. przyznawał Polsce ziemie, odstąpione jej już rozejmem dywilińskim w r. 1618, odrywając jednak od nich na rzecz Moskwy gród Sierpiejsk wraz z 40 milami ziemi (ściślej 12250 km²) i ponad 80 miejscowościami[2]. Rozgraniczenia ziem polsko-moskiewskich nie przeprowadzono wówczas należycie wskutek naprężonych nadal stosunków mimo zawartego rozejmu.

Wprawdzie zbierały się w r. 1619 i w latach następnych komisje graniczne na odcinkach Toropca i Wielkich Łuków[3], nie dały jednak pozytywnego rezultatu, a to spowodu sporów, jakie wynikły o pewne włości pograniczne. Wyznaczone były też komisje na inne odcinki, lecz o ich pracach nic nie wiemy. Prawdopodobnie granica była tu wytknięta w głównych zarysach, a wobec słabego zaludnienia tych ziem może nie wywołała większego zainteresowania. Tak przynajmniej było po zawarciu pokoju, kiedyto na wielu odcinkach poprowadzono rozgraniczenie bez przeszkód, i to wzdłuż starych miedz. O niektóre tylko miejsca, pozostające w rękach polskich, jak o włości Żyżycką (S. 8—10), Pacyńską (S. 21—22), Komarycką (S. c, d, e, 30) i ziemie

[1] Sprawy polityczne, związane z tym pokojem, rozpatruję w pracy p. t. Polska a Moskwa za Władysława IV (Rozpr. Wydz. hist. fil. P. A. Um., t. 67). Traktat polanowski, ratyfikowany przez cara 29. III. r. 1635, znany mi poprzednio w odpisie z Tek Naruszewicza (Czart. rpis 130), został już rewindykowany z Moskwy i przechowuje się w Archiwum Głównem w Warszawie (Arch. Carstwa P. teka 23). Brak jedynie pieczęci carskiej, której szczegółowy opis podaje Naruszewicz. Fotograficzną odbitkę części tego aktu jako ilustrację umieścił dyrektor tegoż archiwum dr J. Siemieński w swej Dyplomacji dawnej Polski na str. 45. Zaznaczyć należy, że Archiwum Główne posiada tylko ten jeden akt z obfitej korespondencji moskiewskiej do dworu polskiego za Władysława IV. Nie było ich też w Archiwum Koronnem w r. 1795. Napotkać je jednak można w innych archiwach krajowych.

[2] Czart. rpis 1642, str. 119; o miejscowościach szczegółowiej w następnym rozdziale.

[3] Komisarzami polskimi byli Aleksander Korwin-Gosiewski i Bazyli Szapka-Chotolski, a ze strony Moskwy — stolnik Jurij Tatiszczew, dwor. Glebow i djak Sabakin. Zjazd odbył się 1/11. X. 1619 B. K. Snoszenja III, 116.

putywlskie, toczyły się spory dyplomatyczne w latach 1619—1622 [1], lecz od tego czasu Moskwa żywi zamiary wznowienia wojny z Polską i nie interesuje się już więcej sprawami granicznemi.

Dopiero zawarcie pokoju wieczystego i utrwalenie wzajemnych stosunków na stałych podstawach wywołało konieczność ostatecznego uregulowania tej drażliwej sprawy. Załatwić ją miały komisje graniczne w jesieni r. 1634, a ewentualnie dokończyć najpóźniej w roku następnym.

Dla przyśpieszenia pracy traktat pokoju dzielił granicę na pięć odcinków [2], wyznaczając na każdy z nich osobną komisję. Komisje te składać się miały z trzech komisarzy z każdej strony i najwyżej 40 osób orszaku [3]. Jedynie na południu przy prowadzeniu granicy w Dzikich Polach musiały komisje posiadać znaczniejsze poczty spowodu ciągłego niebezpieczeństwa ze strony wałęsających się hord tatarskich [4]. Wspomniane odcinki, począwszy od Inflant, były następujące: newelski [5] (po stronie moskiewskiej — wielkołucki) (S. 1—10), bielski (toropiecki) (S. 10—17), dorohobuski (wiaziemski) (S. 17—21), rosławski (brański) (S. 21—30) jako odcinki litewsko-moskiewskie, i nowogródzki-siewierski (putywlski) (S. 30—36) jako koronno-moskiewski.

Tylko w Inflantach granica nie wymagała pracy delimitacyjnej. Była ona bowiem bezsporna jeszcze w czasach istnienia Zakonu kawalerów mieczowych. Uległa częściowym zmianom, i to natury raczej okupacyjnej, w czasie walk o Inflanty za Zygmunta Augusta; została przywrócona do dawnego stanu układem w Jamie Zapolskim r. 1582, tak, że nawet traktat polanowski ogranicza się do ogólnikowej wzmianki, a mianowicie, że ma tu być granica stara, jaka była dawniej [6]. Komisarze

---

[1] B. K. Pierepiska III, 30, 35, 38, 39, 43—45. B. K. Snoszenja III, 116.

[2] Odcinki zaznaczam na mapie głównej dwiema poprzecznemi kreskami.

[3] Traktat pokoju, Arch. Gł. W pierwszych latach wyznaczani byli komisarze z Litwy na odcinki litewskie, z Korony — na koronny. Dopiero od r. 1638 konstytucją sejmową postanowiono wysyłać komisje mieszane, przydzielając jednego komisarza Koroniarza do każdej z czterech komisyj litewskich, a Litwina — do koronnej, »a to dla pilniejszych pakt, z narodem moskiewskim uczynionych, strzeżenia i dotrzymania«. Vol. leg. III, 444.

Komisarze polscy otrzymywali wynagrodzenie za każdorazowy udział w pracach komisyj w kwocie 1000 złotych (Czart. rpis 133, str. 11), a na odcinku nowogródzkim-siew. (putywlskim) nawet po 8000 zł. na osobę. Patrz zlecenie króla, dane podskarbiemu kor., wypłacenia takiej sumy »po ośmiu tysięcy« komisarzom, wysłanym na ten odcinek w r. 1636. Jag. rpis 94, str. 476/8.

[4] List króla do podkancl. kor. z dn. 16. X. r. 1636. Nar. rpis Pol. Fol. IV, 94, str. 66/8.

[5] Dla uproszczenia wymieniam tylko najważniejsze powiaty.

[6] »A rubieżom wsiech tiech gorodow (kurlandskich i inflanckich) byti po starym rubieżom«. Akt pokoju, Arch. Gł.; Nar. rpis Różn. F. IV. 143, t. II, str. 71/3.

też graniczni sąsiedniego odcinka newelskiego (wielkołuckiego) w czasie swych prac nie tknęli jej zupełnie. Po rozbiorach stała się granicą gub. witebskiej (pskowskiej) i jako taka zachowała się do naszych czasów.

Zjazd komisyj granicznych naznaczono na 1 października r. 1634. Określono też zgóry przebieg ich pracy. Po wymianie listów wierzytelnych [1] i złożeniu przysięgi przez komisarzy, że dochodzić będą starych granic i sprawiedliwie mierzyć [2], zadaniem komisyj było ustalenie przynależności ziem na podstawie starych dokumentów lub zeznań zaprzysiężonych »starożylców« i poprowadzenie granicy tak, aby ani kawałek ziemi prywatnej nie pozostał na terenie drugiego państwa. Tu zaznaczyć należy z całym naciskiem, że posiadłości prywatne nie mogły żadną miarą przekraczać granic państwa [3]. Pozwalano natomiast komisarzom czynić zamiany klinów, wciskających się w posiadłości drugiego państwa, ale według równej wartości (tego jednak zastrzeżenia w praktyce nie przestrzegano). W wypadku wymiany wolno było właścicielowi przesiedlić ludność wraz z całym dobytkiem z odstępowanych terenów.

Przy wytyczaniu granicy oznaczać ją mieli komisarze znakami rozpoznawczemi na drzewach, a mianowicie krzyżami pojedynczemi po stronie moskiewskiej, podwójnemi zaś, »podwatnemi«, po polskiej, w punktach zwrotnych sypać kopce, a w spornych miejscach zakopywać nadto ustalone przedmioty, jak kamienie, kości zwierzęce, sierpy, zamki i inne [4]. Po dokonaniu tej pracy mieli opisać dokładnie bieg granicy i wymienić między sobą sporządzone protokóły rozgraniczeń.

[1] Jeden taki list wierzytelny ze strony carskiej dla komisarzy moskiewskich, wysłanych na odcinek newelski (wielkołucki), z datą 10. IX. r. 1634 przechowuje się w oryginale w Bibl. Kórnickiej rpis nr 1542. W liście tym car poleca: »A nakazali jesmia im s polskimi i litowskimi sudjami mież tiech gorodow (wymienione na początku aktu) ziemli rozwiesti i rubieży uczyniti w prawdu biezo wsiakija chitrosti po posolskomu dogoworu, pociełowaw krest na obie storony, i czto tie naszi mieżewyje sudji ucznut goworiti i rozmierzewanje ziemel diełati i stanowiti, im w tom wo wsiem wierit'. A czto oni w tom diele uczinіat i ziemli rozwiedut i rubieży uczyniat i to wsie od naszego Carskago Wiel. budiet zdierżano krepko i nieruszimo«.

Charakterystyczne jest, że na pieczęci carskiej widnieje jeszcze tytuł »Kn. Smolenskij«, w tekście natomiast, choć wymieniony jest pełny tytuł carski, tego tytułu już brak.

[2] Kras. rpis 4022, str. 38. Tekst przysięgi, złożonej przez Adama Kisiela: »Ja... prisiahaju Hospodu Bohu Wsiemohuszczemu na siej żywotworiaszczyj Krest i po siej hramotie i zapisi w sudiejstwie mieżowom maju po prawomu sisk diełat' i priamych rubieżej tołkowat'«. Ob. Darowskiego, Misja dyplomatyczna w XVII w. (Szkice hist. I, 252).

[3] Ob. zakończenie aktów rozgraniczenia, zawierające klauzule o przestrzeganiu całości granicy: »Nie władieti czerez rubież nikakimi ugodji«.

[4] Ob. protokóły graniczne.

W razie powstania sporów, lub niedojścia zebrań komisyj do skutku z innego powodu, mieli komisarze wystawić sobie wzajemnie pisma odraczające z wyszczególnieniem przyczyn przerwania pracy i podaniem terminu nowego zjazdu [1]. Prace te okazały się ponad siły komisyj i były niemożliwe do przeprowadzenia w przewidzianym czasie. W oznaczonych tych dwóch terminach zdołano rozgraniczyć w całości tylko jeden odcinek najmniej sporny — bielski (toropiecki) (S. 10—17) [2].

Komisarzami na tym odcinku byli ze strony polskiej: Krzysztof Eydziatowicz, pisarz grodzki smoleński, Paweł Boreysza, dworzanin król. i podstarości bielski, oraz Jan Żaba, dworzanin król. i podstoli witebski; ze strony moskiewskiej: kn. Piotr F. Wołkonskij, dworzanin Afanasij Gr. Żelabużskij i djak Nikifor Tatarin [3]. Dopilnowanie rozgraniczenia na tym odcinku, jak i na sąsiednich (Smoleńsk, Dorohobuż, Wieliż), powierzył król wojewodzie smoleńskiemu Aleksandrowi Korwin Gosiewskiemu. Wprawdzie wyznaczony on był już uchwałą sejmową do innej funkcji (wypłaty żołdu), jednak król uznał obecność jego w pracach komisyj granicznych za bardziej potrzebną, gdyż do tego zadania nikt inny nie nadawał się tak, jak on właśnie, a to jako wojewoda rozgraniczanych terenów i jako biegły znawca stosunków moskiewskich. A jak wielką wagę przywiązywał król do pomyślnego i szybkiego rozgraniczenia, wymownie świadczą jego własne słowa, przy tej sposobności skreślone: »My, przywiódłszy sobie na pamięć, że według pakt świeżo z Moskwą przez zobopólne komisarze postanowionych i poprzysiężonych przypada termin rozgraniczenia między zamki naszemi i moskiew-

---

[1] Szereg listów odraczających znajduje się w oryginale w Kórniku, rpis nr 1542 i w Arch. ks. Radziwiłłów. Zawierają one lakoniczne wzmianki o dokonanem rozgraniczeniu, natomiast szczegółowo opisują, czego mają jeszcze dokonać i w jaki sposób. Są też wzmianki o wzajemnych zobowiązaniach, ażeby ludność pograniczna w czasie tej przerwy nie przechodziła przez granicę, nie osiedlała się, ani nie najeżdżała, a sami komisarze mają rozjechać się spokojnie.

[2] Toropiec utraciła Litwa na stałe w r. 1503. Wówczasto ludność gromadnie uciekła do Litwy. W wojnach za Stefana Batorego był oblegany tylko, ale nie został zdobyty przez wojska polskie. Dopiero w czasie »smuty« moskiewskiej Wałujew zabrał go na rzecz cara Władysława, ale utracony w r. 1613 nie powrócił już do Polski ani rozejmem dywilińskim, ani też pokojem polanowskim. W r. 1634 nie był nawet oblegany. Spłonął tylko doszczętnie, tak, że do r. 1650 nie mógł się już odbudować. Bobojkin, Toropieckaja starina (Cztienja w Imper. Obszczestwie Ist. i Drewn. r. 1899, t. 190, str. 138, 146, 159, 182). Na mapach Perthéesa i Zannoniego jest już przydzielony do Moskwy. Natanson-Leski, Dzieje granicy wsch. Rzpltej I, 94; Sł. G. XII, 410.

[3] Dogiel, Limites Regni, 75—131. B. K. Pierepiska III, 71. Było dwóch Krzysztofów Eydziatowiczów, obaj z wojew. smoleńskiego. Starszy był w r. 1648 horodniczym smol. Ten prawdopodobnie był komisarzem granicznym. Ossol. rpis 3655, str. 16. Niesiecki, Herbarz Polski IV, 10 i 243; X, 2.

skiemi pro die 1-ma octobris w teraźniejszym roku i uważając, że ten pokój zastanowiony najbardziej się na tym funduje, aby granice pewne z obu stron pismami wyrażone i utwierdzone były, zaczym ludzie pograniczni z obu stron nie będą mieli okazji do zaczepek i warchołu i pokój ten za postanowieniem granic trwalszy i doskonalszy być może. Czego my z osoby naszej życzymy i dlatego wielm. w-dę smoleńskiego jako spraw tamecznych z tym narodem moskiewskim dobrze wiadomego na tę komisję do Smoleńska, Dorohobuża, Białej i Wieliża, zamków naszych z zamkami moskiewskiemi, gdzie największa trudność i kontrowersja o granicę zwykła bywać, powróciliśmy. Rozkazawszy, aby sam się ku granicy przed terminem komisji pospieszywszy, dla rachunków skarbowych substytuta swego przysięgłego z popisowemi regestrami ku uprz. i w. w. (komisarzom popisowym) posłał«[1].

Komisarze graniczni zjechali się w punkcie środkowym między Białą a Toropcem nad Dźwiną w pobliżu jej dopływu Markomli (S. 12). O dopływ ten, jak i sąsiednie ziemie, wszczęli komisarze moskiewscy spór, a przystąpili do wytyczenia granicy dopiero 3 listop. t. r., kiedyto strona polska odstąpiła Moskwie po zażartych targach wspomnianą rzekę Markomlę wraz z włościami: Starcową i Nieżelską na południe aż po Dźwinę, razem 25 wsi i 281 pustosz[2]. Rozgraniczenie rozpoczęto od

---

[1] List króla do komisarzów Krz. Radziwiłła, Mich. Kiszki, Al. Słuszki, Konst. Połubieńskiego i J. Wilczka, do wypłaty wojsku wyznaczonych, z dn. 7. IX. r. 1634. Kórnik rpis 346, oryg. Podobnie wyraża się król, choć znacznie zwięźlej, w liście poprzednim do tychże komisarzy z dn. 30. VIII. t. r. (tamże): »Zleciwszy wielm. w-dzie smoleńskiemu i kazali na granicę moskiewską, bacząc tam być większą bytności jego potrzebę, pospieszyć i porządku, jakoby się fundamentaliter ta komisja a prędko odprawić i skończyć mogła, postrzec, a do rozprawy wojska dla rachunków skarbowych, aby się bez niego, nie czekając, tę komisję w niebytności jego odprawować«. Widać, robiono jakieś objekcje, skoro król uznał za słuszne wysłanie wspomnianym komisarzom ponownego listu z szerszem umotywowaniem i wyraźnym nakazem udziału A. Gosiewskiego w pracach komisyj granicznych, nadto z zawiadomieniem ich, że zlecił temuż Gosiewskiemu wysłać swego zastępcę przysięgłego z regestrami popisowemi, według których mieli żołd wypłacać. Współudział wojewodów granicznych w pracach komisyj delimitacyjnych przewidziany był w traktacie pokojowym. — Al. Gosiewski brał żywy udział w tych pracach, i to od 9. X. do 4. XII. r. 1634, jak o tem świadczy jego list do A. Piaseczyńskiego z dn. 5. XII. t. r. Kras. rpis 4022, str. 30, oryg.

[2] B. K. Pierepiska III, 71; Darowski, Zatargi, str. 210. O tych trudnościach doniósł A. Gosiewski królowi, na skutek czego polecił mu król, jak również Krz. Radziwiłłowi, hetm. poln. lit., wzmocnić czujność na pograniczu moskiewskiem. Jag. rpis 94, str. 73 i 62. — Rzeka Markomla nie jest zaznaczona na mapie, lecz z przebiegu rozgraniczenia widać, że wypływa z jez. Rakomli. — Włość Starcowa (dziś Starica) leży na wschód od włości Nieżelskiej nad Dźwiną, jak o tem świadczy wzmianka w Toropieckiej Starinie (Cztienja, t. 190, str. 181) o napadzie ludności pogranicznej na ziemie moskiewskie w r. 1636. »Prichodili

ujścia Dźwincy w kierunku wschodnim i w ciągu 17 dni poprowadzono granicę wzdłuż Dźwiny na przestrzeni 90 km aż do ujścia Dobreszycy (S. 10—12). Nagłe silne mrozy przerwały prace, które komisja zgodnie z traktatem po wymianie odpowiednich pism odraczających 22 listop. t. r. odłożyła do 11 sierpnia r. 1635.

W czasie tej przerwy mieli posłowie polscy przy sposobności ratyfikacji traktatu polanowskiego w Moskwie wyjednać zgodę na zlikwidowanie drogą wymiany znacznych występów po obu stronach Dźwiny i poprowadzenie granicy ściśle biegiem tej rzeki niemal do jej źródeł, aż do powiatu (moskiewskiego) rżewskiego, dalej zaś wzdłuż dawnej granicy wedle paktu Aleksandra z r. 1494 [1]. Jest to drugi z rzędu, jak wiadomo, pokój wieczysty z Moskwą o najdalszym jeszcze zasięgu Litwy na północy. Na zachód od wspomnianego powiatu rżewskiego leżał odstąpiony Moskwie w r. 1503 powiat toropiecki, przy którego rozgraniczeniu na omawianym odcinku były największe spory.

Choć nie otrzymano zgody na wymianę wspomnianych klinów, jednak komisja następna [2] w r. 1635 dokończyła swe zadanie. Tym razem przyznano Moskwie włość Wołchowską [3], leżącą właśnie na jednym z tych występów po lewej stronie Dźwiny, co wraz z odstąpionemi w ubiegłym roku stanowiło 4375 »ćwiartek« ziemi ornej (ok. 2000 km², obliczenia własne), oraz wymieniono 1415 »ćw.« za 252 »ćw.«, odzyskanych od Moskwy. Na dalszej przestrzeni, t. zn. na wschód od Dźwiny, poprowadzono granicę już bez większych zmian i sporów, tak, że po 35 dniach pracy mogła komisja zakończyć swe czynności,

---

iz za rubieża mnogije litowskije ludi w Toropieckij ujezd, w Starcowu wołość' w Koczewicy na pogost«. Wrócili »w Dubrowy« (dziś Dubrowo). Tu był pas sporny jeszcze w r. 1619. Po tę rzekę żąda przeprowadzenia granicy, jako od wieków wzdłuż niej biegnącej, A. Gosiewski w r. 1625. Miał on tam nadane przez króla posiadłości. B. K. Pierepiska III, 30; Cztienja, t. 190, str. 156.

[1] Instrukcja posłom dana: »A że od Wieliża sędziowie KJM. od rzeczki Markomli starodawnej granicy aż po rzekę Dźwinę dla pokoju chrześcijańskiego ustąpili, potrzebować po nich (Moskalach), aby też oni tąż rzeką Dźwiną w wierzch i dalej aż do granicy Rżowskiej między Białą i Toropcem granice mieć chcieli, gdyż najpewniejsza granica tak wielką rzeką portową, i swawolnym ludziom trudno będzie takową granicę przechodzić i zaczepki czynić, a od Rżowy i Wiaźmy jest mianowicie wyrażona granica w paktach króla Aleksandra z w. kn. Iwanem Wasylewiczem«. Czart. rpis 130, str. 120.

[2] Skład komisji ten sam, tylko na miejsce komisarza polskiego J. Żaby przybył Jan Milewski, sekretarz i dworz. król. Zjechano się nad rzeką Dobreszycą dn. 28. VIII. r. 1635. Komisarze moskiewscy byli już 9. VIII. t. r. w Toropcu. B. K. Pierepiska III, 84/5.

[3] Na mapie ros. 1:126.000 mylnie Połchowo. B. K. Pierepiska III, — włość Wołgowska.

BIBLIOTEKA NARODOWA

dokonywując tym razem rozgraniczenia na znacznie większej przestrzeni, bo wynoszącej 380 km (S. 12—17).

Rozgraniczono zatem polskie powiaty wieliski (jego wschodnią część) i bielski z powiatami moskiewskiemi toropieckim, rżewskim i zubcowskim, aż do wiaziemskiego, i dnia 2 listopada 1635 r. wymieniono akta graniczne na pustoszy Ostronosowie nad Zamoszenką u źródeł Dniepru (S. 17)[1]. Tu nadmienić należy, że niezmiernie charakterystyczne są zobowiązania wzajemne, wyrażone przy końcu aktu, tyczące się przestrzegania całości i nienaruszalności granicy, świadczące jednocześnie o wszechstronnem ujęciu zagadnień gospodarczych, podziwu godne, jak na owe czasy, w drobiazgowem zaś wyliczeniu możliwych punktów spornych widnieje troska o uniknięcie ewentualnych konfliktów w przyszłości[2].

Na innych odcinkach zdołano dokonać tylko częściowych rozgraniczeń.

Tak na odcinku newelskim (wielkołuckim) zjechała się pierwsza komisja w osobach ze strony polskiej: Hieronima Ciechanowicza, podsędka smoleńskiego, Józefa Klenowskiego, stolnika połockiego, i Andrzeja Konińskiego[3], sekretarza król., a ze strony moskiewskiej: kn. Wasilja Gr. Romodanowskiego, dworzanina Łarjona Gr. Sumina i djaka Dmitrja Prokofjewa, nad rz. Łownicą (S. 7), w najbliższym punkcie między Newlem i Wielkiemi Łukami, w przepisanym terminie dn. 1 paźdz. 1634[4]. Tegoż dnia komisarze graniczni złożyli przysięgę i przystąpili do pracy. W ciągu 5 tygodni zdołano rozgraniczyć na wschód od miejsca zjazdu pow. polski newelski z moskiewskim wielkołuckim na odcinku bezspornym, a mianowicie od rz. Łowaci, ściślej od ujścia jej prawego dopływu, rz. Sutoczycy, aż do rz. Komli, i to zaledwie na przestrzeni

---

[1] Dogiel, Limites regni, 75—131. Niezaznaczone na mapie, patrz niżej.

[2] J. w. Zobowiązania powyższe ze strony moskiewskiej brzmią: »Po tom rozwodu... carskago wiel. wojewodam i wsiakim ludiem dierżati krepko i nieruszimo i czerez rubież i mieży, kak w siej zapisi opisany, nie perestupati i... ziemli... czerez rubież nie oswaiwati i nie wstupati i nasilstwa nikakogo korolewskago wiel. ludiem nie cziniti i ziemiel pachatnych i niepachatnych, i siennych pokosow i rybnych łowiel i wod i lesow i bortnych uchożij i bobrowych gonow i inych zwierinych gonow i wsiakich ugodij nie priimati i nie władieti czerez rubież nikakimi ugodji«. Dalej idą zobowiązania karania winnych za przekraczanie granicy i rozstrzygania polubownie sporów granicznych. Takie same zobowiązania są w aktach na pozostałych odcinkach. Arch. Radz. I perg., 236 dod.

[3] Niesiecki l. c. III, 106; V, 109, 203.

[4] Carski list wierzytelny dla swych komisarzy z dn. 10. IX. r. 1634, Kórnik rpis 1542, oryg. Wzmianka o złożeniu ślubowania właśnie tegoż dnia 1. X. znajduje się w akcie następnego ślubowania z dn. 1. IX. r. 1635, tamże oryg. B. K. Pierepiska III, 72 podaje datę zjazdu na »29 sientiabria«, zatem może to być jedynie data według nowego stylu. Takie pomieszanie dat według stylów często u niego się zdarza.

50 km (S. 8—9). Spowodu nastania szarugi jesiennej i mrozów (o spornych objektach akt odraczający nie wspomina zupełnie) przerwano pracę dn. 6 listop. t. r., i sporządziwszy odpowiednie pisma odraczające nad wspomnianą Sutoczycą, odłożono komisję na dzień 11 sierpnia 1635[1], naznaczając zjazd następny nad Komlą we wsi polskiej Turnowie (Turnoje), leżącej w pobliżu mosk. sioła Sywersta.

Komisja następna[2] zjechała się na umówione miejsce znacznie później, niż poprzednio ustalono (przed 26 sierpnia zjazdu jeszcze nie było). Przedtem odbywała się wymiana listów między komisarzami moskiewskimi a polskimi, zwlekającymi z przybyciem na miejsce zjazdu spowodu opuszczeń w tytulaturze królewskiej w liście moskiewskim[3]. Przysięgę złożono dopiero 1 września t. r. Chciano dokończyć rozgraniczenia w tym samym kierunku wschodnim i doprowadzić granicę do sąsiedniego odcinka bielskiego (toropieckiego), jednak wobec sporów o włości Pławiecką i Żyżycką[4] powiatu (polskiego) wieliskiego nie uczyniono tego i odłożono rozgraniczenie tych ziem do decyzji obu panujących, o czem sporządzono odpowiedni akt w dniach między 1 a 10 września b. r.[5], poczem dopiero przerzuciła komisja pracę na lewą stronę rz. Łowaci, by kontynuować rozgraniczenie tym razem w kierunku zachodnim od miejsca pierwszego zjazdu i pierwszych rozgraniczeń. Tu też wywiązały się spory o włość polską Dołyską, której rozgraniczenia zaniechano na tych samych zasadach, co i poprzednio, o czem również spisano odpowiedni protokół dn. 14 września[6], poczem przystąpiono do rozgraniczenia w dalszym ciągu terenów bezspornych powiatu newelskiego

---

[1] List odraczający, wystawiony przez stronę moskiewską, dn. 6. XI. r. 1634. Kórnik rpis 1542, oryg. Data przyszłego zjazdu mylnie tu podana: »augusta 13 dnia, a po rimskomu kalendaru 3 dnia«, natomiast w akcie z dn. 26. X. r. 1636 wiernie 1/11. VIII.; tę datę podaje również B. K. Pierepiska III, 73.

[2] Skład komisji ten sam z wyjątkiem J. Klenowskiego, na którego miejsce przybył Grzegorz Kunicki, starosta newelski, siebieski i krasnohorodski. Kórnik, rpis 1542, oryg. i B. K. Pierepiska III, 85. Zwyczajem moskiewskim tytułowany jest przez komisarzy moskiewskich wojewodą tych ziem. Radz., akta postr. VIII, 978, oryg. Jako starosta ziem nadgranicznych wybitnie jest zainteresowany, a jednak nie spotkał się z żadnemi zastrzeżeniami ze strony komisarzy mosk., być może dlatego, że nie był głównym komisarzem, którym był Ciechanowicz.

[3] Świadczy o tem notatka polska na liście komisarzy mosk. z dn. 25. VIII. r. 1635: »Hramota od komisarzy moskiewskich przyniesiona na derewnię Turnowo o propisywanie tytułów wielikich hospodarstw«, o czem jednak sam list zamilcza. Radz., akta postr. VIII, 977, oryg.

[4] W protokóle granicznym podawana stale jako Żyżecka, w innych aktach — Żyżecka i Żyżycka, na mapach ros. — Żyżyce. Tę ostatnią uważam za najwłaściwszą; tak też zaznaczam na mapie głównej.

[5] We wrześniu t. r. Radz., akta postr. VIII, 978, oryg.

[6] Akt odraczający z tego dnia j. w., 980, oryg.

z mosk. wielkołuckim. Dalej rozgraniczono całkowicie powiaty polskie siebieski i krasnohorodski z moskiewskiemi pustorżewskim, opoczkowskim, wielejskim i wyszhorodskim, aż po granicę inflancką. Mimo dokonania lwiej części pracy, bo około 410 km (S. 8—6 i 5—1), rozjechała się jednak komisja bez pism odraczających, a to spowodu sprzeciwu ze strony moskiewskiej na umieszczenie w tekście pełnego tytułu królewskiego, czego stanowczo domagała się strona polska [1]. Pozostały zatem spornemi na tym odcinku włość Dołyska [2] pow. siebieskiego (od jez. Jazna do jez. Uswieczy wł.) około 40 km długości granicy, a ok. 1100 km² powierzchni (S. 6—5), nadto Pławiecka i Żyżycka pow. wieliskiego (od rz. Komli do ujścia Dźwincy) około 50 km granicy, a ok. 750 km² powierzchni (S. 9—10), te ostatnie uznane zostały przez stronę polską za polską włość Soroczyńską. Zlikwidowanie sporów o te ziemie, jak już wspomniano wyżej, przesunięto na drogę dyplomatycznych rokowań między obu monarchami.

Na odcinek dorohobuski (wiaziemski) wyznaczeni byli komisarze polscy: Aleksander Reut, stolnik smoleński, Jan Krzemieniecki, wojewodzic dorohobuski, i Maciej Wesołowski, a moskiewscy: kn. Nikita Mich. Miezeckoj, Osip T. Chłopow i djak Potap Wnukow [3]. Komisja zjechała się nad rz. Polanówką 30 sierp. r. 1634, a pracę rozpoczęła dopiero 12 paźdz. t. r. W roku tym zdołano rozgraniczyć powiaty polskie dorohobuski i bielski z moskiewskim wiaziemskim na przestrzeni 130 km, poczynając od ujścia Polanówki i dalej na północ aż po powiat (moskiewski) zubcowski (S. 18—17), t. zn. do sąsiedniego odcinka bielskiego (toropieckiego). Granicę opisano a komisję odłożono do 14 czerwca 1635 [4].

Gorzej poszło w roku nastepnym [5]. Prace prowadzono na południe

---

[1] B. K. Pierepiska III, 85. W dowodzie złożenia przysięgi z dn. 26. X. r. 1636 niema wzmianki o tych powodach. Kórnik, rpis 1542, oryg.

[2] Traktat polanowski wymienia tę włość po stronie moskiewskiej. Wyliczając i inne włości sporne w czasie rozgraniczenia (Berezaj, Uswaj, Łowiec), nie wspomina jednak o włościach Pławieckiej i Żyżyckiej. Oryg. traktatu w Arch. Gł. Długość granicy odcinka ustalam na podstawie aktu rozgraniczenia z r. 1648, w którym wyraźnie zaznaczono odcinki rozgraniczane wówczas od już ustalonych w latach poprzednich, w tym wypadku w r. 1635. Nar. rpis Różn. F. IV. 143, t. II.

[3] B. K. Pierepiska III, 71. Ossol. rpis 3575, str. 2. Niesiecki l. c. V, 108, 412; IX, 326. Był tu też Al. Gosiewski. Patrz wyżej.

[4] Protokół rozgraniczenia przechowuje się w Archiwum Inostrannych Dieł w Moskwie w »posolskich stołpcach« pod datą 3/13. VIII. r. 1634, nr 22. Odpisu tego aktu, jak i następnego z r. 1637, nie mogłem uzyskać, o czem szerzej była mowa we wstępie. Data następnego zjazdu wymieniona jest w liście A. Gosiewskiego z dn. 5. XII. r. 1634. Kras. rpis 4022, str. 30, oryg. Tę samą datę, a zatem według n. stylu, podaje B. K. Pierepiska III, 71.

[5] Komisarzami byli ci sami z wyjątkiem Macieja Wesołowskiego, na którego miejsce trzecim komisarzem był Jakób Mokrecki. B. K. Pierepiska III. Mokrecki

od ujścia Polanówki. Rozgraniczono tu dalszą część powiatu dorohobuskiego z (moskiewskim) wiaziemskim na przestrzeni ok. 50 km aż do spornego horodyszcza Dmitrowca[1] (S. 18—19). Ominąwszy je (około 20 km dług.), rozgraniczono dalej powiaty dorohobuski i smoleński z odstąpionym Moskwie na mocy pokoju polanowskiego powiatem sierpiejskim na dalszej przestrzeni ok. 180 km[2] aż do rz. Desny (S. 19—21), nie dochodząc zaledwie o 10 w. do sąsiedniego odcinka rosławskiego (brańskiego). Mimo to jednak spory o wspomniane horodyszcze i inne kliny doprowadziły do zerwania dalszej pracy, a komisja rozjechała się nawet bez listów odraczających[3].

Na odcinku rosławskim (brańskim) zjechano się tylko na omówionem miejscu przy ujściu Struiłowki do Popowki dnia 10 paźdz. 1634 r[4]. Wywiązały się spory o włości Woronicką i Pacyńską, sioło Żaryń[5] i inne (S. 21—23), będące w posiadaniu polskiem, w traktacie natomiast pokojowym wymienione są one po stronie moskiewskiej[6]. Strona polska proponowała dokonać częściowego podziału ziem spornych i uznać bieg rz. Woronicy za granicę, lecz komisarze moskiewscy na to się nie zgodzili. Prócz tego dołączyły się i tu znowu spory o tytuł

---

pochodził z wojew. smol., w r. 1648 sam stawał do popisu. Ossol. rpis 3575. Niesiecki l. c. VI, 454 podaje kilku Mokreckich, lecz z innemi imionami.

[1] Dmitrowiec leży nad rz. Uhrą w pobliżu powiatu sierpiejskiego, którego znana miejscowość Ananin położona jest niedaleko od tego horodyszcza. Podana przez B. Kamieńskiego przestrzeń, rozgraniczona w tym roku, i to do horod. Dmitrowca 180 w., może się odnosić do całej długości granicy już rozgraniczonej na tym odcinku zarówno w roku bieżącym, jak i ubiegłym, gdyż faktycznie odległość spornego horodyszcza od ujścia Polanówki wynosi zaledwie około 50 km.

[2] B. K. Pierepiska III podaje tu długość na 180 w.

[3] B. K. Pierepiska III, 84. Ob. instrukcję, daną posłom, wyprawionym do Moskwy w r. 1634/5. Czart. rpis 1642, str. 126.

[4] B. K. Pierepiska III, 70 i 84, nadto lakoniczna wzmianka w protokóle rozgraniczenia. Radz. I, nr 236 dod., oryg.

Komisarzami ze strony polskiej byli: Krzysztof Stanisław Ciechanowiecki, podstoli mścisł., Krzysztof Woyna, sekr. król., Jan Kamiński, chorąży mścisł., a z moskiewskiej: kn. Roman P. Pożarskij, Andrej F. Riazanow i djak Piatoj Fiłatow. B. K. Pierepiska III, 70. Mylnie tu pisano nazwisko J. Komeńskiego, winno być Kamiński. Radz. I, 236 dod. Niesiecki l. c. III, 107; IX, 437; V, 27.

[5] Sł. G. XIV, 748.

[6] Traktat pokoju wymienia następujące ziemie moskiewskie na tym odcinku: m. Brańsk, m. Siewsk, oraz włości: Sołowjewicze (Sołowjewka), Prykładnię (?; w akcie rozgraniczenia — włość Prykładnicka), Pacyń, Fedorowskie, Osowik, Kopynicze (Pakiniczy), Suchar, Wsiesławl, Woroceń (Woronicz; włość Woronicka często jest wymieniana w aktach), Żaryń (w traktacie pokojowym Żeryń, w akcie rozgraniczenia i na mapach — Żaryń), włość Komarycką, Radohoszcz i horodyszcze Dmitrowiec. Oryginał aktu w Arch. Gł. Obszar sporny jest tu znaczny. Patrz rozdział następny.

królewski. Wobec tego rozjechano się, nie rozgraniczywszy ani kawałka ziemi i w tym wypadku również nie sporządziwszy pism odraczających. Mimo to komisarze obu stron [1] zjechali się we wrześniu roku następnego na poprzedniem miejscu, komisja jednak ani razu się nie zebrała spowodu opuszczenia wyrazu »Najjaśniejszy« w tytule królewskim. Z tego powodu komisarze polscy nie chcieli przyjąć listów uwierzytelniających od komisarzy moskiewskich. Pod koniec października t. r. komisja się rozjechała [2].

Trzeba zaznaczyć, że jest to jedyny odcinek, na którym w przewidzianym przez traktat pokojowy terminie, to znaczy w latach 1634 i 1635, nie dokonano nawet częściowego rozgraniczenia.

Ze strony polskiej spodziewano się napotkać najwięcej trudności na odcinku nowogródzkim-siewierskim (putywlskim). Tu bowiem w czasie rozejmu powstały masowo miasta i wsi, czemu sprzyjała urodzajna gleba. Według późniejszych żądań Moskwy z r. 1635 było tam 15 miast spornych, 10 ostrogów, 2 osady, 19 słobód, 32 sioła i 21 wsi [3]. Dlatego też król polecił komisarzom swym rozgraniczyć tylko ziemie bezsporne, poczynając od Siewska, t. j. od odcinka rosławskiego (brańskiego) po m. Rumno (Romny; S. 30—34) i komisję odłożyć do wiosny [4]. Od Rumna rozpoczyna się właściwie sporny odcinek. W tym czasie miano zebrać dawne akta nadań i inne dowody piśmienne od zainteresowanych tam obywateli, lub wyjednać w Moskwie pozostawienie tych ziem przy Polsce [5].

---

[1] Komisarzami były te same osoby z wyjątkiem Krz. Ciechanowieckiego, na którego miejsce przybył Jan Woyna, podsęd. mścisł. B. K. Pierepiska III, 84. Niesiecki l. c. IX, 435 podaje dwóch J. Woynów: jednego starostę opeskiego, drugiego podczaszego mścisł. w r. 1674.

[2] Car odwołał swoich komisarzy 2. XI. t. r. do Moskwy. B. K. Pierepiska III, 84. Protokół rozgraniczenia w r. 1637 nawet nie wspomina o tej komisji, choć jest tam wzmianka o poprzedniej. Radz. I, nr 236 dod., oryg.

[3] B. K. Pierepiska III, 76/2 i 103. List cara do króla z dnia 4/14. VI. r. 1639. Ossol. rpis 2280, str. 139—143. Ob. Jabłonowskiego, Ziemie Ruskie (atlas). Odcinek ten najbardziej był zagospodarowany na całych kresach. Kolonizację Zadnieprza przez J. Wiśniowieckiego omawia wyczerpująco Wł. Tomkiewicz w pracyp. t. Jeremi Wiśniowiecki, str. 57/113.

[4] Listy króla do A. Kisiela, jednego z komisarzy gran. Jag. rpis 94, str. 8, 20 i 47. Rumno stanowiło ważny punkt strategiczny, położony między rzeką Sejmem a Sułą, uniemożliwiający wdzieranie się Moskwy wgłąb ziem polskich w kierunku na Kijów i Dniepr. Dlatego też król gorąco poleca mocno obstawać przy tym punkcie, jak i przy źródłach rzeki Rumna. Bronić tego przejścia mógł tylko Nowogródek siew. Niebawem przyjdzie mu z pomocą Hadziacz.

[5] Nawet posłom polskim w Moskwie poleca król mocno obstawać przy swych żądaniach, bo »wszak pewna wiadomość, że dla tych gruntów car nie zechce wojować więcej z Polaki«. Instrukcja. Czart. rpis 1642, str. 123.

Zadanie komisarzy polskich nie było łatwe. Polecał im król [1], by nie ustępowali Moskwie w żadnej sprawie, przez co ta »opuści z zawzięcia swego«. Wskazywał im nawet na przeszkody, jakie napotkać mogą nietyle ze strony moskiewskiej, ile od swoich — »królewiąt« (wyrażenie króla!) kresowych. Ich bowiem »swawola i zajmowanie uroczysk przed rozgraniczeniem — jak wspomina król w liście do komisarza A. Kisiela [2] — niemałą okazję dała Moskwie do pism surowych i przegróżek«.

Otrzymali też komisarze listy polecaajce od osobistości wpływowych [3], by przy rozgraniczeniu mieli wzgląd na posiadających tam dobra. Z nich najbardziej zainteresowany był Jeremi Wiśniowiecki. Nie zwracał on wcale uwagi na zawarty pokój i zagarniał nadgraniczne ziemie sporne. Z jego to powodu miała Polska najwięcej skarg moskiewskich na zajazdy na jej pogranicze. Zresztą nie mogło się obyć też bez jego osobistej interwencji [4]. To wszystko krępowało swobodę działania komisarzy.

W myśl poleceń króla udało się komisarzom polskim Adamowi Kisielowi, podkomorzemu czernihowskiemu, Szczęsnemu Wiszelowi, chorążemu nowogrodzkiemu, i Łukaszowi Witowskiemu, podsędkowi kijowskiemu, skłonić swoich kolegów moskiewskich stolnika Grigorja G. Puszkina, dworzanina Grigorja Aud. Alabjewa i djaka Pierwogo Nieronowa [5] do rozpoczęcia pracy od odcinka rosławskiego (brańskiego) [6]. Ponieważ wywiązały się na wstępie spory o sioło Oleszkowicze w stanie (moskiewskim) Siemlińskim i o inne sioła we włości Komaryckiej, przeto pozostawiono je do rozstrzygnięcia komisji rosławskiej (brańskiej), i to na przestrzeni 8 mil, a przy-

---

[1] List króla do A. Kisiela z dn. 16. X. r. 1634. Jag. rpis 94, str. 20. Jest tu więc wyraźne i twarde stanowisko króla.

[2] J. w.

[3] T. Zamoyski, podkancl. kor., w liście do A. Kisiela z dn. 3. VIII. r. 1634 wstawia się za J. Wiśniowieckim, by ten, »mający contiguitatem granic z państwem moskiewskiem, nie poniósł uszczerbku przy rozgraniczeniu«. A. U. rpis 725, str. 24. Pułaski, Szkice hist. I, 231. W północnej części tego odcinka posiadał rozległe dobra A. Piaseczyński. Patrz niżej.

[4] Wprawdzie nie mamy tu danych, potwierdzających nasze przypuszczenie, trudno jednak sądzić inaczej, skoro uwzględni się jego późniejsze zachowanie się, kiedyto w grę wchodzić będą bardziej jego interesy. Ob. list Kisiela do Wiśniowieckiego z dn. 1. IX. r. 1645. Czart. rpis 1657, str. 91. Rodzi się pytanie, czy zajazdy Wiśniowieckiego w r. 1636 na liczne dobra lenne w Siewierszczyźnie nie miały jakiego związku z chęcią jego zemsty za niewygodne dla niego rozgraniczenie? Jag. rpis 94, str. 476.

[5] B. K. Pierepiska III, 70. Niesiecki l. c. V, 96; IX, 369. Wspomniani komisarze mosk. w r. 1636 będą przerzuceni na sąsiedni odcinek brański, a w roku następnym dokonają rozgraniczenia na całym tym odcinku, o czem niżej.

[6] Kras. rpis 4022, str. 38. B. K. Pierepiska III, 70.

stąpiono do wytyczenia granic na odcinku bezspornym między Nowogródkiem siewierskim a Rylskiem. Tu granicę wytyczono na przestrzeni 160 km[1] wzdłuż rz. Klewieni do jej ujścia do rz. Sejmu, a dalej terenem do rz. Jazuczy, gdzie zatrzymano się na spornym Kukulczewym łuhu, tuż pod Konotopem, w odległości 1 km od niego[2] (S. 30—33). Pozostała część odcinka (około 420 km) nie była nawet tknięta, a dokonane już rozgraniczenie nie zostało później usankcjonowane, a to spowodu niedokończenia prac na całym odcinku, wobec czego odstępowane wówczas ziemie pozostawały nadal spornemi. Posiadał je A. Piaseczyński wraz z innemi pobliskiemi dobrami, a nawet akt królewskiego nadania z dn. 30 grudnia 1639[3] wymienia między innemi ziemiami także włości zaklewieńskie. Odstąpiono je ostatecznie Moskwie i definitywnie ustalono bieg granicy wzdłuż Klewieni dopiero w r. 1645, o czem jednak niżej.

Komisja w r. 1635 nie doszła zupełnie do skutku[4]. Król widocznie dla lepszej obrony ziem spornych wyznaczył do niej komisarzami wojewodów Marcina Kalinowskiego czernihowskiego i Łukasza Żołkiewskiego bracławskiego, osobistości wyższe godnościami od członków innych komisyj. Z poprzednich pozostawał tylko A. Kisiel, podkomorzy czernihowski, i to komisarzem trzeciorzędnym, choć poprzednio był naczelnym. Nowi komisarze byli osobiście zainteresowani, a z nich najwięcej Ł. Żółkiewski, jako dzierżawca ziem kresowych, jeszcze nierozgraniczonych[5].

---

[1] B. K. Pierepiska III podaje tę przestrzeń na 165 wiorst.

[2] J. w. Wyraźniej zaznacza to list graniczny z 23. X. r. 1645. Ossol. rpis 4066, str. 118. Kukulczewy łuh niezaznaczony na mapie. Umiejscowiam go na podstawie wspomnianego listu granicznego. Na mapie Zannoniego jest w tem miejscu zaznaczone duże jezioro. Miejscowość ta istniała i jest wymieniana w aktach. Na Kukulczewym łuhu złożył woźny wojewody czernih. pozwy Al. Szołdrskiemu w r. 1642. Mogła ona być tylko niezamieszkała, skoro złożył je w namiocie. Ossol. rpis 4108, str. 209.

[3] Kras. rpis 349.

[4] B. K. Pierepiska III, 84.

[5] Posiadał tu nadane mu przez króla po Bartłomieju Obałtowskim Mirohród, Jabłonów, Połtawę, Krasnopol, Zygmuntów, Hadziacz i inne. Z wymienionych miejscowości tylko Zygmuntów nie zachował się do naszych czasów, zaznaczony jest jednak na mapie Zannoniego. Po jego śmierci oddał je król St. Koniecpolskiemu 28. II. r. 1637 (Ossol. dyplom. 713, oryg.), a po nim jego synowi Aleksandrowi Koniecpolskiemu 28. V. r. 1647 (Ossol. rpis 1905, str. 15, oryg.; ten sam akt również w oryginale tamże w dypl. 709). Czy starał się Ł. Żółkiewski o funkcje komisarza? Wprawdzie sam wyraża się do Al. Piaseczyńskiego, swego bliskiego sąsiada, również zainteresowanego w rozgraniczeniu, tym razem nad rz. Klewienią, że nie spełniałby tych obowiązków (Kras. rpis 1022, str. 56, oryg.), ale na powyższe przypuszczenie naprowadzać mogą późniejsze polecenia króla, kiedyto r. 1636, dążąc do szybszego załatwienia rozgraniczenia, czyni zadość żądaniom Moskwy i zmienia komisarzy. Wówczas polecił król St. Koniecpolskiemu, żeby »mu (Żółkiewskiemu) to (zmianę) powagą swoją rozważył, życzymy bowiem, aby ta komisja,

Zakładał on i umacniał wówczas Hadziacz[1], punkt wysunięty daleko na wschód, i to niemałym kosztem. »Gdy się skończy — mówi z dumą magnata-kresowca — mogę konkurować nietylko z pogranicznemi zamki za Dnieprem, ale i tam, gdzie dalej, po Polsce«. Utrzymywał już półtorasta piechoty dobrze ćwiczonej. Smoleńsk miał wprawdzie później (r. 1636), lecz zaledwie 400, Nowogródek siew. 50 piechoty i 40 kozaków, a Połock tylko 50 piechoty[2]. Dlatego też obstawać będzie przy utrzymaniu swego zamku w granicach Polski. »Wiem ja — pisze do A. Piaseczyńskiego — że się o to nie rozerwie przymierze, a dla braterstwa szkodaby tego opuszczać, co się w ręku trzyma i prawo równe i używania w tej pustyni, kto był mocniejszy, ten był lepszy«.

Komisarze moskiewscy nie chcieli zupełnie zjeżdżać się z komisją polską w tym nowym składzie. Car zabronił im nadto godzić się na jakiekolwiek ustępstwa[3]. Do pracy więc po tylu dniach sporu, jak wspomniano, nie doszło zupełnie.

Polska i Moskwa zwalały wzajemnie winę niedojścia do skutku rozgraniczenia w przepisanym przez traktat pokojowy terminie na stronę przeciwną[4]. Mimo to zgodziły się oba państwa na dalsze kontynuowanie prac nad rozgraniczeniem, a na nalegania Moskwy przyrzekła Polska wyznaczyć innych komisarzy, i to osobiście niezainteresowanych.

---

która jest fundamentem trwałego pokoju, stanęła; za przybyciem zaś jego pewnieby ją (komisję) Moskwa rozerwała, albo na nią nie przybyła«. Jag. rpis 94, str. 493/6. Żółkiewski zwierza się potem ze swego oburzenia przed A. Piaseczyńskim, że wyznacza się komisarzy z dalekich stron, którzy nie mają zatargów »z tym pieskim narodem«. 6. X. r. 1636. Kras. rpis 4022, str. 61, oryg. Ob. B. K. Pierepiska III.

[1] List Łukasza Żółkiewskiego (a nie Jana, jak podano w katalogu) do A. Piaseczyńskiego 17. VIII. r. 1635. Kras. rpis 4022, str. 56, oryg.

Do sypania wałów używał kozaków, poskromionych po buncie Sulimy. Hruszewskyj, Hist. Ukr. Rusy VIII, 222.

[2] Czart. rpis 133, str. 11/6; Jag. rpis 94, str. 4; Kórnik rpis 346, oryg. (List króla do Mik. Tryzny, podskarb. lit., 15. V. r. 1636).

[3] B. K. Pierepiska III, 84 i Czart. rpis 132, str. 113.

[4] Moskwa dwukrotnie wysyła gońców do Polski w tej sprawie. B. K. Pierepiska III, 73, 82 i Czart. rpis 130, str. 39. Ostatnio przybył Telepniew, przyjęty przez króla w Kwidzyniu 15. IX. r. 1635, między innemi ze skargą na obywateli pogranicznych M. Kazanowskiego, Ł. Żółkiewskiego i J. Wiśniowieckiego. Król przesłał im napomnienia. Znamy wysłane Wiśniowieckiemu: »Snać i moskiewskim granicom od sług i namiestników w. t. tegoż się dostaje, że za nie zajeżdżają, co niemałą do nieprzyjaźni i rozerwania pokoju zwykło bywać przyczyną, przeto my, którym i bezpieczeństwu i szkodzie Rzpltéj zabiegać należy, mieć to po w. t. chcemy, abyś w tej mierze woli i napomnieniu naszemu dosyć uczynił, o czem nie wątpimy, inaczej musiałby się o to instigator koronny z powinności swojej ozwać«. Jag. rpis 94, str. 476. Patrz Kotłubaj, Życie J. Radziwiłła, 287. Niemcewicz, Zbiór pamiętników III, 229. Czart. rpis 2246, str. 213.

Dla rozstrzygnięcia spraw spornych miał wysłać król posłów swych do Moskwy na październik r. 1635. Jednak spowodu choroby w czasie ich podróży, zakończonej śmiercią jednego z wysłanników, Wojciecha Głębowskiego, podczaszego kaliskiego, odwlokła się sprawa do połowy roku następnego. Dopiero wiadomość o niebezpieczeństwie moskiewskiem, jakie zagrażać miało wówczas Polsce [1], pobudziła króla do szybszego wyprawienia innych posłów, a mianowicie Janusza Oborskiego i Jana Kunowskiego [2], między innemi także wcelu sprawdzenia na miejscu wiarogodności tej pogłoski. Sprawy graniczne załatwili o tyle, że Moskwa zgodziła się na wysłanie ponownie komisarzy na jesień r. 1636.

Komisje te [3] w nowym składzie nie dały też pozytywnego rezultatu na wszystkich odcinkach, choć z naszej strony były usilne dążenia do dokończenia rozgraniczenia i zupełnego uspokojenia granicy wschodniej. Ze strony polskiej miano obiecać komisarzom moskiewskim na odcinkach rosławskim (brańskim) i dorohobuskim (wiaziemskim) ustąpienie ziem spornych Moskwie na zjazdach w roku następnym.

Rzeczywiście w r. 1637 obie strony doszły do zupełnego porozumienia na tych dwóch odcinkach [4]. Teraz Moskwa też stała się względniejsza na sprawy graniczne, uwaga jej bowiem zwrócona była na południe, na walki, jakie staczali jej Kozacy dońscy z Turkami przy zdobywaniu twierdzy tureckiej Azowa przy ujściu Donu [5]. Polska ze swej strony poczyniła ustępstwa, przyrzeczone posłom moskiewskim S. Szachowskiemu i Hr. Nieczajewowi w Warszawie tegoż roku.

Odstąpiono mianowicie Moskwie bez rekompensaty na odcinku rosławskim (brańskim) sporne włości Woronicką i Pacyńską (30 wsi) i sioło Żaryń. Ogółem około 2700 km² powierzchni. Skutkiem tego komisja w składzie: Krzysztofa Ciechanowieckiego, podstolego mścisł., Jana Kamińskiego, podczaszego mścisł., Stanisława Teterskiego, sekretarza król.

---

[1] Szczegółowo omawiam to zagadnienie w cyt. pracy p. t. Polska a Moskwa za Władysława IV.

[2] B. K. Pierepiska III, 86. Czart. rpis 132, str. 123/5. — Wydaje też król 31. V. r. 1636 uniwersał do szlachty w-twa smoleńskiego o pogotowiu wojennem. Radz., akta postr. VIII, 986.

Do zwłoki w wysłaniu posłów niemało przyczynił się brak pieniędzy na ich wyposażenie. Kilkakrotnie napomina król podskarbiego lit., by wypłacił należną sumę posłom, a gdy te napomnienia nie odniosły skutku, wówczas podkanclerzy kor. ks. Piotr Gembicki starać się musiał o pieniądze na własną rękę i dopiero teraz wyprawiono poselstwo do Moskwy. Jag. rpis 94, str. 476/8.

[3] B. K. Pierepiska III, 88—9. Akta znane w tej sprawie: złożenie przysięgi przez komisarzy na odcinku newelskim (wielkołuckim) 26. X. r. 1636. Kórnik, rpis 1542 oryg., oraz wzmianka o komisji rosławskiej (brańskiej) w akcie rozgraniczenia tego odcinka.

[4] B. K. Pierepiska III, 99. Czart. rpis 1642, str. 119—26.

[5] Ob. moją pracę Polska a Moskwa za Wł. IV, str. 60—66.

(strona polska), i stolnika Grigorja Gawryłowicza Puszkina[1], dworzanina Grigorja A. Alabjewa i djaka Pierwogo Nieronowa (strona moskiewska) zdołała w ciągu tego jednego roku po 50 dniach pracy przeprowadzić całkowite rozgraniczenie na tym odcinku, ustalając bieg granicy na przestrzeni 590 km, a to między polskiemi miastami Rosławiem, Krzyczewem, Starodubem, Poczepem i Trubeckiem, a moskiewskim powiatem brańskim i włością Komarycką (S. 21—27, a, b, c).

Jedynie na końcu tego odcinka nie rozgraniczono sioła Oleszkowicz[2] w moskiewskim stanie Siemlińskim (około 90 km; S. d, e, 30), którego w r. 1634 nie chciała rozgraniczyć komisja nowogródzka-siew. (putywlska), a przekazała do rozgraniczenia komisji rosławskiej (brańskiej). Obecnie spowrotem przekazano pracę tę komisji nowogródzkiej, a nawet wkrótce wobec sporów, kto ma rozgraniczać, powoła się specjalną komisję, której zadaniem będzie rozgraniczenie nietylko wspomnianego sioła Oleszkowicz, lecz także odstąpionego Moskwie w r. 1644 miasta Trubecka, o czem będzie mowa niżej.

Na omawianym odcinku poprowadzono granicę, odsuniętą znacznie dalej na zachód od biegu poprzedniej. Odstąpiono bowiem Moskwie pas nadgraniczny szerokości 15—20 w. na przestrzeni 260 w., według mego obliczenia ok. 2700 km². Tym sposobem granica moskiewska przesunęła się znacznie na zachód, a co ważniejsze, weszła klinem między miasta polskie Mhlin i Rosław, podchodząc od południa pod ten ostatni gród, oddalony od granicy zaledwie o 10 w., a na zachodzie sięgnęła jeszcze dalej, aż do granicy województwa mścisławskiego. Tu granica

---

[1] Ojciec jego Gawryła Gregorjewicz Puszkin posiadał za czasów moskiewskich dobra w powiecie dorohobuskim, stanie Łuczyńskim, włości Sobotnickiej, a mianowicie wsie Tokarowo (jest w pobliżu Jelni), Kuzniowo (?) z pustoszami Czudowo (?), Jaskiw (?) i Kiniczyn (?), wsie Huniszczowo (?), Kozłowo (?), Dagiełowo (nad rz. Wośmą), Humino (?) z pustoszami Mogilki (?), Mukonicze (?), Michajłowo (Michajłowka), Rudniowo (Rudniewa), Ulibinowo (?) i Onosowa (?) z przynależnościami. Po jego wyjeździe do Moskwy ziemie te otrzymali Gotczalk Ungier i Reinhold Rozen (Nad. król. z dn. 30. XII. r. 1620. Kras. perg. 421 i 422, oryg.). Inni Puszkinowie pozostali w Polsce. Byli obywatelami wojew. smoleńskiego, gdzie posiadali swoje dobra. Znani są Aleksander Jan i Iwan Puszkinowie. Stawili się oni do pospolitego ruszenia sami bez zastępców w r. 1648. Rejestr popisowy obywateli wojew. smol. Kras. rpis 3227, str. 25a—29a, także Ossol. rpis 3675, str. 6. Spotkać tu można i inne głośne w późniejszych czasach nazwiska, jak Potemkinów (Jerzy z synami Janem i Semenem), Hurków (Tymofiej, Kras. rpis 3622, z. 99. f. 105, Andrzej, podstoli witebski, z synem Danielem). Jest też Kazimierz Karol Hurko w r. 1694 (Ossol. rpis 5410, I, oryg. 247).

[2] Sioło Oleszkowicze wraz z innemi wsiami należało do kompleksu majątku, jaki otrzymał Al. Piaseczyński w pow. nowogródzkim-siew., wojew. czernihowskiego (Ossol. rpis 4064, str. 27). Trubeck natomiast należał do pow. starodubowskiego wojew. smoleńskiego.

oparła się o wschodnią krawędź powiatu krzyczewskiego we wspomnianem województwie, i poczynając od ujścia Osowienki do rz. Ipucia, biegła wzdłuż tej granicy aż do rz. Witawy na przestrzeni około 75 km (S. 22—23). Tym wydartym kawałem ziemi zostało województwo smoleńskie rozdzielone na dwie zupełnie odrębne i niestykające się ze sobą części, a mianowicie: północną ze Smoleńskiem, Rosławiem, i południową z Mhlinem i Starodubem. Dlatego też późniejszym rozejmem andruszowskim (31 stycznia 1667) i pokojem Grzymułtowskiego (1 maja 1686) odstępowano Moskwie nie jeden jednolity, jak dotąd mniemano, kompleks ziem, lecz dwa: na północy — północną część województwa smoleńskiego i na południu od wspomnianego klina — resztę wojew. smoleńskiego, nadto województwo czernihowskie i wschodnią część kijowskiego. Natomiast na odcinku powiatu krzyczewskiego przetrwała granica polsko-moskiewska bez zmiany od tej chwili (1637) poprzez wszystkie burze dziejowe na wschodzie Rzpltej aż do pierwszego rozbioru Polski w r. 1772.

W stosunku do dotychczasowego stanu badań wschodniej granicy Rzpltej wykazanie wyżej określonego biegu granicy, wciskającej się aż do granic województwa mścisławskiego i połowiącej województwo smoleńskie, a to na podstawie oryginalnego aktu rozgraniczenia, przestawia się jako ważne wykrycie prawdy historycznej, choć umniejszającej ogromnie stan posiadania Rzpltej na wschodzie, wbrew dotychczasowej silnie w nauce polskiej ugruntowanej opinji.

Z całego omawianego odcinka rosławskiego (brańskiego) jedynie na przestrzeni ziemi trubeckiej poprowadzono granicę staremi miedzami wzdłuż kopców z czasów dawniejszych (190 km, S. a, b, c), choć i tu po ustąpieniu Moskwie m. Trubecka z obwodem (o czem już wyżej była wzmianka) granica uległa dalszemu przesunięciu na zachód ze znacznym uszczerbkiem dla Polski.

Obecnie po zakończeniu prac na całym tym odcinku komisarze graniczni wymienili między sobą protokóły rozgraniczeń dn. 20 paźdz. 1637 między polskiem siołem Utami a pustoszą tejże nazwy [1].

Na odcinku drugim — dorohobuskim (wiaziemskim) odstąpiono też Moskwie sporne horodyszcze Dmitrowiec, stany Dmitrowski, Żuliński [2],

---

[1] Akt rozgraniczenia strony moskiewskiej. Radz. Dział I, perg. 236 dod., oryg. Jest to akt dużego formatu na 13 stronach bitego pisma, zaopatrzony podpisami i pieczęciami komisarzy moskiewskich. Za niepiśmiennych świadków — starożylców — podpisali się popi ich parafij (Na dokumencie niema podpisów komisarzy polskich, choć ich nazwiska podano w akcie. Jest to akt, jak wspomniano, strony moskiewskiej). Kopja tego aktu znajduje się w Metryce Litewskiej (Ptaszycki, Opisanije Lit. Met. IV. A. lit. nr 344).

[2] W źródłach podano stan ten jako Żyliński i Żuliński. B. K. Pierepiska III. 93 i 99.

Łyczyński[1], któreto ziemie, należące do pow. dorohobuskiego, weszły były klinem daleko wgłąb ziem moskiewskich »między Wiaźmą, Sierpiejskiem, Masalskiem i Kaługą aż pod Możajsk po rz. Sochnę na mil kilkanaście wzdłuż, a na kilka wszerz« (ok. 2150 km² powierzchni). Granicę oparto o rz. Uhrę[2]. Za ziemię tę otrzymała Polska najprawdopodobniej stan Wielicki (Wietlicy), wciskający się klinem w ziemie polskie pomiędzy Dorohobużem i Białą aż do granicy smoleńskiej[3] (ok. 4650 km²). Prócz tego zamieniono się innemi ziemiami. Moskwa odstąpiła Polsce 3092 włók bagna i zalesionego gruntu między powiatami dorohobuskim a bielskim w miejscowościach Swieczkowskiej, Żukowskiej, Żadińskiej (Żugino?) i Ozierieckiej[4], za co oddano jej tyleż ziemi w stanach Woskresieńskim, Żulińskim (Żylino?) i we włościach Izwolskiej, Korobowskiej, Karcowskiej, Razyńskiej[5] i innych. Dzięki tym zamianom przesunęła Moskwa i na tym odcinku granicę swą dalej na zachód o 50 w. od Możajska i zbliżyła się znacznie pod Dorohobuż.

Następnie wytyczono granicę w terenie, opisano ją wraz z rozgraniczeniem dokonanem w r. 1635 (razem 250 km, S. 18—21) i wymieniono między sobą akta graniczne 29 paźdz. 1637 nad Polanówką[6], kończąc tem samem prace delimitacyjne na całym omawianym odcinku.

---

[1] W instrukcji posłom, wysłanym do Moskwy celem potwierdzenia pokoju polanowskiego w r. 1634 (Czart. rpis 1642, str. 126), podano ten stan jako Łuczyński, jednak z wyjaśnienia bezpośrednio potem przytoczonego wynika, że może to być jedynie Łyczyno, leżące między Sierpiejskiem, Masalskiem i Kaługą. Stan Łuczyński spotykamy w nadaniach królewskich (Kras. perg. 419—422) z jego włościami Sobotnicką, Babinowską i Woronowską. Leżał w widłach rzek Uhry i Wołosty. Że nie mógł ten stan odejść wówczas do Moskwy, świadczy wymownie fakt zamiany dóbr lennych w nim położonych (włości te podawane są jako trakty), a należących do Aleksandra Wolffa, starosty felińskiego i obornickiego, na dziedziczne w dn. 7. VII. r. 1668, a to zgodnie z konstytucją sejmową, postanawiającą uwłaszczenie posiadaczy dóbr lennych, odeszłych do Moskwy na mocy rozejmu andruszowskiego. Potwierdzenie tego uwłaszczenia wydane przez króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego z dn. 4. I. r. 1671 w Ossol. rpis 2280, str. 288.

[2] Czart. rpis 1657, str. 503.

[3] W A. J. i Z. R. (III, 325) znalazłem wzmiankę o stanie mosk. Wietlińskim.

[4] Rozległe błota są nad rz. Swietą między Białą a Duchowszczyzną. Tam też jest miejscowość Swity, zaznaczona u Zannoniego, a na mapie 1:420.000 Switski moch. Pozostałych miejscowości w tych okolicach nie odszukałem. Jest kilka Żuków, Ozieryszcze leży daleko na zachód od Dorohobuża, inne — na południe od niego.

[5] Tej ostatniej nie odszukałem na mapie.

[6] Aktu nie odszukałem, polski przechowuje się w Moskwie, o czem wspomniano szerzej we wstępie. Komisarzami ze strony polskiej byli: ks. Samuel Drucki-Sokoliński, podkom. smol., Jan Krzemieniecki, starościc dorohobuski, Jakób Mokrecki, z moskiewskiej zaś strony bez zmiany od r. 1634. B. K. Pierepiska III, 99, nadto 71, 84 i 89.

Jest to już trzeci zrzędu, i to środkowy, odcinek o ustalonym biegu granicy.

Na innych odcinkach nie doszły komisje do skutku.

Pozostały zatem po r. 1637 spornemi nadal odcinki skrajne: północny — newelski (wielkołucki) i południowy — nowogródzki siew. (putywlski), a właściwie ich części dotąd nierozgraniczone, oraz sioło Oleszkowicze, dla którego rozgraniczenia, jak wspomniano wyżej, wyznaczono odtąd specjalną komisję. Jest to łącznie około 600 km długości na 1980 km już rozgraniczonych. Praca jednak na tych odcinkach była bardzo uciążliwa. Zbyt wielkie było zainteresowanie spornemi ziemiami z obu stron, tak, że komisje, zjeżdżając się corocznie w latach 1638—1642[1], nie posunęły sprawy naprzód.

Co stanęło temu na przeszkodzie?

Jak wiemy, na odcinku newelskim (wielkołuckim) spornemi były włości Dołyska, Pławiecka i Żyżycka (S. 5—6, 9—10). Strona polska zgadzała się odstąpić Moskwie tylko jedną włość Dołyską, żądała natomiast przyznania Polsce dwóch pozostałych. Te bowiem stanowiły dla niej wartość nietyle materjalną, ile strategiczną. Były lepszem zabezpieczeniem zamków, położonych nad Dźwiną, głównie Połocka i Newla[2]. Moskwa zaś stała przy swoich żądaniach, a nawet w r. 1637 zakwestjonowała nowe włości Berezaj (Berezno), Uswaj i Łowiec (S. 5—7), leżące w pobliżu włości Dołyskiej. Ustępliwsza stała się w roku następnym, a to w związku z zajęciem się wspomnianemi już sprawami kozacko-tureckiemi. Odstępowała wówczas Polsce połowę włości Dołysi, Berezaja, Uswaja i Łowca za włości Pławiecką i Żyżycką, a nawet odstępowała je całe, żądając odpowiedniej zamiany po jezioro Wereto i połowę jez. Osza, ale rozgraniczenie tych ostatnich odkładała do zakończenia prac na odcinku putywlskim. Do rozgraniczenia jednak nie doszło, a to spowodu bójki, jaka wywiązała się między komisarzami polskimi i moskiewskimi[3].

---

[1] B. K. Pierepiska III, 93—123, nadto punkty listu cesarskiego z dn. 4. VI. r. 1639 (Ossol. rpis 2280, str. 139—143) i odpowiedź nań króla z dn. 12. I. r. 1640 (Zam. rpis 1662, str. 40—2).

[2] Gdy w roku 1644 przyznano te włości Moskwie, odzywały się wówczas głosy na sejmikach powiatowych i podawano posłom w instrukcjach, by Rzplta raczej dała konieczne rekompensaty nie tu, lecz na odcinku mniej ważnym w Siewierszczyźnie. Instr. posel. bracławska. Czart. rpis 139, str. 253, nadto Arch. Sapież. w Ossol. fasc. IX, 126.

[3] Z nieznanych bliżej powodów jeden z komisarzy polskich — Kuniński obraził komisarza mosk., a gdy przyszło do pojednania, »obłapiając się z starszym moskiewskim komisarzem, owemu między oczy i w gębę naplwał«, skutkiem czego wywiązała się rąbanina, w której zginęło dwóch komisarzy polskich, Józef Klenowski, stolnik połocki, i Rypiński, oraz rannych blisko 40 osób orszaku. Niemniej

Lepiej nieco poszły sprawy na odcinku sioła Oleszkowicz. Tu w r. 1638 zjechali się komisarze polscy Szczęsny Wiszel, podkomorzy nowogr.-siew., Jan Kunicki, sędzia ziem. starodubowski, Malcher Miłwid, pisarz starodubowski, z moskiewskimi dworzaninem Grigorjem Aud. Alabjem i djakiem Wasiljem Jakowlewym nad górną Klewienią i rozpoczęli pracę od kopca sąsiedniego południowego odcinka nowogródzkiego-siew. (putywlskiego), usypanego jeszcze w r. 1634. Granicę poprowadzono bez większych sporów do rz. Iwoti [1], i to na przestrzeni 45 km (S. 31). Spory rozpoczęły się dopiero nad Iwotią. Chodziło o duży klin między Iwotią od ujścia do niej Łubny, a wsiami Żórawką, Kamienką, rz. Znobowką i źródłami rz. Tary, oraz o pas ziemi wzdłuż lewego brzegu tej ostatniej rzeki aż do kopca na odcinku rosławskim (brańskim) pod siołem polskiem Niehinem (S. 30, e, d). Moskwa zgodziła się na dalsze poprowadzenie granicy rz. Łubną (l. dopływ Iwoti) do źródeł, dalej terenem do rz. Tary, a nią do kopca rosławskiego (około 35 km), tem samem pozostawiano sporne ziemie przy Polsce [2]. Jednak granicy tu nie wytknięto. W roku następnym mieli komisarze polscy udowodnić dokumentami przynależność tych ziem do Polski. I rzeczywiście przedstawiono komisarzom moskiewskim dokument moskiewski, stwierdzający odwieczną przynależność rzek Łubny, Iwoti i innych do Nowogródka siew., lecz starożylcy moskiewscy świadczyli, że należą one do moskiewskiej włości Komaryckiej; strona zaś polska (król do cara) zarzucała niesumienność tych starożylców, gdyż byli zbiegłymi na teren moskiewski poddanymi polskimi, a obecnie stronniczo zeznawali. Spór ciągnął się do r. 1644 bez jakichkolwiek rezultatów [3].

---

poszkodowana była strona moskiewska. Rozumie się, w takiem podnieceniu umysłów do pracy już nie doszło. Moskwa niechętnem okiem patrzyła na te awantury. Obawiała się, by z tego powodu nie pogorszyły się stosunki z Polską, a trzeba sobie uprzytomnić, że właśnie były to czasy dla Moskwy niezbyt pewne. Zajęta jest właśnie walką z Turkami, a nawet stara się wówczas o zbliżenie z Polską. Jest to jedyny krwawy epizod w pracach komisyj delimitacyjnych. Incydent ten nie pociągnął za sobą dalszych następstw. Widocznie obie strony uznały go za zlikwidowany przez samych komisarzy. Ossol. rpis 2285, str. 68/9.

[1] B. K. Pierepiska III, 106, 110. Ossol. rpis 4163, t. I, 86.

[2] Maciej Stachórski, jeden z komisarzy dalszych, do Al. Piaseczyńskiego, właściciela tutejszych dóbr, z dn. 29. XI. r. 1638: »Wymogliśmy na Moskwie, że dukt (ma być = miejsce wyblakłe) w Łubnę, z Łubny w wierszynę Tary naciągnęli«. Kras. rpis 4022, str. 66. Wymienianych w aktach rzek spornych Hluby, Hbni, bagien Dogbieńskiego, Guniewskiego i Pieńskiego brak na mapie, a nawet trudno zorjentować się w ich przypuszczalnem położeniu. Wobec wyrażonej przez Moskwę zgody na poprowadzenie granicy rz. Łubną i Tarą tracą one na swej ważkości, a to tem bardziej, że znany jest najdalszy punkt żądań moskiewskich wś. Kamienka i rz. Znobowka.

[3] B. K. Pierepiska III, 116. Zam. rpis 1662, str. 40/2.

Znacznie gorzej przedstawiały się sprawy na odcinku nowogródzkim-siew. (putywlskim). Tu rozpoczęły się spory o Kukulczewy łuh. Polacy żądali poprowadzenia granicy rz. Jazuczą ponad Konotopem, strona przeciwna zaś Kukulczewym łuhem na horodyszcze Pustą Torgowicę, Samborskie »wierchy«, a dalej do Szlaku Murawskiego. Pozatem były spory o miejsca zasiedlone w czasie rozejmu i obecnie po zawarciu pokoju. Wspominaliśmy już, że król polecał komisarzom polskim starać się jeszcze na pierwszej komisji o odroczenie ustalenia granicy, by mieć czas na zebranie koniecznych dowodów dla poparcia swych żądań. W tym celu na sejmie w czerwcu r. 1637 przedkładał deputatom izby poselskiej konieczność powołania specjalnej komisji sejmowej, któraby po sejmie zbadała wszystkie przywileje i mapy oraz zdecydowała, przy jakich ziemiach i osadach należałoby koniecznie obstawać[1]. Komisja owa dokonała swego zadania, skoro komisarze graniczni tegoż roku przybyli nad granicę z gotowemi już planami jej biegu. Moskwa jednak nie zgodziła się na plany polskie. Pomyślniejszym był rok następny[2]. Wówczas Moskwa odstępowała przez swego posła Projestiewa w czasie rokowań warszawskich 19 miast na terytorjum spornem, a mianowicie: Warwę, Żórawkę, Kurenkę, Mnohę, Czernuchy, Sienczę, Śniatyn, Jeroszę (Jereszki), Chomutiec, Łochwicę, Bodowkę, Kamyszenkę (Kamysznia), Soroczyńcy, Lutenkę, Hlińsk, Artopołot, Tiszki, Ruczyńce (Ruczki), Rachowkę (Raszowka) ze słobodami, siołami i wsiami, żądała natomiast oddania Rumna (Romny), Żydkiej[3], Medweżja, Lipowej, Krasnej (Krasny Koladyn)[4], Hadziacza, Sarska (Sary), nadto horodyszcz Niedryhajłowskiego, Horodeckiego (Horodyszcze) i Kamiennego — tych właśnie, o które przedewszystkiem toczyły się spory. Polacy nie przystali na takie rozstrzygnięcie sprawy. Zgodzono się jedynie wymierzyć sporne ziemie i podzielić je na połowę. Sporządzono

[1] Punkta responsu króla na postulaty izby poselskiej: »Komisja o moskiewskiem rozgraniczeniu aby do końca effekt swój wziąć mogła, czynić będzie JKM. staranie, potrzeba jednak na tym sejmie ad hunc actum komisarzów naznaczyć i sumpt im obmyślić, aby zjechać i podjąć się tego mogli, do czego iż wiele należy, aby determinacja być mogła, czego Rzplta Moskwie ma ustąpić i przy czem zasadzić się, dlatego potrzeba deputatów z stanu naznaczyć, którzyby po sejmie we wszystkie mapy i przywileje wejrzawszy, wszystko dostatecznie uważywszy, decyzję uczynili«. Czart. rpis 133, str. 279/83. W Vol. leg. (III, 431) niema wzmianki o takiej komisji, natomiast jest polecenie, aby komisja odcinka południowego kończyła pracę, a to wedle pakt opisanych.

[2] Patrz list cara do króla z dn. 14. VI. r. 1639. Ossol. rpis 2280, str. 139—143 i respons nań króla z dn. 12. I. r. 1640. Zam. rpis 1662, str. 40—2. B. K. Pierepiska III, 102.

[3] Na mapach rosyjskich — Żydowa Dolina, u Zannoniego — Buda Żydowka.

[4] Na mapach rosyjskich — Krasny Koladyn, u Zannoniego — Krasnaja; leży obok Lipowej.

nawet naprędce mapę prowizorycznego rozgraniczenia, jednak, jak się później okazało, była ona niedokładna i pełna pomieszania miejscowości i rzek, skutkiem czego daleko odbiegała od faktycznego stanu wyników rokowań, i to na niekorzyść Polski. Po zorjentowaniu się w tym w terenie sporządzono nową mapę dokładniejszą, a król kategorycznie zabronił komisarzom swym (r. 1641) rozgraniczania według mapy poprzedniej. »Jeśliby — zleca im król w instrukcji[1] — strona moskiewska twardo stawała przy mapie przez pp. senatory wysadzoną z Prostojowem (winno być Projestiewem) tu w Warszawie pokazanej, na to żadną miarą pozwalać nie będą, gdyż to na pamięć raczej, non ex re occulis subiecta, w tak wielkiej działo się odległości, poniekąd i od niewiadomych miejsc, rzek, uroczysk i położenia włości tamecznych ukrainnych«. Zezwalał im natomiast czynić ustępstwa na 1—5 mil wgłąb w terenach mniej użytecznych. Zresztą trzymać się mieli dokładnych wytycznych, znanych nam tylko z tekstu instrukcji, a zaznaczonych na mapie dwoma linjami: dalej na wschód wysuniętej — czerwonej, przy której »stosować się mocno mają«... »a gdyby Moskwa była trudna i upornie się przy zawziętych fortelach zasadzała, tedy powoli do linji zielonej tamże wyrażonej będą postępować. A na ostatek, aby wedle niej granice, nieprzechodząc i ochraniając całości lasów nazwanych Korzeniów i Bakajowski, stanęły, starać się będą«[2]. Korzeniów i Bakajowski las (w innych aktach podawany jako Bokriow i Bukriow)[3] są zaznaczone u Zannoniego jako Korzynów i Bukreewa, a pierwszy z nich jako uroczysko Korennoje lub pobliskie drugie uroczysko Korniejewo również na mapie 1:126.000. Leżą one na północ od rz. Suły w pobliżu horodyszcza Iwanowskiego, Horodeckiego (Horodyszcze) i Olszańskiego. Obie te miejscowości przyjąć można tem śmielej, że wspomniane horod. Olszańskie, dalej na południe położone Achtyrskie i między niemi leżące Lebiedińskie właśnie w tych czasach były zakładane, i to wśród niezmiernych lasów. Żądał zatem król kategorycznie zachowania przy Polsce linji rz. Terni, horod. Niedryhajłowskiego, Iwanowskiego, Olszańskiego, źródeł rz. Hruni, horod. Lebiedińskiego, Achtyr-

---

[1] Instrukcja komisarzom granicznym z dn. 31. VIII. r. 1641. Czart. rpis 2732, str. 165/6. Map wspomnianych w tekście, jak i sporządzonych jeszcze w r. 1637 (B. K. Pierepiska III, 98) nie odszukałem. Prawdopodobnie oddane do dyspozycji komisarzom pokojowym w r. 1656 wraz z innemi papierami Kisiela zaginęły, o czem była wzmianka we wstępie.

[2] Dla szybszego komunikowania się komisarzy granicznych z królem ustanowiona była nawet specjalna poczta, a król żądał nadsyłania sobie częstych a wyczerpujących informacyj o przebiegu prac komisyj. Jeśliby komisja nie doszła do skutku, to zezwalał na odroczenie jej, lecz tylko na jeden rok.

[3] Zam. rpis 1662, str. 40, Czart. rpis 1657, str. 129.

skiego, być może rz. Merczyka i rz. Orelki[1]. Komisje nie dały rezultatu i sprawa odwlokła się na lat kilka.

W międzyczasie powstały nowe osady polskie, coraz bardziej wysunięte na wschód. Założono też dwa nowe zamki: jeden na horodyszczu Achtyrskiem (1641)[2], drugi — Lebiedin nad rz. Olszanką (lewy dopływ rz. Psioła), i to wszystko nawet wbrew zakazom i napomnieniom królewskim, by nie dawano Moskwie takiem postępowaniem pretekstu do zerwania pokoju[3]. Pretensje Moskwy również nie malały. »Wedle ich oporu i domagania się — pisze król 12 września 1644 do hetmana St. Koniecpolskiego, czuwającego na południowo-wschodnich rubieżach Rzpltej[4] — ledwieby co przez wojnę ziemie utracili, owszem by więcej i lepszej nabyli, gdyby im się tak, jako oni chcą, ustąpiło«.

Spory te na wszystkich odcinkach rozstrzygnięto dopiero w czasie pobytu wielkiego poselstwa moskiewskiego w Warszawie w r. 1644. Poselstwo to w osobach kn. Aleksieja Mich. Lwowa, Grigorja Gawr. Puszkina i djaka Michajła Dm. Wołoszaninowa zjechało do Polski z początkiem sierpnia[5]. Do rokowań z nimi wyznaczył król Andrzeja Szołdrskiego, biskupa poznańskiego, wojewodów Kaspra Dönhoffa sieradzkiego, Jakóba Sobieskiego ruskiego, Tomasza Sapiehę nowogródzkiego, Mikołaja Abramowicza mścisławskiego i starostę starodubowskiego, Jerzego Ossolińskiego, kanclerza kor., Adama Kazanowskiego, marszałka nadw. kor., ks. Franciszka Dołmatyna Issakowskiego, referendarza i pisarza W. X. L., oraz Jana Kunowskiego, sekretarza i dworzanina król. Rokowania te, prowadzone zrazu w Krakowie (gdzie król bawił na pogrzebie królowej Cecylji Renaty), a kontynuowane później w drodze powrotnej i w Warszawie, doprowadziły do ułożenia głównych warunków umowy z dn. 15 września t. r. i w dwa tygodnie później skrystalizowano ostatecznie akt umowy i podpisano go w dn. 28 września

[1] Tak właśnie poprowadzona granica u Zannoniego.

[2] Sł. G. I, 21.

[3] Czart. rpis 2732, str. 113 i Ossol. rpis 2280, str. 192—202.

[4] Ossol. rpis 2280, str. 285. Wskazuje również król w innem miejscu (list do posła polskiego w Moskwie z dn. 27. VIII. r. 1641) na podobne intencje Moskwy w zwłoce przy rozgraniczaniu, a mianowicie: chęci jej »jako najgłębiej i najbliżej Dniepru wdzierać i sadowić«. Czart. rpis 2732, str. 163.

[5] Czart. rpis 2103, str. 61 (Tamże papiery do tego poselstwa i rokowań z niem). Memoriale (885) podaje datę znacznie późniejszą, bo »około 20 sierpnia«. Zapowiedziany przyjazd tego poselstwa był już 1. II. t. r., a spodziewane było na 10. IV. Na ten właśnie dzień wzywa król jednego z desygnowanych komisarzy, K. L. Sapiehę, by stawił się na traktaty do Grodna. A. U. rpis 348, str. 130, oryg.). Król bawił wówczas w Mereczu. Śmierć królowej, a później i pogrzeb odwlokły sprawę poselstwa na czas dłuższy. Już 22 czerwca odbył król czterodniową tajną naradę z senatorami w sprawie tego poselstwa (Memoriale 879). Szczegółów tej narady nie znamy.

r. 1644[1]. Jest to t. zw. »ugoda warszawska«[2]. Stanowi ona ważny moment w rozwoju stosunków polsko-moskiewskich w czasie pokoju wieczystego po zawarciu pokoju polanowskiego. Ideowo ugoda ta łączy się całkowicie ze wspomnianym pokojem i jest jego uzupełnieniem w tych dziedzinach, których mimo istnienia już 10-letniego pokoju nie można było rychlej wprowadzić w życie. Jedną z pierwszorzędnych spraw, rozstrzygniętych definitywnie przez wspomnianą ugodę, jest sprawa ostatecznego uregulowania spraw granicznych i wytyczenia granicy na pozostałych jeszcze jej odcinkach. Ta sprawa jest osią całej ugody. Drugą sprawą, załatwioną przez powyższą ugodę, jest sprawa tytułu królewskiego. W akcie carskim potwierdzenia pokoju polanowskiego, wystawionego dla Polski, opuszczono przy tytule królewskim wyraz »Najjaśniejszy«, w polskim natomiast akcie figuruje ta część tytułu zgodnie z brzmieniem traktatu polanowskiego. Spowodu rozbieżności poglądów obu stron na prawne przyznawanie czy też opuszczanie tej części tytułu królewskiego ciągną się długoletnie spory. Odbiły się one na pracach komisyj granicznych, a nawet spowodowały kilkakrotne ich zrywanie. Obecnie przeoczenie to usunięto. Pozatem niema w »ugodzie« jakichkolwiek nowych zobowiązań, które posuwałyby stosunki polsko-moskiewskie na nowe tory żywszego tempa wzajemnego porozumienia. Jest to ugoda wybitnie likwidacyjna, usuwająca podłoże dotychczasowych niesnasek, wynikających z przeoczeń lub niedomówień traktatu polanowskiego. Postanowienia tej »ugody warszawskiej« niebawem zostały uwzględnione w konfirmacji pokoju polanowskiego przez króla Władysława IV z dn. 6 stycznia 1646 z okazji wstąpienia na tron cara Aleksieja Michajłowicza[3].

Wróćmy do spraw granicznych.

Przyznano wówczas Polsce na odcinku newelskim (wielkołuckim) sporne włości Dołyś, Berezaj (Berezno), Uswaj, Łowiec (ok. 1100 km²) wzamian za odstąpione Moskwie zgodnie z jej poprzedniem życzeniem z r. 1641 stan Wiazowski po jez. Jazno i rz. Jaźnicę ok. 1000 km² (S. 5—7), oraz włości Pławiecką i Żyżycką (ok. 750 km²), uroczyszcze

[1] Akt »ugody«, wystawiony przez stronę moskiewską dla Polski w Warszawie dn. 28. IX. r. 1644, przechowuje się w oryginale w Archiwum ks. Radziwiłłów w Warszawie w dziale I, nr 128 dod. Mylny jest napis polski na odwrotnej stronie aktu, głoszący, jakoby to miał być list carski z żądaniem odstąpienia Moskwie Trubecka i »Leszkowicz« (Oleszkowicz). Kopja tego aktu w Czart. rpis 2103, str. 82, tamże (str. 72/8) kopja aktu strony polskiej dla posłów moskiewskich. Patrz nadto list Aleksandra Slizenia do K. L. Sapiehy z dn. 20. IX. 1644. Arch. Sapież. (Ossol. fasc. IX, 126, oryg). i B. K. Pierepiska III, 131.

[2] Termin ten jest niejako urzędowy, użyty też jest jako »dogowor warszawskij« w pakcie Kisiela z Moskwą z r. 1647. Ossol. rpis 3566, str. 211a.

[3] Nar. rpis Różn. F. IV. 143. t. II, str. 166.

zaś Prychaby miano podzielić na połowę (S. 9—11), później jednak w r. 1647 przydzielono je całe do Polski[1]. Odstąpiono też Moskwie sioło Oleszkowicze, Krupiec i inne wsi, leżące na lewym brzegu Klewieni ok. 1000 km²[2] (S. c, d, e, 30—32). Na odcinku nowogródzkim-siew. (putywlskim) przyznano jej horodyszcza Niedryhajłowskie, Horodeckie, Kamienne, Achtyrskie i Olszańskie ok. 4600 km² (S. 34—35), pozostałe zaś sporne miejscowości ok. 5050 km², oraz przyznane już Moskwie w r. 1638 lasy między rz. Merczykiem a rz. Orłem[3] pozostawiono przy Polsce, jednak za nie (ściślej za Hadziacz i Sarsk) odstąpiła Polska Moskwie m. Trubeck[4] z obwodem (2350 km²) (S. 27—30), którego odgraniczenia od Moskwy dokonano całkowicie jeszcze w r. 1637, i to, jak wspomniano wyżej, wzdłuż starych miedz. A zatem i ten je-

---

[1] Czart. rpis 2103, str. 154. Pakt Kisiela z Moskwą z dn. 25. IX. r. 1647. Ossol. rpis 3566, k. 211a.

[2] Obszar Oleszkowicz włączyłem do Trubecka. Po obu stronach rz. Klewieni, poczynając od lasów Kalinowych (dziś wieś Kalinka), u źródeł rz. Klewieni i w obrębie jej dopływów, a nadto nad rz. Torgowicą i Jazuczą, oraz między Sejmem a Desną posiadał A. Piaseczyński nadane mu przez króla rozległe dobra. Obszary te były bądź puste, bądź zniszczone w czasie ostatniej wojny moskiewskiej, a w krótkim stosunkowo czasie przez niego odbudowane. W r. 1639 istnieją tu wsi, do niego należące: Oleszkowicze, Nowosiołki, Straczewo, Kojakowicze (?). Krupiec, Woron i Staryków nad rz. Obestą, Nowy Ostroróg vel Głuchów, Wierihin, Wiktorowo i Koczerhy nad rz. Jesmanią, Swarków i Szuleszów (Szuleszyno) nad rz. Klewienią, Wołokitino, Zasyrnia (?), Czałkusy (?) nad rz. Worchlem (Worchowem), Litwinowicze, Kamień nad Klewienią, Zabłotów, Lubitów, Spaskie z pustoszą Ryczewem (?), Ozieryszcze (Ozariczy) nad rz. Sejmem, Konotop, Torgowica, Sosnowka, Popowka z Młynkami nad rz. Wierewką, Obmoczów, Kosterów (Kostyrewa) ze słobodami Kosterewską (?), Borysowską (?), Hołowienka, Rybotin, Sachocz (Suchacz) z ostrowami między Desną a Sejmem, Rożestwieno, Korylsk, Barsuków (?), Czortowszczyzna (?), Dobrotów, za Desną Uście i słoboda Uścińska, Sosnica, Ławy, Chłopieniki, Wierzba, Ponornica i inne dalsze. Arch. Gł., Metr. Kor. 182, k. 11, 18a, 85; B. K. Pierepiska III; Kras. rpis 349 niepag.; Ossol. rpis 4064, str. 27. Przytoczył je wraz z innemi, później powstałemi wsiami K. Świdziński w Sł. G. (XIV, 240/5), a wiadomości o nich, jak stwierdzić mogłem, zaczerpnął z zeznań Jana Piaseczyńskiego przed komisją warszawską dn. 23. IX. r. 1673. (Kras. rpis 4101, str. 256—7). Pytajnikiem oznaczono miejscowości nieodszukane na mapie. Mimo posiadania tylu włości osobistego udziału w pracach komisji nie brał, natomiast stale przebywał przy komisjach jego główny administrator tych ziem Maciej Stachórski, który zawsze zdawał mu szczegółowe relacje z przebiegu prac. Kras. rpis 4022, str. 38 i Kras. rpis 349.

[3] Wyraźnie to zaznacza list Ossolińskiego do Kisiela z dnia 15. IX. r. 1644. Czart. rpis 1657, str. 129.

[4] Uważam za bardziej właściwą nazwę Trubeck niż Trubczewsk, już choćby dlatego, że ustalona była w Polsce, jak o tem świadczą liczne dane, m. i. powyższa umowa (tekst polski), konstytucje sejmowe, poruszające sprawę tego zamku, choć w moskiewskim akcie pokoju użyto nazwy Trubczewsk.

dyny objekt nieuszczuplony podczas rozgraniczeń na odcinku rosławskim (brańskim) uległ teraz poważnemu skurczeniu.

Moskwa zgadzała się ustąpić Polsce hor. Horodeckie, to znaczy sporne lasy Korzeniów i Bukriow, żądała jednak wzamian Dorohobuża lub Nowogródka Siew.[1]. Oczywiście na podobną zamianę Polska nie mogła przystać. Z ponownemi propozycjami zamiany Trubecka za te ziemie wystąpiła później jeszcze raz Moskwa w r. 1648 za pośrednictwem A. Kisiela, lecz wobec ówczesnej zawieruchy wojennej w Polsce pozostały one bez odpowiedzi[2].

Na obecną decyzję wpłynęła nietylko chęć zakończenia sporów granicznych. Odkrywa nam to kanclerz kor. J. Ossoliński. W liście do A. Kisiela z dn. 15 września t. r., kiedyto omawiane były główne warunki ugody, donosi mu, że »JKM. ochotnie pożytków swoich, które z tamtych lasów miał, ustąpił, byle tylko cale Rzpltę uspokoić, aby tem bezpieczniej obiema oczyma obrócić się mogła na ścianę pogańską« i przygotować się do obmyślanej już »imprezy«[3]. Ten właśnie na nowo powstający plan wojny z Turcją nakazywał w pierwszym rzędzie zakończyć zatargi polsko-moskiewskie, które w latach 1637—1641 nie pozwalały zbliżyć się obu państwom w obliczu wspólnego niebezpieczeństwa tureckiego. W interesie więc króla, dążącego obecnie do wojny z Turcją, było jaknajrychlejsze dokończenie rozgraniczenia.

Lecz nie tych planów stał się Trubeck ofiarą! Za cenę odstąpionego Trubecka zatrzymywała Polska tak ważny dla niej gród Hadziacz, wprawdzie niedawno założony (r. 1634), lecz będący już silną twierdzą kresową, broniącą żyznych pól ukrainnych od najazdów Tatarów, a co ważniejsze, osłaniającą linję Dniepru od naporu moskiewskiego. Była tu bezwzględna wola króla, by gród hadziacki zachować w granicach Rzpltej. Paść mógł ofiarą jedynie Jerzy Trubecki, małoletni potomek bojarzyna moskiewskiego, który w czasie »smuty« przeszedł na stronę cara Władysława i pozostał na stałe w Polsce, a tu posiadał nadane mu dobra[4]. Paść mógł ofiarą większej potęgi »królewiąt« kresowych. Lecz nie on jeden i nie bez wynagrodzenia, o czem jednak niżej.

---

[1] Czart. rpis 1657, str. 129.

[2] A. J. i Z. R. III, 170.

[3] Czart. rpis 1657, str. 129. Ossoliński wspomina tu, że Kisiel miał proponować królowi ową imprezę. Trudno dać wiarę temu, gdyż plan wojny z Turcją jest już dawnym planem królewskim. Mógł tu jednak Kisiel odgrywać pewną rolę, bo jako komisarz graniczny na odcinku najbardziej spornym mógłby się pośrednio przyczynić do urzeczywistnienia planów królewskich przez zakończenie sporów granicznych, a tem samem umożliwić rychlejsze zbliżenie polsko-moskiewskie.

[4] Po zawarciu rozejmu dywilińskiego odzyskany od Moskwy Trubeck wrócił do dawnych swoich dziedziców, a mianowicie: kn. Jurja Nikiticza Trubeckiego. Nadał mu go Zygmunt III dn. 12. I. r. 1621 przywilejem wieczystym »ze względu

Przy wprowadzaniu w życie tej ugody napotkano na niemałe trudności. Należało wypełnić trzy warunki: po pierwsze przekazać odstąpione ziemie wraz z całym sprzętem wojennym w terminie jesiennym r. 1644, po drugie wytyczyć granicę na tych odcinkach (w tym celu miały się zebrać specjalne komisje na czerwiec i lipiec roku następnego, już po spełnieniu pierwszego warunku), po trzecie dla większego umocnienia niniejszej umowy i jej wykonania potwierdzić ją przez obu monarchów [1].

W przewidzianym terminie załatwiono sprawę na odcinkach sioła Oleszkowicz, m. Trubecka wraz z ziemią trubecką, oraz nad górną Klewienią na odcinku nowogródzkim siew. (putywlskim).

I tak w grudniu r. 1644 Górecki, sekretarz król., oddał komisarzom moskiewskim Spiridjonowi Jacynnie i poddjaczemu P. Żagrynowi włości zaklewieńskie u źródeł Klewieni po prawej (!) jej stronie (S. 30)[2], już w r. 1634 odgraniczone do Moskwy, jednak wobec sporów o sioło Oleszkowicze nieprzekazane jej wówczas. W roku zaś następnym Hieronim Dunin, wojski opoczewski, i Marcin Ludwik Krzywkowski tym

---

na starożytne i zacne urodzenie i na to, że on, przyjechawszy z Moskwy, przy nas przyrodzonym swym monarchu pozostał i nam wiernie służy«. Jurij Trubecki otrzymał połowę zamku i ziemi trubeckiej, to znaczy tyle, ile posiadał za czasów rządów moskiewskich jego ojciec kn. Nikita Romanowicz (ten wraz z drugim synem, a bratem Jurjego — Aleksiejem pozostał w Moskwie), a nadto otrzymał część swego dziadka kn. Fedora Michajłowicza. Druga część tej ziemi, która należała do kn. Andrzeja i Timofieja Trubeckich, pozostała do wolnego szafunku królewskiego, jednak po śmierci kn. Jurja Trubeckiego wraz z poprzednią połową przekazana została zrazu jego dwom synom kn. Piotrowi i Aleksandrowi Trubeckim dn. 11. V. r. 1634, a nieco później 19. IV. r. 1635 ta druga część tylko kn. Piotrowi, widocznie po śmierci lub wyjeździe brata jego do Moskwy po zawarciu pokoju polanowskiego. Wymienione są w tem nadaniu miejscowości: Niehino (Niegino) (1/2), Znob (1/2), Rodunia (Radinska), Radczyn (Radczyno), Horodec (Horodcy) i Lubec. Kras. rpis 3622, z. 97, dok. 25 i 34; Kras. rpis 3623, z. 107, f. 85, 86, 75 i z. 108, f. 85 i 467. Posiadał tu nadto horodyszcze Ciemne, znane ze sprawy z Al. Kryckim. Kras. rpis 3635, ks. sąd. 107, f. 303, 305 i 306. Tem samem całe dawne dziedzictwo Trubeckich (były inne drobne nadania w tej ziemi, o czem niżej) znalazło się w rękach kn. Piotra Trubeckiego, podczaszego starodubowskiego i pokojowego król., a po jego śmierci przeszło na rzecz jego jedynego dziedzica — małoletniego kn. Jerzego Trubeckiego. Matka jego Elżbieta z Druckich-Sokolińskich Trubecka wyszła powtórnie zamąż za Krzysztofa Wołodkowicza, pisarza ziem. mińskiego, później w-dę nowogródzkiego, a następnie smoleńskiego. Czart. rpis 378, str. 215. Vol. leg. IV, 44. Niesiecki, l. c. IX, 412.

[1] Mylnie sądzi Darowski (Zatargi, 210), że sprawa okopcowania granicy zakończona została w r. 1645, tymczasem, jak zobaczymy niżej, przeciągnęła się znacznie dłużej.

[2] W górnym biegu Klewieni są dwie rzeki oznaczone tem samem mianem. I właśnie włości wspomniane w tekście leżą nad pierwszą rz. Klewienią, między rz. Sopyczem a następną Klewienią, w stosunku do której leżą po prawej jej stronie.

samym komisarzom moskiewskim przekazali w czasie od 24 do 30 czerwca sioło Oleszkowicze z 6 wsiami (S. c, d, e)[1] oraz dalsze włości zaklewieńskie tym razem po lewej jej stronie w górnym i środkowym biegu, a mianowicie sioła: Krupiec, Staryków, Kowienki wraz z 7 wsiami (S. 31—32)[2], choć te ostatnie leżały już na odcinku nowogródzkim siew. (putywlskim). Akta przekazania tych siół zamieniono 30 czerwca 1645 we wsi polskiej Mackowie[3]. W tym też roku wytyczono granicę na odstąpionych terenach, ustalając nowy bieg granicy jedynie na odcinku samego sioła Oleszkowicz, t. zn. od rz. Tary do rz. Iwoti (S. 29—30), dalej zaś, jak wspomniano wyżej, była już granica wytyczona.

Gorzej poszło z oddaniem Trubecka. Król polecił[4] uniwersałem z dn. 28 września 1644 (jest to zarazem dzień podpisania »ugody warszawskiej«) oczyścić zamek i okoliczne dobra na dzień 11 listopada t. r. Gdy jednak zgłosił się komisarz moskiewski Sawa Narbiekow 19 listopada po odbiór Trubecka, namiestnik Zaremba nie dopuścił go nawet do zamku, nie otrzymawszy jeszcze upoważnienia od sejmu do jego oddania[5].

Sprawa oparła się o sejm, zebrany w lutym r. 1645[6]. Tu wywołała ona oburzenie na króla i senatorów, którzy rokowali z kn. Lwowem, za odstąpienie ziem polskich, jak Trubeck, o ustalonym już biegu granicy. Jeszcze w r. 1646, już po przekazaniu Moskwie Trubecka, podnosiły się głosy na sejmikach powiatowych i dawały swój wyraz w instrukcjach poselskich, by król starał się przez posłów swych o zwrot tego zamku[7], a nawet domagał się stawienia przed sejm tych, »którzy

---

[1] Znane wsi: Straczewo, Nowosiołki, Ziernowo (Ossol. rpis 4064, k. 271. Sł. G. XIV, 240), Raszkowicze, Kliniec (?) (Ossol. rpis 4163, t. I, 86) i być może Kojakowicze, jednak nieodszukane na mapie (patrz wyżej).

[2] Znamy wsi: Woron, Nowosiołki (?), Poharycze, Szuleszów (Szuleszyno), a zdala Rewiakino i Kołodzież. Kras. rpis 4022, akt 38; Ossol. rpis 4064, k. 27. Odstąpione Moskwie ziemie zostały niebawem splądrowane przez Tatarów. Wiadomość o tem podaje z dworu król. Franciszek Issakowski Kazimierzowi L. Sapieże 30. I. r. 1646: »Ta jest pewna nowina, że Tatarowie wszystkie te miejsca zaklewiejskie, które z Korony w stronę Moskiewską odeszły, nic nie ruszając JKM. państw, do Moskwy, popalili i ten rumor jest, że putywlskie włości i komaryckie plondrują i dalej w Moskwę zagony swe rozpuściwszy, ku Ozarowi nazad powracać chcą«. Arch. sapieżyńskie (Ossol.) X, 14 oryg. Stwierdza ten fakt również relacja w-dy mosk., wysłana z pogranicza do Moskwy (Cztienja r. 1885, t. II, 29).

[3] Akta polskie w Moskwie w »posolskich stołpcach« nr 15 (B. K. Pierepiska III, 136 i 143), nadto list graniczny na odcinku nowogródzkim siew. z dnia 23. X. r. 1645. Ossol. rpis 4066, k. 118.

[4] Kras. rpis 4022, akt 78.

[5] B. K. Pierepiska III, 131 i 136.

[6] Czermak, Plany wojny tureckiej, 55.

[7] Instrukcja sejmiku żmudzkiego z dn. 13. IX. r. 1646. Czart. rpis 378, str. 443.

tę komisję (przy jego oddawaniu) sine scitu Reipubl. stanowili i onę egzekwowali, (by) in facie Rzpltej wszystkiej sprawowali się«[1].

Obecnie żądali przedewszystkiem odpowiedniego wynagrodzenia poszkodowanych. Spowodu zerwania sejmu nic konkretnego nie postanowiono. Zato na tajnej radzie dn. 28 marca 1645[2] zgodzili się senatorowie na dotrzymanie zawartej umowy i przekazanie Moskwie Trubecka. Przyrzeczono też dać odszkodowanie zainteresowanym, a W. X. Lit-mu za oddawane ziemie dać odpowiednią rekompensatę z ziem koronnych.

Na takie załatwienie sprawy zgodził się Jan Drucki-Sokoliński, marszałek orszański, opiekun małoletniego dziedzica Trubecka. Jeszcze w czasie rokowań z kn. Lwowem w r. 1644 przyznano mu wynagrodzenie w kwocie kilku czy też kilkunastu tysięcy zł. intraty[3]. Upewnił on teraz króla, że nie będzie czynił przeszkód w jego oddawaniu, zaniesie tylko protestację do sądu[4]. Wobec tych uchwał i zgody głównego poszkodowanego pospieszył król upewnić cara o rychłem oddaniu Trubecka[5]. Naznaczył też w tym celu komisarzy w osobach Mik. Abramowicza, wojewody mścisławskiego, a zarazem starosty dorohobuskiego (w starostwie tem leżał Trubeck), Krz. Ciechanowieckiego[6], sędziego ziemskiego mścisławskiego, oraz Kunickiego, sędziego ziemskiego starodubowskiego. Zamek przekazany miał być 11 czerwca 1645[7].

Tymczasem mimo poprzednio danych przyrzeczeń Jan Drucki-Sokoliński nie przyjął komisarza moskiewskiego. Sprawa odwlokła się. Z tego powodu zatrzymano nawet posła polskiego Gabrjela Stempkowskiego w Moskwie, który uzyskać miał m. i. potwierdzenie omawianej umowy granicznej. Bojarzy nie chcieli rokować z nim w innych sprawach ważniejszych, zanim przekazany nie będzie Trubeck[8]. Grozić miano wojną. »Wojska swe niemałe ku granicom państwa naszego

---

[1] Artykuły w-twa lubelskiego na sejm. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych II, 445; instrukcja sejmiku nowogródzkiego: »Zalecamy posłom, aby pytali się, quo consilio pewne osoby wyprawione z gwardją JKM. do okupacji tych dóbr uczynili i w posesję moskiewską one podali«. Czart. rpis 375, str. 1095/8.

[2] Memoriale, 910.

[3] List J. Ossolińskiego do A. Kisiela z dn. 15. IX. r. 1644. Czart. rpis 1657, str. 129.

[4] Czart. rpis 378, str. 214.

[5] B. K. Pierepiska III, 143.

[6] Niesiecki, l. c. III, 107.

[7] Memoriale, 910 i Czart. rpis 378, str. 218 i 214.

[8] Czermak, Plany wojny tureckiej, str. 55, sądzi, że Stempkowski miał trudności spowodu samozwańca J. Łuby, tymczasem sprawa rozgraniczenia odgrywała tu pierwszorzędną rolę. Patrz list Stempkowskiego z dn. 17. II. r. 1645, Czart. rpis 1657, str. 401. Jest to list czytany na sejmie lutowym r. 1645, nieodszukany przez Czermaka.

ściągają« — donosił Stempkowski z Moskwy, a król zarządził nawet pogotowie wojenne na kresach [1].

Dopiero ze zmianą tronu w Moskwie sytuacja posła znacznie polepszyła się. Ucichły złowróżbne wieści. Nowy car Aleksy okazał się względniejszy i przystał na wystawienie asekuracji przez Stempkowskiego, atoli w imieniu króla i Rzpltej, poręczając w niej wydanie Trubecka przed przybyciem oficjalnego poselstwa moskiewskiego do Polski z zawiadomieniem o jego wstąpieniu na tron, by w ten sposób spory z czasów jego ojca zostały zlikwidowane [2].

Ze strony króla podjęte też były kroki celem zlikwidowania oporu osób zainteresowanych. »Zażył JKM. sposobów pewnych i wysłać raczył J. Ossolińskiego« do J. Druckiego-Sokolińskiego [3]. Temu ostatniemu wyznaczył król jako tymczasowe odszkodowanie »daninę« w ekonomji mohylewskiej, należącej do stołu królewskiego. Dano mu również asekurację od senatorów na upewnienie, że sprawa odszkodowania będzie załatwiona na przyszłym sejmie.

Rzeczywiście sejm grudniowy z r. 1646 [4] wyznaczył Jerzemu Trubeckiemu i jego matce Elżbiecie z Druckich-Sokolińskich II voto Krzysztofowej Wołodkowiczowej 180.000 zł. rekompensaty ze skarbu koronnego. Jest to suma wielka, skoro się uwzględni, że ziemia ta stanowiła własność królewską, a Trubeckim była oddana jedynie prawem lennem w wieczyste użytkowanie. Suma powyższa miała być wypłacona w ciągu dwóch lat, tymczasem otrzymywali po 12.000 zł. prowizji rocznie. Na sumie tej zabezpieczone były prawa dzierżawcze Pawła Sołtyka, które według późniejszego rozliczenia (r. 1659) [5] wynosiły 50.000 zł. i prawnie zostały uznane. W odpowiednim też stosunku pobierał on część prowizji, przyznanej dziedzicom Trubecka, a mianowicie: 3.333 zł. 10 gr. z ogólnej sumy owych 12.000 zł. rocznie. Następnie przyznano wynagrodzenie za posiadane dobra w ziemi trubeckiej Wojciechowi Ubyszowi, skarbnikowi bełskiemu, i Piotrowi Charzewskiemu po 7.000 zł., Stefanowi Reczyńskiemu, sędziemu ziemsk. nowogródzkiemu, 6.000 zł., innym zaś [6],

---

[1] Uniwersał królewski do Tatarów z dn. 21. VII. r. 1645, nakazujący im, by w razie niebezpieczeństwa moskiewskiego na pierwsze wezwanie Kiszki, w-dy połock., stawili się w pogotowiu wojennem. Radz., akta postr. t. IX. str. 1026 oryg.

[2] List Stempkowskiego do króla 25. VIII. r. 1645. Ossol. rpis 2280, k. 228. Oryginał tej asekuracji w Moskwie. B. K. Snoszenja III, 124.

[3] Czart. rpis 1657, str. 106 i Kras. rpis 4022, akt 78.

[4] Vol. leg. IV, 44.

[5] Tamże V, 67.

[6] Posiadali tu nadto nadane im przez króla dobra: Kraskowski Bohdan włók 15 (nadanie z dn. 6. V. r. 1625. Kras. rpis 3623, z. 101, f. 302), Jabłoński Paweł wieś Użę (zezwolenie królewskie na robienie towarów leśnych z dn. 3. II. r. 1634. Kras. rpis 3624, z. 110, f. 527), Dobrosołowski Michał, pacholę król., otrzymał

jak i duchowieństwu przyrzeczono wynagrodzenie ich nowemi nadaniami lub funduszami.

Niezależnie od wynagrodzenia poszkodowanych osób postanowiono na owym sejmie grudniowym przekazać W. X. Lit-mu dwa starostwa koronne — łojowskie i lubeckie, jako rekompensatę za utracony Trubeck z zastrzeżeniem jednak płacenia nadal kwarty Koronie[1].

Tak załatwił sejm sprawę odszkodowania. Trzeba przyznać, że załatwiono ją głównie dzięki interwencji króla, choć były liczne głosy na sejmikach, wstawiające się za poszkodowanymi. Sejm tylko zastrzegł specjalnie, aby podobne wypadki już się więcej nie powtórzyły. Sumy te jednak niespłacone w ciągu przewidzianych dwóch lat, i to lat pokoju, nie mogły być później rychło spłacone wobec zawieruchy wojennej, jaka rozgorzała na kresach południowych, a niebawem i w całej Polsce. Zobowiązania jednak skarbu koronnego wobec b. dziedziców Trubecka były co sejm odnawiane, a spłacone zostały dopiero w r. 1673[2] dalszym sukcesorom Trubeckich, chociaż Jerzy Trubecki w czasie wojny moskiewskiej po r. 1654 wyjechał do Moskwy i tam pozostał[3], a mianowicie kn. Aleksandrowi Hilaremu Połubińskiemu, marszałkowi wielkiemu W. X. L., jako mężowi Zofji Wołodkowiczówny, córki Trubeckiej II voto Krz. Wołodkowiczowej[4]. W trzy lata później wypłacono należność i sukcesorom Pawła Sołtyka — jego bratankom (po Wasylu Sołtyku) Remigjanowi i Aleksandrowi Sołtykom[5]. Przez cały okres tych trzydziestu lat płacono im prowizję, a zaległości wyrównano przy ostatecznem uregulowaniu sum należnych.

Wróćmy do sprawy trubeckiej w r. 1645.

Dla przyjęcia zamku i dóbr trubeckich wyznaczył król Samuela

---

od króla Horodec średni (prawdopodobnie trzymany razem z P. Trubeckim po połowie) i Szczotki (Szczetinina) po zdrajcach Niecieckim i Siemaszce dn. 9. IX. r. 1634. (Kras. rpis 3624, z. 110, f. 861), kościół zaś trubecki posiadał nadane mu dn. 20. III. r. 1625 wsie Komiatino (Komiagino), Niehino (Niegino) nad rz. Tarą i Hniłowo (?) nad rz. Desną (Kras. rpis 3623, z. 101, f. 185).

[1] Przekazanie tych starostw niebawem zostało dokonane, skoro poborca kijowski (Aleksander Lenkiewicz) potrąca już w swych rachunkach sumę należną »za Lubecz, Łojów, bojary i popy lubeckie i za Kozar (?) wojew. czernihowskiego«. Arch. ziem. Lwów, Castr. Leop. 397, str. 1403 (10. I. r. 1647).

[2] Vol. leg. IV, 123, 188, 218, 225, 317, 379, 467; V, 53, 67.

[3] Pozostałe po nim dobra nadał król 15. X. r. 1657 Chryzostomowi Jundziłłowi, rotmistrzowi król., Kras. rpis 3625, z. 130, f. 93.

[4] Czart. rpis 378, str. 215. Niesiecki, l. c. IX, 412. Al. H. Połubiński jako pułkownik wojsk JKM. wsławił się w wielu bitwach, zmarł w r. 1679. Ossol. rpis 5411, str. 123 i Ossol. rpis 5410, t. II, str. 448.

[5] Vol. leg., jak wyżej, nadto 185. Należność Stefanowi Reczyńskiemu 6.000 zł. i Piotrowi Charzewskiemu 7.000 zł. wypłacone zostały po r. 1652. Rachunki sejmowe II, 50 w Archiwum Skarbowem w Warszawie.

Osińskiego, obożnego W. X. L. Miał mu nadto pomagać M. Abramowicz, wojewoda mścisławski, głównie swem wstawiennictwem i napominaniem J. Druckiego-Sokolińskiego. Dopiero teraz, i to po wielu trudnościach, udało się wojewodzie mścisławskiemu wprowadzić Osińskiego do Trubecka między 17 a 24 lipca 1645 r., i to z pomocą gwardji królewskiej [1]. Osiński przebywał na zamku przez 5—6 tygodni i przekazał go w ręce Iwana Jeropkina, desygnowanego przez Moskwę na wojewodę trubeckiego, dn. 17 września 1645, a w dwóch dniach następnych objął okoliczne folwarki i włości, około 10.000 włók [2] (2350 km²).

Pozostało jeszcze rozgraniczyć oddane ziemie. Zadanie to spełniła wymieniona poprzednio komisja, a właściwie sam Abramowicz [3]. Przestrzegał przytem, by Moskwa nic więcej ponad oddane posiadłości nie przywłaszczyła sobie, i »pewną uczynił granicę« [4]. Prace zakończono 23 listopada 1645, a protokóły graniczne wymieniono 1 grudnia t. r. [5] nad rz. Rogiem przy Hremiaczym Kołodzieżu (?) (S. 27—29).

Nielepiej się działo na odcinku nowogródzkim siew. (putywlskim). Termin zjechania się komisyj naznaczony był na 24 czerwca 1645. Na ten czas stawił się A. Kisiel celem przekazania Moskwie odstąpionych ziem, poczem dopiero mieli się zjechać pozostali komisarze dla dokonania rozgraniczenia już na całym odcinku [6]. Zadaniem jego było przedewszystkiem przekazanie horodyszcz putywlskich, gdyż ziemie nad Klewienią przekazywali równocześnie Moskwie komisarze odcinka oleszkowickiego. Napotkał tu jednak na wiele trudności. Horo-

---

[1] Czart. rpis 378, str. 218, 215, Kras. rpis 4022, akt 78 i Czart. rpis 375, str. 1095—8. Matka Jerzego Trubeckiego wytoczyła proces M. Abramowiczowi o ekspulsję. Trybunał litewski skazał go na utratę starostw, godności i życia, jednak sejm dekret uchylił. Sł. G. XII, 514 i IV, 539.

[2] O przywiązaniu mieszkańców m. Trubecka do Polski niech poświadczy fakt opuszczenia go przez czerńców (zakonników) w liczbie kilkudziesięciu. Mieli tam dobre wyposażenie i przyrzeczoną opiekę carską, jednak woleli pozostać w Polsce. Osadził ich Kisiel w swych dobrach w trakcie Kisielgrodzkim za pozwoleniem króla i senatorów. Akt z dn. 28. IX. r. 1646 oblatowany w Nowogródku Siew. 13. I. r. 1664. A. U. rpis. 272, k. 7, oryg.

[3] Drugim komisarzem był Kuński, a ze strony mosk. oprócz Jeropkina — djak Kluczajew. B. K. Snoszenja III, 124.

[4] Ossol. rpis 4066, k. 118.

[5] Oryginał protokółu tej właśnie daty przechowuje się w Moskwie. B. K. Snoszenja III, 124.

[6] Czart. rpis 1657, str. 120, 106, 91; patrz A. J. i Z. R. III, 82. Komisarzami byli ze strony polskiej: Adam Kisiel, kaszt. czernih., Stanisław Piączyński, sędzia czernih., Jan Piączyński, podczaszy now.-siew., a moskiewskiej: stolnik Zamiatnia, F. Leontjew, dw. Fedor M. Miakinin i djak Semen Zwiagin. Ossol. rpis 4066, k. 118. Carski list wierzytelny dla komisarzy moskiewskich z dn. 11. VII. r. 1645. Kórnik. rpis 296, oryg.

dyszcza na wyznaczony termin nie były jeszcze oczyszczone, gdyż ich dotychczasowi właściciele nie zdołali usunąć ludności i dobytku, a według brzmienia umowy to wszystko, co zastanie Moskwa przy rozgraniczeniu na przyznanym sobie terenie, miało przejść na jej własność, czemu ze zrozumiałych względów sprzeciwiała się strona polska. Zgadzała się ona na stopniowe przekazywanie horodyszcz, przygotowanych już do oddania, lecz komisarze moskiewscy opierali się temu, żądając kategorycznie przekazania odrazu całego kompleksu przyznanych »ugodą warszawską« ziem, poczem dopiero gotowi byli przystąpić do definitywnego rozgraniczenia. Gdy zaś dotarła do nich wiadomość o trudnościach przy oddawaniu Trubecka, opór ich spotęgował się jeszcze bardziej. Dopiero nakaz carski przyjmowania tego wszystkiego, co Polska odstępuje, skłonił ich do porozumienia się z komisarzami polskimi. Tu jednak wyłoniły się nowe trudności, tym razem ze strony polskiej, gdyż J. Wiśniowiecki nie chciał ustąpić z hor. Niedryhajłowskiego. Trzeba zaznaczyć, że to horodyszcze jest najdalej na zachód położone spośród wszystkich odstępowanych Moskwie, a przed niem leżały jeszcze horodyszcza: Olszana, Iwanowskie i Horodyszcze, o których zachowanie przy Polsce zabiegali w r. 1644 A. Kisiel i kanclerz J. Ossoliński[1]. Mimo nieprzekazania tego horodyszcza w tym roku pełna komisja przystąpiła do pracy delimitacyjnej. Wytyczono ponownie granicę od początku odcinka, t. j. od źródeł Klewieni, prowadząc ją Klewienią wdół aż do jej ujścia do rz. Sejmu (130 km). Następnie przeszedłszy Sejm, poprowadzono granicę terenem rozgraniczonym jeszcze w latach 1634 i 1636 aż do rz. Jazuczy i spornego ongiś Kukulczewego łuhu (30 km), »ugodą warszawską« przydzielonego do Polski. Tu[2] rozstrzygnięto definitywnie spór o ten łuh i granicę posunięto o 20 km dalej aż do gościńca przyłuckiego, gdzie stykały się wówczas granice powiatów nowogródzkiego-siew. i czerkaskiego z (moskiewskim) putywlskim (S. 30—34). Nad drogą tą przerwano pracę 23 paźdz. 1645[3] na rozkaz królewski, prawdopodobnie wydany w tym celu, aby w międzyczasie załatwić sprawę hor. Niedryhajłowskiego. Sprawa ta, jak i dalsze rozgraniczenie, przeciągnęła się do r. 1647. Zajął się nią również sejm w grudniu r. 1646[4]. Na jego stanowcze polecenie dokończył rozgraniczenia Kisiel w roku następnym dn. 3 lipca[5],

---

[1] Czart. rpis 1657, str. 129.

[2] Był tu spór o rz. Jazuczę, o czem niżej.

[3] List graniczny z opisem dokonanej pracy na wyraźne żądanie obu stron wniesiono do ksiąg grodzkich Nowogródka Siew. dn. 26. X. t. r. Ossol. rpis 4066, k. 118, oryg. wypisu.

[4] Vol. leg. IV, 45.

[5] Protokół graniczny z tegoż dnia w Cztienjach, r. 1885, t. II, 1—12. B. K. Snoszenja III, 125 podaje tę datę różnie. W tekście zaznacza, że wymieniono

po oddaniu poprzedniem Moskwie hor. Niedryhajłowskiego, za które J. Wiśniowiecki otrzymał jako rekompensatę dobra nad rz. Chorolem[1]. Granicę doprowadzono do rz. Worskli, a stąd do Szlaku Murawskiego (S. 34—36). Zakończono tem samem spory o granicę i ustalono jej bieg na tym najważniejszym i najżywotniejszym obecnie odcinku granicznym. Jest to już czwarty z rzędu odcinek o ustalonym biegu granicy.

Pozostały jeszcze do rozgraniczenia po 1647 r. sporne włości na odcinku północnym — newelskim (wielkołuckim). Choć o przynależności tych ziem rozstrzygała już »ugoda warszawska«, jednak przy podziale tych włości, a zwłaszcza Prychab (S. 10), leżących w pobliżu ujścia Dźwincy do Dźwiny, napotkano trudności, skutkiem czego komisje nie mogły zakończyć swych prac w przewidzianym terminie w 1645 r. Dopiero po dokonaniu rozgraniczenia na odcinku nowogródzkim-siew. (putywlskim) zlikwidowano ten spór dn. 25 września 1647 w czasie pobytu A. Kisiela w Moskwie. Zdołał on wówczas pozyskać zgodę carską na przyznanie Polsce całych Prychab, choć »ugodą warszawską« miały być podzielone na połowę. Car odstąpił je tem łatwiej, że właśnie w tym czasie przeprowadzone zostało już pomyślnie dla Moskwy rozgraniczenie na najważniejszym dla niej wyżej wspomnianym odcinku południowym — putywlskim. Wyznaczono również termin zjazdu komisji na 11 czerwca 1648 r. z poleceniem dokończenia prac granicznych na całym odcinku newelskim, dotąd jeszcze nierozgraniczonym. Postanowienia powyższe wniesiono do zawartego wówczas paktu[2].

Ten pakt Kisiela jest ostatnim aktem rokowań dyplomatycznych w sprawach granicznych. Sprawy te, pozostające w związku z ostatniemi fazami wprowadzenia w życie postanowień traktatu polanowskiego, odgrywają w tym pakcie skromniejszą rolę, niż to było dawniej w »ugodzie warszawskiej«. Teraz na czoło wysuwają się sprawy nowe,

---

protokóły dnia 13 lipca (jest to data według starego stylu), natomiast w odsyłaczu podaje datę aktu polskiego na 13/22 czerwca. Rozstrzyga tu sam wspomniany wyżej protokół graniczny. Po dokonaniu rozgraniczenia wyjechał Kisiel niezwłocznie w poselstwie do Moskwy. Jag. rpis 49, k. 42. Relację z dokonanych prac granicznych zdał Kisiel na sejmie w dn. 17. VII. 1648 r. Ks. pam. Michałowskiego, 104/5. Kisiel po odbyciu tego poselstwa otrzymał od Moskwy pozwolenie na palenie potaszu w ciągu pięciu lat w trzech budach w lasach trubeckich i dwóch budach niedryhajłowskich, na terenach odstąpionych już Moskwie. A. J. i Z. R. III, 158, 159, 163 (później ograniczone tylko do trzech bud w ziemi trubeckiej).

[1] Vol. leg. IV, 286. Moskwa zezwalała J. Wiśniowieckiemu na przedłużenie terminu zlikwidowania swoich spraw majątkowych w Niedryhajłowskiem do wiosny 1648 r. A. J. i Z. R. III, 107.

[2] Pakt Kisiela z dn. 25. IX. 1647 r. Ossol. rpis 3566, k. 211 a. Jest to, jak wiadomo skądinąd (Czart. rpis 402, str. 125), akt spisany na półarkuszkach sklejonych »na sążni dziesiątek« długości.

rozwijające i zacieśniające bardziej stosunki polsko-moskiewskie, więcej nawet niż przewidywał to traktat pokojowy. Krystalizował się już sojusz obronny między Polską a Moskwą przeciw Tatarom, a nawet odżywała myśl dawna o sojuszu polsko-moskiewskim przeciw Szwecji. Niestety rychła śmierć króla, a następnie »domowe nieszczęsne zamieszanie« położyło kres tym nowym posunięciom dyplomatycznym obu państw[1].

Rozstrzygnięta wówczas (r. 1647) pozytywnie sprawa na rzecz Polski umożliwiła bez przeszkód przeprowadzenie rozgraniczenia na tym ostatnim odcinku, choć wypadło to już na czasy bezkrólewia po zgonie króla Władysława IV. Nie można też twierdzić, by na jej rychlejsze obecnie zakończenie wpłynąć mógł fakt bezkrólewia i rozgorzałej wówczas na kresach południowych wojny domowej[2]. Nie było już wątpliwości przy wytyczaniu granicy, gdyż przydział spornych objektów rozstrzygnięty był jeszcze w r. 1644, a ostatnio uzupełniony wspomnianym paktem Kisiela, i to na korzyść Polski, a co ważniejsze, bez żadnych zmian został wprowadzony w życie. Zniknęło zatem po r. 1647 podłoże wszelkich możliwych sporów granicznych, a wytyczenie granicy stało się tylko kwestją czasu i technicznego wykonania, dokonanego, jak wiemy, zupełnie składnie w ciągu roku 1648, choć Moskwa mogła wyzyskać ówczesną kłopotliwą sytuację Polski. Jest to praca Krzysztofa Dusiatskiego, kasztelana połockiego, Michała Tyszkiewicza, sędziego połockiego, Bazylego Szapki-Chotolskiego, pisarza grodzkiego witebskiego[3], i komisarzy moskiewskich: Piotra Wołkońskiego, dworzanina Afanasija Pronczyszczewa i djaka Artemija Chwastowa. Rozgraniczyli oni w ciągu 74 dni sporne ziemie na odcinku Prychab i stanu Wiazowskiego, sprawdzili pracę swych poprzedników z lat ubiegłych na dalszych przestrzeniach odcinka (tak zresztą postanawiała »ugoda warszawska« i ostatni pakt Kisiela), nakoniec opisali granicę na całym odcinku

[1] Szczegółowiej omawiam to w pracy Polska a Moskwa za Wł. IV, a wiadomość o ponownych planach sojuszu polsko-moskiewskiego przeciw Szwecji czerpię z listu A. Kisiela do króla, skreślonego przy innej okazji dn. 11. IV. 1650, w którymto liście wspomina o swych poprzednich rokowaniach (r. 1647) w te słowa: »A gdy posłem u nich (Moskwy) byłem na on czas, upadając na imię świętej pamięci króla JMci, i jako Numen adorando traktowali ze mną secreto secretius de coniunctione armorum na Szwedy, żeby uno ictu et ausu, i my swoje, i oni swoje ad ripam morza odebrawszy, iunctis viribus stanąć. Pisać wprawdzie o tem nie chcieli, ale secretissime Trubecki kniaź i ten Puskin (Gr. G. Puszkin), który teraz jest posłem (w Warszawie), o tem mówili ze mną i sekretnej potrzebowali deklaracji. Co wszystko zakroczyła śmierć ś. p. JKM. Pana N. m. prędka i domowe nieszczęsne zamieszanie nasze«. Czart. rpis 402, str. 6, oryg.

[2] Jedynie 7. VII. 1648 r. polecają senatorowie W. X. L. komisarzom granicznym, by starali się o dokończenie swych prac. Kras. rpis 309, str. 174.

[3] Niesiecki, l. c., VIII, 602: »W r. 1648 siła z drugimi pracował na rozgraniczeniu Moskwy od Połocka i Witebska«.

(S. 10—1). Akta graniczne wymieniono we wsi polskiej Salnowy nad rz. Wieliką naprzeciw wsi moskiewskiej Jarcowy dnia 3 października 1648[1], kończąc tem samem prace na tym ostatnim odcinku granicznym, jak również zamykając czternastoletnie targi o miedzę. Granica polsko-moskiewska została zatem definitywnie ustalona na całej swej rozciągłości. Wprawdzie będą jeszcze spory graniczne, lecz już tylko o przekroczenie lub naruszenie ustalonej granicy, i to w najbliższych latach po dokonaniu rozgraniczenia, zwłaszcza na odcinkach poprzednio spornych. Są to sprawy już drugo- a nawet trzeciorzędne wobec faktu definitywnego ustalenia biegu granicy na całej jej rozciągłości. Likwidowane one były na miejscu przez starostów pogranicznych, w większych jedynie wypadkach uciekano się na drogę dyplomatycznych rokowań[2].

W dwa lata po zakończeniu prac granicznych z okazji wstąpienia na tron polski Jana Kazimierza potwierdził car Aleksy Michajłowicz pokój wieczysty dn. 16 stycznia 1650 r. i zarazem uprawomocnił dokonane rozgraniczenie[3], by je po czterech latach naruszyć i złamać.

II. Bieg granicy.

Przyjrzyjmy się teraz bliżej biegowi granicy polsko-moskiewskiej.

Rozpoczynała się ona od najdalej na północny zachód wysuniętej granicy inflanckiej[4]. Ta, jak wiemy, była bezsporną. Na południowym

---

[1] Akt rozgraniczenia (kopja Dogiela). Nar. rpis Różn. F. IV, 143, t. II, k. 171—220 a. B. K. Snoszenja III, 126 mylnie podaje nazwę wsi Salnowy, przekręcając ją na Salkowę.

[2] Liczne dane o tych sprawach zawierają A. J. i Z. R. III i pakt Kisiela (Ossol. rpis 3566, k. 211a). Poselstwo moskiewskie w 1650 r., choć bojowo nastawione, nie porusza nawet spraw granicznych. Kubala, Poselstwo Puszkina w Polsce w r. 1650 (Szk. hist., t. I).

[3] »I my (car)... wsie to, czto posle wiecznago dokonczanja otca... (między komisarzami granicznymi) uczynieno... chotim my... sodierżati wiele krepko i neporuszymo na wieki niepodwiżno, wo wsiem kak... napisano i ukrepleno... My... wsie to zakrepili sieju naszeju potwierżennoju gramotoju, czto tomu wsiemu byti ot nas ispołnieno i zdierżano krepko i nienaruszymo na wieki niepodwiżno«. Akt potwierdzenia pokoju. Czart. rpis 2103, str. 146—156. Król ratyfikował pokój polanowski 23. VII. t. r. Kubala, Poselstwo Puszkina (Szkice hist. I, 149). B. K. Snoszenja III, 127. Starania A. Kisiela, podjęte w czasie jego poselstwa w Moskwie w r. 1647, by sporządzić jedną księgę paktów granic (jeden egzemplarz dla Moskwy, drugi dla Polski), spotykały się z wymijającą odpowiedzią bojarów moskiewskich: »Żeście granic nie skończyli z nami..., jakoż księgę pisać i pieczętować ją«. Stanęło na tem, by »kończyć granice, w tenże czas o tem mówić«. Jednak do wykonania tej zapowiedzi nie doszło, a ograniczono się jedynie do wstawienia w akcie konfirmacyjnym przytoczonej powyżej formuły. Czart. rpis 402, str. 125.

[4] Bieg granicy podaję na podstawie aktu rozgraniczenia całego odcinka ne-

jej krańcu zaszły jednak zmiany, i to nie w samej granicy inflanckiej, lecz tylko w sąsiedniej połockiej. Uzyskała bowiem Rzplta rozejmem dywilińskim, co zostało później traktatem polanowskim potwierdzone, spory obszar ziemi wraz z Krasnym Horodkiem, podgrodziem pskowskiem, przylegający do granicy inflanckiej. Był to nabytek nowy, jakiego przedtem Polska względnie Litwa nie posiadała[1]. Odsuwał on granicę polsko-moskiewską na tym odcinku daleko na północ aż pod 57° 6' szer. pł., a 28° długości wsch. od Greenwich, wskutek czego w innem miejscu rozpoczynał się dalszy bieg granicy, niż to było dawniej.

Począwszy od środkowego biegu Łży od ujścia potoku Miesznika, wypływającego prawdopodobnie z Babiego Mchu, i od miejscowości Lutego Kamienia (Poroszki?)[2], biegnie nasza granica polanowska jako granica powiatu krasnohorodskiego z moskiewskim powiatem wyszhorodskim rzeką Łżą wdół 15 wiorst (właściwie 25 km)[3] do ujścia potoku Szumliwika[4], pozostawiając po stronie moskiewskiej pustosze: Petryszcze (Pietrokowo), Wysocką (?) i Żaurynę. Oderwawszy się od Łży, biegnie ona nadal wspomnianą wyżej granicą powiatową, zrazu wymienionym potokiem, przecinając drogę z Krasnego Horodka, następnie środkiem bagien, rozpościerających się między rzekami Łżą a Sinią, podąża zdala od moskiewskich wsi Ryszkowy (Riszkierdy), Kokszyny, Demidowy (?) a obok pustoszy Prypadkowy i Baraskowy (Bariskowo) i polskiej wsi Czerniewa[5]

---

welskiego (wielkołuckiego). Kopja Dogiela, przechowywana w Nar. pod sygnaturą Różn. F. IV, 143, t. II, k. 171—220a. — Bliższe dane o technice wykonania podałem we wstępie.

Granicy inflanckiej nie podaję, znana jest bowiem z pracy J. Natansona-Leskiego, Epoka St. Batorego. — Tu przy sposobności godzi się sprostować niedopatrzenie Natansona-Leskiego (Dzieje granicy wschodniej Rzpltej, t. I, str. 180, przyp. 377) w odszukaniu jeziora Sinego, z którego wypływa rz. Sinia; w pobliżu jej źródeł (10 w. w linji prostej) stykała się granica polsko-moskiewska z inflancką. Twierdzi on, że »niema na dzisiejszych mapach ani śladu Sinia oziera«, i że je »trudno identyfikować z jez. Oświejskiem«, z którego według wzmianki w opisie moskiewskim wypływała wówczas Sinia. Jez. Oświejskie oddalone jest od granicy o 40 w. W pobliżu niego, a może i z samego jeziora, bo wokoło rozpościerają się rozległe bagna, wypływa rz. Siniucha i, jak widać na mapie 1:126.000, wpada do jez. Sinego, wyraźnie na mapie zaznaczonego, a dalej płynie już jako rz. Sinia.

[1] B. K. Pierepiska III. Wspomina o tem również Natanson-Leski, Dzieje granicy wsch. I, 38, przypis.

[2] Na mapie Perthéesa jest tu Daroszk.

[3] Odległości w wiorstach podaję z protokółu granicznego. Są one brane przez komisarzy na oko, w rzeczywistości są znacznie większe, nieraz podwójnie. W nawiasie podaję własne obliczenia w kilometrach.

[4] Niewyraźnie zaznaczony na mapie sztab. i bez nazwy, lecz z tekstu widać, że płynie wzdłuż zachowanej granicy powiatowej.

[5] Były tu polskie wsi Perwuszyno, Filimonkowa, Łaszukowo, Kowiazłowo i pustosz Ponikowica, do dziś jednak niezachowane.

do potoku Peresypnia, a tym potokiem, przecinając dwie dalsze drogi, jedną z Krasnego Horodka, drugą z Wielja, dochodzi do jego ujścia do Siniej w pobliżu dzisiejszej wsi Pierewozu[1], pozostawiając po stronie moskiewskiej pustosze Hrywy i Orłowo (Orły). Granica ta liczy 19 w. (dokładniej 27 km) (S. 1).

Tutaj właśnie granica dochodzi do swego najdalszego zasięgu na północy i na całym dotychczasowym odcinku (52 km) zachowała się do naszych czasów jako granica powiatów ostrowskiego i opoczkowskiego gubernji pskowskiej.

Od potoku Peresypnia biegnie w dalszym ciągu granica powiatu (polskiego) krasnohorodskiego z nowym powiatem (moskiewskim) wielejskim. Nie zachowała się ona do naszych czasów, mimo to jest łatwa do odtworzenia. Biegnie na terenie obecnego powiatu opoczkowskiego, a mianowicie: korytem rz. Siniej wgórę na południe na przestrzeni 15 w. (25 km) aż do ujścia potoku Suchłowca, wpadającego do niej naprzeciw polskiej wsi Osokiny[2]. Stąd podąża na wschód potokiem Suchłowcem do jeziora Pyszniewa (?), dalej bagnem poprzez rzeczkę Peresypnię do rz. Perlicy (Perlinka; 1 w.)[3], następnie 2 w. Perlicą wgórę do jeziora Perła i mchem 1 w. do jeziora Haczna (Gaczyno)[4], pozostawiając je całe po stronie moskiewskiej. Stąd znów granica zwraca się na południe i biegnie niezaznaczonym na mapie sztab. potokiem Wielkim Dusznikiem, bagnami i potokiem Warnewskim między pustoszami moskiewskiemi: Bołobilką (?), Bildniewą, Drabiną (?), Mochnową (?), Zahorewą (Żagirewa), Warnewą (?) Płotoczyńskiej włości, a polskiemi pustoszami: Mekejchiną (?), wsią Rohową (?), Sysową (Susanowa) i Muchiną do rz. Wnieży, nią zaś wdół obok pustoszy moskiewskich: Jercowy (Jerszowa), Kundorowy (?), Matiutkiny (?), Wasiliny (?), Pytiuchnowy (?), a polskich: Ołuchowy (?), Horynicy (Gorikowo vel Żigali), Rozsohy do jej dopływu Latyhowki, a tym dopływem wgórę aż do bagna, z którego wypływa. Pogranicznemi miejscowościami są tu: moskiewskie sioło Mokowejowo (Mokrycy), polskie zaś wsi: Jakuszewa, Latyhowka (pust.) i Kozodawlewa (?). Od wspomnianego

---

[1] Że tu jest potok Peresypnia, świadczy o tem przecięcie przez ten potok dwóch wspomnianych dróg, które przerzucają się przez ten tylko potok i w tem miejscu, jak również bliskość wymienionych miejscowości moskiewskich.

[2] Po stronie moskiewskiej leżą tu włości Borysohlebska na przestrzeni 7 w. i Nikolska — 8 w.

[3] Po stronie moskiewskiej była tu pustosz Kluczynkowa, niezaznaczona jednak na mapie sztab.

[4] Na mapie nazwy tych jezior zaznaczone są odwrotnie. Świadczy o tem również położenie wsi Perły nad jeziorem, nazwanem na mapie Gaczyno, a które jest w rzeczywistości jeziorem Perłem. Jezioro Gaczyno jest znacznie większe.

bagna kieruje się granica do potoku Hrybula[1], a tym do ujścia Issy[2] w pobliżu wsi moskiewskiej Denisowy (16 w.; S. 1—2).

Tu kończy się granica moskiewskiego powiatu wielejskiego (55 km), a rozpoczyna się granica powiatu opoczkowskiego.

Biegnie ona od ujścia wspomnianego wyżej potoku Hrybula jedynie tylko korytem Issy na południe, omijając swe dopływy Czertenicę, Wiet', aż do ujścia następnego swego dopływu Łośmy na przestrzeni 37 w. (63 km), pozostawiając po stronie polskiej wieś Barsanowę, a po moskiewskiej: wsi Broszkowo (?), Fedorkowę (?), Machnowę (?), s. Markowo (?), pustosze Mielnicę, Bekszynę, Hryszynę (Hryszkowo), Sobakinę (?) i Owsianki[3] (S. 2—3).

Tworzy ona wraz z poprzedniemi odcinkami granicy powiatu krasnohorodskiego wydłużony czworobok o powierzchni 1000 km², przylegający jednym bokiem do polskich Inflant i półn.-zach. części powiatu siebieskiego. Długość granicy tego całego odcinka powiatu (polskiego) krasnohorodskiego wynosi 170 km.

Dalej biegnie granica powiatu (polskiego) siebieskiego z dalszym ciągiem powiatu (moskiewskiego) opoczkowskiego rz. Łośmą i jej prawym dopływem Peresypnią (tu tylko 1 w.), a następnie bagnami i lasami do rz. Kamienki, nią zaś do rz. Wieti 6 w. Po stronie moskiewskiej leżą: pustosz Owsianniki i wsi Teszytina (?), Petrowka (?) i Fomina (dziś Kamienka), po polskiej: wsi Łom, Łośma, Kozyrewa, Dubiahino[4] i Tomsina[5]. Dalej biegnie rz. Wietią 3 w. Są tu moskiewskie wsi: Howiadowa, Łyszkowa, Afanasjewa Słoboda, Fedorowa (Fiet'kowo) i Kuźmina (?), a polskie: pustosz Stupina i wieś Łyhoszkowa (?). Od wsi Fedorowy granica odrywa się od Wieti i podąża bagnami obok moskiewskiej wsi Ostrowa do jez. Rubieżnego i dalej prosto do rz. Wielikiej (1 w.), docierając do niej nieco na północ od wsi moskiewskiej Jarcowy, a znacznie dalej od polskiej Salnowy (Salniki)[6]. Wieliką biegnie granica wgórę na południe na przestrzeni 15 w. aż do potoku Bohatego, wpadającego do niej obok wsi Ziencowa[7]

---

[1] Potoku tego nie mogłem odszukać na mapie sztab. Jednak wspomniane miejscowości moskiewskie, jak i najbliższa wieś polska Barsanowa pozwalają na jego umiejscowienie.

[2] Sł. G. III, 307.

[3] Na mapie 1:126.000 — Owsanki, a na mapie 1:420.000 — Owsianki.

[4] Jest wieś Dubiakina, lecz daleko od granicy. Być może dawniej leżała bliżej pasa granicznego.

[5] Sł. G. XII, 384.

[6] Między temi miejscowościami spisano i wymieniono akta graniczne dnia 3. X. 1648.

[7] Umiejscowiam go przy tej wsi, choć na to nie mam żadnych danych, prócz wymienionych w tekście.

(50 km; S. 3—4). Tu kończy się granica moskiewska powiatu opoczkowskiego (łączna długość jego 113 km).

Dalej biegnie granica powiatu pustorżewskiego na dalszej przestrzeni 90 km z tym samym powiatem (polskim) siebieskim. Jest to odcinek, na którym komisarze graniczni w r. 1648 skonstatowali tylko bieg granicy śladem starych kopców i znaków bez szczegółowego opisu. Na mapie (S. 4—5) kreślę ją według biegu granicy gub. połockiej tem śmielej, że granica na całej rozciągłości omawianego odcinka newelskiego (wielkołuckiego) biegnie, jak już widzimy i zobaczymy jeszcze dalej, linją graniczną gubernij z końca XIX w. z małemi tylko odchyleniami[1].

Poczynając od polskiego powiatu newelskiego i włości moskiewkiej Zawołockiej (po stronie moskiewskiej ten sam powiat pustorżewski), akt graniczny wraca znów do niezmiernie skrupulatnego określenia biegu granicy. Zawarte tam wzmianki wskazują, że biegnie ona wzdłuż nowych kopców aż do powiatu wieliskiego. Granica ta rozpoczyna się od jez. Uświeczy i biegnie od dróg, prowadzących z Zawołocza[2] do Dołysi i Newla, południowym brzegiem jeziora, pozostawiając je całe[3] Moskwie, dalej wpadającą do tego jeziora rz. Uświeczą[4] aż do bagna, z którego wypływa (3 w.). Stąd kieruje się na ujście Oszycy, t. j. na południowy występ jez. Osza (Aszo), następnie biegnie środkiem jeziora do jego północnego brzegu, zostawiwszy po stronie moskiewskiej jez. Brylenco, będące właściwie wysuniętym na zachód występem jez. Osza (6 w.). Od jez. Osza biegnie bagnami do jez. Wereta (Wieriato) i jego wschodnim brzegiem (jezioro całe moskiewskie) do rz. Wielikiej (na mapie Wieriatka), a nią do ujścia jej dopływu Jaznicy. Jest to granica włości Zawołockiej, ongiś polskiej, »ugodą warszawską« odstąpionej Moskwie. Ciągnie się ona 30 km[5] (S. 5—6).

Dalej biegnie granica stanu moskiewskiego Wiazowskiego tegoż powiatu pustorżewskiego na przestrzeni 10 km rz. Jaznicą do jez. Jazna[6], a zostawiwszy je całe, oraz wieś Oniszkowę (Annuszyna) i włość Jazno po stronie polskiej, dociera do ujścia Rubieżnicy. Są tu wsi moskiewskie: Kopnin (Kopnina) i Sytno (S. 6). Tu kończy się powiat (moskiewski) pustorżewski (łączna jego długość 130 km).

Od jez. Jazna rozpoczyna się granica tegoż powiatu (polskiego)

---

[1] Są tu na mapie sztab. ros. po stronie polskiej: Rżawki Polskie, a po moskiewskiej Rżawki Ruskie oraz wspomniana w protokóle granicznym włość Czernicka Pog[ost] Czernickij). Długość powiatu siebieskiego wynosi 140 km.

[2] Sł. G. XIV, 500.

[3] A nie połowę, jak oznaczono na mapach rosyjskich.

[4] Sł. G. XII, 848; w protokóle granicznym — Uszwiejca.

[5] Według aktu rozgraniczenia 19 w.

[6] Sł. G. III, 540.

newelskiego z następnym sąsiednim powiatem (moskiewskim) wielkołuckim. Biegnie ona zrazu terenem a później potokiem Izmieją przez dwa jeziora Ole (Małe i Wielkie), następnie potokiem Rykaczem do jez. Wysocznikowa, z którego wypływa, pozostawiając po stronie polskiej: wsi Chłupino (Chłupatina)[1], Spicyno (?), Pohorełe (Pogorelicy), Kuzminskie Usadyszcze, a po moskiewskiej pustosze: Starą (?), Suchinkowo (?), Kropiwinę (?), wsi Tołste (?), Demianowo (?), pustosz Tatarynkowę (?), wieś Burcowę i pustosz Rożnowę. Od tego jeziorka granica biegnie lasami i małemi potokami, niezaznaczonemi nawet na mapie sztab., do potoku Sustowa, a wzdłuż niego do jez. Racza między polskiemi pustoszami: Martiaszkową (Martyszkowa), Żyłomską, Pachomową, Pietkową, Żukowem, Morzaliną (?), Lipowicą (?), wsią Piatowszczyną, a moskiewskiemi: Smołkową (?), Filankową (Filikowa), Małyszką (?), Wysocznikową (?), wsiami Łubinem, Makłakową (?)[2] i Bobaczewą (Babaczy). Jez. Raczo należy w 2/3 do Moskwy. Od tego jeziora biegnie dalej wzdłuż rz. Raczycy, pozostawiając po stronie moskiewskiej: sioło Rykszyno (Rytkino)[3], wsi Motowiłowę (?), Korolewę (?), Muchino (?), pustosze Andrejkowę, Szekołowo (?), Popkowo (?), Szyłową Horę (?), wsi Burzowo (?), Bobanowo, pustosze Kaczanowę (?), Jerechino (?), Tarakanowę (?), wieś Machnaczowę (?), pustosze Matrałowę (?), Dubinicę (?), Durakowę (Duraki), Srakinę (Izrakina) Rameńskiego stanu, po polskiej zaś: pustosz Filinowę, wsi Łobaszynę (Łabyszyna), Kuzminę[4], Łosiewo, Soninę (Sieńkowo)[5], pustosze Kotowo (?), Charnewę (?), Szlachowę (?), a zdala od granicy wsi Spiczyno[6], Kondratowę, pustosze Michałowę i Michalcowę (?) (S. 6).

Obok polskiej wsi Maryna, a nieco dalej od moskiewskiej pustoszy Smolewa (Smolino)[7] granica skręca na wschód i biegnie do drogi, prowadzącej z Maryna do moskiewskiej wsi Zujewy[8], dalej terenem i małemi potokami obok polskiej wsi Żelnobojewy i moskiewskiej pustoszy Hrywy (?) oraz wsi Kurowy do rz. Udraja[9], wypływającej z jeziora tejże nazwy[10], a położonego po stronie polskiej. Wspomnianą rzeką biegnie granica 1 w. do rz. Oknicy. Tu obok polskiej wsi Filistowy zwraca się na południe i biegnie wzdłuż tej rzeczki do wsi moskiewskiej

---

[1] Stąd był napad ludności pogranicznej na ziemie moskiewskie w sierpniu 1647 r. Ossol. rpis 3566, k. 211.

[2] Jest wieś Makłaki, lecz w pobliżu Wieliża (17 w.), Sł. G. V, 927.

[3] Rykszyny. Sł. G. X, 93.

[4] Sł. G. V, 10.

[5] Sł. G. X, 562.

[6] Ze wsi tej był napad ludności pogranicznej na ziemie moskiewskie w sierpniu 1647 r. Ossol. rpis 3566, k. 211.

[7] Leży na północ od Zujewy.

[8] Sł. G. XIV, 677.

[9] Sł. G. XII, 744.

[10] Na mapie sztab. jednak rzeka ta biegnie obok jeziora.

Kuziemkiny[1], a oderwawszy się od niej, biegnie terenem $^1/_2$ w. między wsiami polskiemi Droszkiną (?), Szubiną i jeziorem tejże nazwy, a moskiewską wsią Bykowem do rz. Miekowki. Rzeczką tą podąża do potoku Rytwinego obok wsi moskiewskiej Fadiejewa, a polskiej Kononowa (?) i pustoszy Piany (?) do jeziora Pianego, od niego na północ od moskiewskiej pustoszy Batuszkiny (?) i wsi Putiłowa do rz Kostentinowki (bez nazwy na mapie sztab.), a jej biegiem, skręciwszy na zachód, zmierza półkolem na południe między polską pustoszą Poczynkiem (?), wsiami Pożarami, Semenkową (Siemienkina), Macnewą (?) a moskiewskiemi pustoszami Kostkową, Paszutinami (?), Bobkową (?) i wsią Sawastewą (?), następnie rz. Czeresicą (wpadającą do polskiego jeziora Udraja) i jej dopływem Krokowką do jez. Krokowa, dalej potokiem do jez. Linna (15 w.), pozostawiając po stronie polskiej wspomniane jez. Udraj i wsi Moszarynę[2], Staryszyninę (Staryszkina), Sienkowę (?), Samułkowę, pustosz Krokowę (Krukowa), a po moskiewskiej pustosze Koszelewo (Kaszeli), Makarowę (?) i Stajkowę (?). Od jeziora Linna podąża dalej rz. Linną obok moskiewskich pustoszy Martinowa (?), Hryszyny[3], Mieleszkowy (?)[4], Babiny[5], Obołonia (?), wsi Huhonkowy (?) i pustoszy Obrosowy (?), a polskiej wsi Mieszkowa, pustoszy Sincowy (?), Korolewy (?), Iwancowa (?) i wsi Srakina (?). Tu znów granica odrywa się od rzeczki i biegnie wąwozem do rz. Kropiwnicy (na mapie sztab. jednak nazwanej Okuniewką) a tą 2 w. wdół aż do jej ujścia do rz. Widowy[6] [pustosz moskiewska Rułowa (Ryłowa), polska zaś — Szczetinina]. Od jez. Racza i rz. Raczycy po rz. Widowę rozpościera się granica na przestrzeni 60 km (w prostej linji 20 km), tworząc dwa znaczne występy, wzajemnie wrzynające się w posiadłości obu państw (S. 6—7).

Tu skręca granica na południowy wschód. Biegnie rz. Widową wgórę i potokiem do niej wpadającym, a następnie suchodołem do jeziora Dubieńca (9 w.), pozostawiając po stronie polskiej sioło Szarypino (?), pustosze Oporotikowę (?) i Zynewę (Zieniewa), a po moskiewskiej pustosze Markowę, Filatkowę (?), Tereszkowę (?), wieś Dubnę i jezioro Dubieniec. Od jeziora tego kieruje się granica potokiem Czarnym do jeziora Łowieńca i rz. Łownicą, wypływającą z niego, do jez. Uża (7 w.)[7], środkiem zaś tego jeziora i rzekami Użycą[8], Wołozdynią[9] do rz. Łowaci (12 w.).

[1] Po stronie moskiewskiej były pustosze, dziś nieistniejące: Czernuhurowa, Suczkina, Szhnichi, Dubniak, Wojłowa i wieś Chołmicz.

[2] Sł. G. VI, 722.

[3] Sł. G. III, 196.

[4] Sł. G. VI, 340.

[5] W akcie i na mapie 1:420.000 — Babino, a na 1:126.000 mylnie Kabino.

[6] W akcie Widoha.

[7] Sł. G. XII, 873.

[8] Sł. G. XII, 875.

[9] Sł. G. XIII, 909; w akcie Bołazdynica.

Po stronie moskiewskiej leżą: pustosze Mitina (?), Romankowa, Leptiuchowa, wieś Zielone (Zielenina) i pustosz Koszelewa, a po polskiej: pustosze Owinczyzna (Obitiel?), Seluchina (Sielutina), Łaptewo, Bułyczowo (?), wieś Ziemcowa[1], pustosz Wor (?) i wieś Kondratowo (S. 7).

Rzeką Łowacią granica biegnie tylko na przestrzeni 7 w. do ujścia rzeczki Sutoczycy[2], wpadającej do niej w pobliżu wsi moskiewskiej Bułhatowy, a z biegiem Sutoczycy (2 w.) i jej dopływem Demianicą (4 w.) do jez. Diemiany (Demianino), następnie rzeczką Mchową Demianicą $^1/_2$ w. do jez. Psowa[3], pozostawiając po stronie moskiewskiej: pustosze Stupinę, Łaptewę, wieś Malutinę (?), pustosze Szypulinę (Szyszkina), Lekałowę (?), wieś Demianicę i wyspę Lipkę, a po polskiej: pustosze Proszkowę (?), Martinowę, wieś Szczukinę i pustosz Dubrowkę (?). Jezioro Psowo w 2/3 należy do Moskwy a 1/3 do Polski. Następnie granica biegnie bagnami, lasami i potokami obok wsi polskich: Pachomowy, Razynkowy (Razinkina), a moskiewskich Kamienki (?), Oryniny (?), pustoszy Piszczalnikowy (Stradnikowa), dalej środkiem jeziora Ospla, wreszcie kieruje się rz. Niwnicą i bagnami między polską pustoszą Niwnicą, wsią Worochobinem, a moskiewskiemi: wsiami Osnowiną, Horonczorowem (?), pustoszą Tytową (?) i wsią Orechowną (Orechowa) na zachodni brzeg jez. Orechowna (4 w.). Stąd środkiem tego jeziora i wzdłuż rzeczki Orechowny podąża do rzeczki Jednarycy[4], nią zaś do jeziora Jednara. Na tej przestrzeni oprócz podanych wyżej miejscowości rozsiane są jeszcze polskie: pustosz Żeleznikowa[5], wsie Boryskowo (Borysowa)[6], Rachnowa, Puniszcza, Diatłowa, pustosz Rozecznikowa (?), wsie Kapustina, Rudkowa (?), a moskiewskie: wsie Walnewo (Waljewo), Kozino (?), Wasilewa, Małyszkina (?), pustosze Isakowa, Horki (Gorki), Niestrojewa, wieś Bakanowo (Skotskij dwor), pustosze Mo-

---

[1] Sł. G. XIV, 608.

[2] Często nazywano ją rz. Utoczycą, brak tej nazwy na mapie sztab. Nad rz. Łowacią leżała dziś zaginiona wieś moskiewska Zakładna (może nią jest wieś Piatyżyna), a polskie Czeplejewa, Korobanowa. Nieco na północ od rz. Łowaci leży moskiewska miejscowość Sławuj, która była wówczas stanem.

[3] Sł. G. IX, 251. Od rz. Łowaci do rz. Jednarycy granicę prowadzili starożylcy moskiewscy ze wsi Dmitrowy (?), Hraniewa (?), sioła Kupucza (Kupuj), wsi Demianicy, Oryniny (?), sioła Senczyta, wsi Miszakiny (Miszczagino), Wałkowy (Wołkowa), Telatnikowy (Korownina), polscy zaś ze wsi Łopatkiny i Swinkiny (Bakanowa).

[4] Na mapie sztab. zaznaczona jako rz. Orechnowa. Nazwa ta odnosi się do rzeczki poprzedniej, na mapie bez nazwy. Rz. Jednaryca nie wpada do jez. Jednara, jak to zaznaczono na mapie, lecz z niego wypływa, jak o tem świadczy akt; zresztą to widać i z mapy, należy bowiem do systemu jezior, połączonych ze sobą i odprowadzających swe wody do rzeki Łowaci obok Wielkich Łuków. Nad ujściem Walicy, dopływu Jednarycy, była granica moskiewskich stanów Sławujskiego i Lipieckiego.

[5] Sł. G. XIV, 769, nadto niżej str. 51, przypis 1.

[6] Leży obok Rachnowy.

rozewa (?), Fedkowa (Dietkowo), Feduszyna (?) i wieś Burcowa (Buchowa)[1]. Od jeziora Jednara granica zmierza na południe zrazu potokiem Studionym 1 w., a od miejsca jego skrętu na zachód bagnami na południe do jez. Lemnica (3 w.), stąd zaś rzeczką Lemnicą[2] do jej ujścia do rz. Komli obok lasu polskiego Osinowej Hrady (10 w.; S. 8—9). Tu kończy się granica powiatu (polskiego) newelskiego. Długość jego łączna wynosi 150 km (S. 5—9).

Od rz. Komli rozpoczyna się granica nowego powiatu (polskiego) wieliskiego i biegnie dalej wzdłuż tego samego powiatu (moskiewskiego) wielkołuckiego. Została ona, jak wspomniano w pierwszym rozdziale, wytyczona dopiero w ostatnim roku prac komisyj delimitacyjnych, t. j. w r. 1648. Biegnie ona zrazu rz. Komlą do mchu Zwinca (?) i uroczyska Pereuzy, następnie Kamienną Ławą[3] do jez. Ordosna (Gordosno)[4] 19 w., dalej środkiem jeziora i rz. Lutynicą[5] do jez Zaranowa (Zyranowo) 10 w., a tem jeziorem i rz. Hredczycą Kamienką (Kamienką) do następnego jeziora Hredcza (Greczno) 2 w. Nad tem jeziorem leżą moskiewskie pustosze Laszczychina (?), Lipnica (Lipowiec) i inne włości Pławieckiej. Od jez. Hredcza zmierza granica rzeczką Zetejcą (Zetje) do jez. Zeteja (Zetje) (17 w.), pozostawiając po stronie polskiej całe jez. Połonieje (jest wieś Połoniejka), a po moskiewskiej pustosz Chrepkowę (Chribtowa) tejże włości Pławieckiej. Dalej idzie środkiem jez. Zeteja i rzeczką Sukiną (jest tu wieś Suczki) do jez. Czerlenego (Czernino)

---

[1] Posiadał tu Aleksander Rupiński nadane mu w latach rozejmu dywilińskiego dobra w pasie nadgranicznym, a mianowicie: Chreptowo (jest i Chreptowa po stronie moskiewskiej, lecz nieco dalej na wschód), Razynkowę (Razinkina), Piotrowo, Rachnowę, Czurniszerowo (?), Żeleznikowę, Szczukinowo (Szczukina), Supronowo (Sapronowo), Bohdanowo (Bogdancewa), Ostachowo (?), Złobino, Oleksiejewo (?), Szerełp (?), Niwnicę, Styryno (Sztyrowa), Bajłowo, Ostrów, Wieli (?), Korotoszyno (Karatoszewa), Mokłokowo (?), Ubowo (?), Zechałowo (?), Wianucino (Bajutina), Kozłowo, Jakimowo (Jakimcewa), Sukniankino, Sulmankino (?), Kurjanowo (Kurjakowa), Siemienkowa (Siemiejkina), Uznarowo (?), Ochroniejewo (?), Dubrowo (?), Chodatkowo (Chodotkowo, zdala od pozostałych), Zienkowo (Sieńkowo). Dobra powyższe ustąpił Wrońskiemu 17. II. 1625. Kras. rpis 3623, z. 101, f. 119.

[2] W tekście — Ilemnica, na mapie 1:126.000 — Lewickoj, a na 1:420.000 — Jewnica. Wypływa z jeziora Lemnica, a zatem i rzeczka — Lemnica. Granica nie odcina od Polski mchu Czystika w widłach rz. Komli i Lemnicy, jak to czyni granica gubernjalna. Były tu moskiewskie pustosze, dziś niezaznaczone na mapie: Ananina, Melechowa, Osipkowa, Medwedkowa, bory: Dewin, Dołhy, Seredni, Krestenski, Ananin, Kapustin, Zabołotny, a po stronie polskiej bór Sorocki. (Istnieje dziś wieś Bor w pobliżu jez. Jednara).

[3] W tekście Kamienaja Ława. Były tu niezaznaczone na mapie sztab. pustosze moskiewskie Jeskino, Wołczypiala, Jurkina.

[4] Sł. G. II, 703. Były tu wsi polskie Turnowo (Turnoje) i moskiewskie Markowo i Sywerst, miejsca zjazdów komisyj granicznych w latach 1634, 1636 i nast.

[5] Sł. G. V, 494.

5 w.[1]. Stąd potokiem, jez Bobilkiem (Bulek), jez. Hlisnem, leżącem pod wsią polską Hlisną[2], jez. Karaseńcem[3] [tu moskiewska pustosz Jurjewa (?)][4], lasami do potoku Krutego, a tym potokiem do rz. Dźwiny obok pustoszy moskiewskiej Koziny (Kozoczka) 3 w., następnie Dźwiną wgórę obok polskiej wsi Dubrowki[5] do ujścia rzeczki Dźwincy (7 w.). Razem na tej przestrzeni powiatu wieliskiego granica ciągnie się 60 km (S. 9—10).

Tu kończy się granica powiatu (moskiewskiego) wielkołuckiego (łączna jego długość 170 km) i zarazem całego odcinka newelskiego (wielkołuckiego), pierwszego z pięciu, tworzących całość rozpatrywanej granicy polsko-moskiewskiej. Długość tego odcinka wynosi 520 km. Granica ta, z wyjątkiem włości Wieliskiej, przydzielonej do Wieliża w r. 1619[6], miała wówczas bieg wzdłuż starych rubieży, a ustalona ostatecznie w latach 1634—1648 nie uległa zmianom i jako granica gubernji witebskiej (pskowskiej) przetrwała aż do naszych czasów. Jedynie na odcinku Krasnego Horodka, przyznanego Polsce w r. 1619 i ostatecznie przyłączonego w r. 1634, granica nie zachowała się z owych czasów w całości. Na mocy rozejmu andruszowskiego z r. 1667 powiat ten odpadł ponownie od Polski[7]. Wszedł później w skład gubernji pskowskiej.

U ujścia Dźwincy do Dźwiny styka się z wyżej opisanym odcinkiem newelskim (wielkołuckim) sąsiadujący od wschodu odcinek bielski (toropiecki). W tem miejscu z dalszym ciągiem powiatu (polskiego) wieliskiego graniczy początek powiatu (moskiewskiego) toropieckiego. Stąd też rozpoczęto prace delimitacyjne.

Granicę[8] poprowadzono dalszym biegiem koryta Dźwiny wgórę poprzez ujścia jej prawych dopływów: Dźwincy, Olesnicy (?), Chotenicy, Żyżcy, Toropy, Borowny (Borownia), Seredokiny (?), obok polskiej wsi Ohryszkowa (Ogryzkowa) i znów przez ujścia potoku Łominohi i rz. Chotuniki[9], następnie środkiem jeziora Łukowego (Łuka) między mo-

---

[1] Było tu moskiewskie sioło Pokrojewo, dziś niezaznaczone na mapie sztab. Są tu po stronie moskiewskiej rozległe bagna, natomiast po stronie polskiej teren wyższy i suchszy. Granica biegnie właśnie krańcem tego terenu wyższego.

[2] Na mapie 1:126.000 — Gajsno, a na 1:420.000 — Głasno.

[3] Sł. G. III, 830.

[4] Jest tu dziś wieś Michałkina.

[5] W protokóle podana jako Kozina Dubrowka; rozróżniam jednak dwie miejscowości: Kozinę i Dubrowkę.

[6] B. K. Pierepiska III, nadto traktat pokoju podkreśla: »Toropieckaja ziemla, opricz Wieliskoj wołości, k Toropcu«. Oryg. pokoju, Arch. Gł.

[7] Vol. leg. VI, 75.

[8] Dogiel, Limites Regni, 75—131. Akt ten znajduje się również w odpisach Dogiela w Bibl. Nar., rpis Pol. F. IV, 224. Opis rozgraniczenia zawiera bardzo wiele danych, lecz, jak i na poprzednim odcinku, brak wielu miejscowości na mapach sztabowych 1:126.000. Akt wyjątkowo tylko podaje odległości.

[9] Rzeczka ta wypływa z bagien w pobliżu jeziora Chotuina.

skiewskiemi pustoszami Michalewą i Łukowem Siedliszczem (Sieliszczy), a polskim pogostem Ostrownem (?) i wsią Bajewą[1]. W tem miejscu kończy się granica powiatu (polskiego) wieliskiego (S. 10—11). Na tym odcinku długość jej wynosi 50 km, co wraz z pozostałą częścią na poprzednim odcinku stanowi 110 km.

Dalej biegnie granica powiatu (polskiego) bielskiego z tym samym powiatem (moskiewskim) toropieckim nadal korytem Dźwiny poprzez ujścia Krotoszy[2] i Wiaziemki, a obok pustoszy moskiewskiej Koziny (Kożyna) i wsi polskiej Sołowy[3], Szłykowy (Szłyki). Przeszedłszy ujścia następnych rzek moskiewskich Wiereżuni[4] i Markomli[5], toczy się w dalszym ciągu Dźwiną do ujścia Dobreszycy[6], wpadającej do Dźwiny naprzeciw ujścia rzeczki polskiej Barłowki, płynącej obok wsi Barłowy. Stąd już tylko 1 km Dźwiną, poczem odrywa się granica w kierunku wschodnim od Dźwiny, pozostawiając ją wraz z długim a szerokim pasem nadbrzeżnym (82 km²) po stronie moskiewskiej (jest to właśnie odstąpiona Moskwie włość Wołchowska), sama zaś biegnie między wsią moskiewską Babieńkową (Babkino) i pustoszą Tyszkowem, a polskiemi pustoszami Łuszkowem, Serhajkowem (?), Mikulinami (?), zrazu rz. Chotowicą, a później terenem w kierunku ujścia Berezincy[7] do rz. Wielesy naprzeciw polskiej

---

[1] W akcie i na mapach rosyjskich — Bajewa; na mapie Zannoniego i w Sł. G. (I, 83) — Bajewo.

[2] Płynie obok wsi moskiewskiej N. Krotowy. Następną rzeczką będzie Wiaziemka, choć płynie pod pustoszą Koziną, a nie za nią, jak głosi akt. Innej rzeczki niema na znacznej przestrzeni.

[3] W akcie — Sołowa, u Zannoniego — Sołowo, a na mapie 1:126.000 — Sałowo.

[4] W akcie — Perezunica. Jest to prawdopodobnie błąd kopisty, nierozróżniającego »w« od »p« w piśmie moskiewskiem. Na mapach jest jezioro i wieś Wiereżuni.

[5] Wypływa z jeziora zaznaczonego na mapie sztab. jako Rakomla. Na tej przestrzeni odstąpiono Moskwie wspomniane w pierwszym rozdziale włości Starcową i Nieżelską, a nadto kliny, leżące na prawym brzegu Dźwiny z pustoszami niżej rz. Wiaziemki, a mianowicie: Koziną (Kożyna), Osinowicą (?), wraz z siedmioma pustoszami: Jefimiewską (?), Stepanową (Stiepankina), Hołubninem (Gołuby), Kupreszowem (?), Uljanowem (?), Fiedoszczowem (?), Łukjanowem (Pawłowa Łuka ?), Moskwa natomiast oddała kliny lewobrzeżne Kozaryńskiej włości: pustosze Judyno, Ziemcowę, Terentewo (Terechowo), Nikonowo (?), Szczałhonowo (Szczegłowo ?), Rykino (?), Szyrkowo (Szarkowo), Wieliczkowo (?), Jaczatino (?), tak że granicę poprowadzono wzdłuż Dźwiny bez żadnych odchyleń na tej przestrzeni. Ze wspomnianych miejscowości Judyno, Ziemcowa, Terentewo leżą daleko na południe ok. 50 km od Dźwiny.

[6] W akcie: Dobreszyca, Dobroszyca, na mapie sztab. — jez. Dobreszo i rz. Dobreszowka. Dotąd rozgraniczono w r. 1634, a pozostały odcinek w r. 1635.

[7] Wypływa z jeziora moskiewskiego Berezinca. Między Dźwiną a Berezincą były dziś nieistniejące wsie moskiewskie Bernowa, Karasinco, obok których biegła granica. Istnieje jez. Karasinco, jednak na przeciwnej stronie Dźwiny.

pustoszy Szczyborowa[1]. Rzeką tą biegnie wgórę obok pustoszy moskiewskich Kołotowa i Kokorewy do ujścia potoku Szemetowa (7 w.), a dalej lasami i bagnami między pustoszami polskiemi Szemetową, Bedryną(?), Stepanową(?), Czerńcową(?), Saryną(?), a moskiewską Bitminowem(?), wsią Chotiną (ta zdala od granicy), pustoszą Borkiem zdąża pod pustosz polską Swiridowkę (Swiridowo)[2]. Stąd skręca granica na zachód, i biegnąc bagnem poprzez drogi, prowadzące z Borku do pustoszy Stepanowy(?) i z Simonichy (moskiewskiej) do polskiej pustoszy Żelezowy, podąża do potoku Koczenka, nim wdół do jego ujścia do Dźwiny, tą zaś zaledwie kilka kilometrów wgórę obok polskich pustoszy Żelezowy i Szyszymorowy(?) pod wieś moskiewską Jamiszcze[3]. Tu odrywa się znów od Dźwiny, przecina drogę ze wsi moskiewskiej Klina do Mohilic(?) i biegnie dalej na wschód między moskiewskiem błotem Medunikiem(?), pustoszami Pawłową (ta zdala od granicy), Manwytową(?), wsią Hołowaczową(?) i pustoszą Pohołkami(?), a polskiemi pustoszami Jasienią(?), Kozinami(?), Muchiną(?) do potoku Łukaszowego(?) i do rz. Kropiwny, tworząc tu klin polski z pustoszą Żelezową i innemi, wciśnięty pomiędzy dwa występy moskiewskie na lewym brzegu Dźwiny. Od rz. Kropiwny podąża granica niedaleko od niej na północ obok wsi moskiewskiej Sawiny, pustoszy Koszkiny(?), Zajkowy(?), Osipowy(?), Iwanowej Hory, a polskich pustoszy Werei(?), Ryszkowy(?), Husiewa i Klennika(?) do rzeczki Pustej, tą zaś i dalej lasem Hołubcami(?), mchem Łuczynnikiem(?), a obok moskiewskich pustoszy Zaborja(?), Hrydynia(?), i polskiej Dubrowki(?) pod polską pustosz Łubienki (Łubienkino). Stąd znów skręca na zachód i zmierza do Dźwiny, biegnąc między pustoszami moskiewskiemi Bołtowem (Les Połtomoj), Stepanowem(?), Iwaszkowem, a polską Dułowem, dalej około 2 km wzdłuż Dźwiny wdół do potoku Talca (S. 11—12).

Jest to jedyny wypadek skrętu granicy wdół tej rzeki, gdyż normalnie biegnie wgórę rzeki. Na przestrzeni od wspomnianej wsi Jamiszcza aż po ten potok granica tworzy drugi występ moskiewski po lewej stronie Dźwiny o powierzchni 88 km². Choć to niewielki odcinek granicy, jednak podano w akcie bardzo dużo nazw miejscowości, głównie pustoszy. Spowodu terenu lesistego i bagnistego obszary te nie mogły się rychło zaludnić i przekazać nazw swych późniejszym czasom.

[1] Tu, jak i na następnych punktach zwrotnych, zachowały się stare znaki graniczne. Na nie też powołują się komisarze graniczni. W r. 1636 był napad ze wsi polskiej Dubrowa na moskiewski pogost wieś Koczewicy włości Starcowej (Cztienja, t. 190, str. 181).

[2] W akcie — Spiridowka.

[3] Leżały tu pustosze moskiewskie: Jałowik(?), Płatowik(?), Owczynka(?), Małe Łohy(?) i polskie Biberewskiej włości: Lewaszycha(?), Borek(?), Popycha(?), Niwiszcze(?), Szewerdycha(?), Stupina(?).

Od potoku Talca granica biegnie po prawej stronie Dźwiny zrazu potokiem wgórę obok moskiewskiej pustoszy Wawlidiny (Wawulino), a polskiej Zacharskiej (?)[1], następnie poprzez lasy włości moskiewskiej Lubuckiej (Lubuty) i bagna Demidowskie, moskiewskie pustosze Rykowę (?), Zietkowę (?), Bruchaczewę (?), a za niemi przez rzeczkę Hrustinę (Karabanowka?), wreszcie linją krętą obok pustoszy moskiewskiej Pazuszyna (?), wsi Powaliszyna (?) dociera znów do Dźwiny w pobliżu polskiej pustoszy Sobolewa, tworząc tu występ, tym razem polski, o powierzchni 44 km² z pustoszami: Kuźniecowem, Sobolewem, Tudiną (?)[2], Samulichą (?). Tem samem i Dźwina na tej przestrzeni całkowicie należy do Polski. Na skasowanie tych występów i sprostowanie biegu granicy tak, by szła wzdłuż Dźwiny, Moskwa, jak wiemy, zgodzić się nie chciała[3]. Dźwiną biegnie granica zaledwie kilka kilometrów wgórę do ujścia potoku Krutca i do końca powiatu (moskiewskiego) toropieckiego (S. 12). (Łączna jego długość wynosi 192 km).

Opisana dotąd granica na tym odcinku biegnie niemal na całej swej przestrzeni wzdłuż Dźwiny; terenem — jedynie na przestrzeni wspomnianych występów, i to, co należy podkreślić, szlakiem starych rubieży, o czem wspomina kilkakrotnie protokół graniczny. Zachowała się ona do naszych czasów jako granica gubernji smoleńskiej, a z drugiej strony pskowskiej i twerskiej.

Od ujścia potoku Krutca mamy dalszy ciąg granicy powiatu (polskiego) bielskiego tym razem z sąsiednim powiatem (moskiewskim) rżewskim, a sama granica, pozostawiwszy źródła Dźwiny po stronie moskiewskiej, biegnie wspomnianym potokiem do jego źródeł, dalej przez drogę, wiodącą z moskiewskiej wsi Dubny do rz. Rożni na terenie polskim, skąd skręca do potoku Fiedajewki, a od niego między moskiewską pustoszą Rogową[4] a polską Czeczetiną (Terenino?) do rz. Netesmy, dalej zaś obok moskiewskiej pustoszy Charytanowy (?) do następnej rzeczki Pochotinki (Połotinka), prawego dopływu poprzedniej. Przekroczywszy rzeczkę Pochotinkę, granica wkracza już w dorzecze Wołgi. Biegnąc zrazu terenem błotnistym między pustoszą polską Baszewą, a moskiewską Owczyną Niwą (?), dociera do rzeczki Czarnej, a przez nią do potoku Poczajewskiego, leżącego na północ od pustoszy polskiej Manujłowa, potokiem tym do rz. Żukopy[5]. Stąd rz. Żukopą wdół do

[1] Jest na mapie sztab. wieś Zacharyna, lecz po stronie moskiewskiej, i to daleko od granicy.

[2] Podano ją również jako Judina.

[3] Zabiegi o to sprostowanie czyniła Polska w r. 1635 przez posłów swych w Moskwie. Ob. rozdz. I, str. 13.

[4] Jest wieś Rogowa i rzeka Rożanka, wypływająca z jeziora, z którego wypływa również potok Krutec.

[5] Odtworzenie tego małego odcinka jest trudne. Teren bagnisty do tego

ujścia rz. Tudmy[1], nią wgórę poprzez dwa jeziorka Hłuckie do drogi toropieckiej obok polskiej pustoszy Pawłowej Hory (Gorki)[2], następnie potokiem tym ponownie do drogi toropieckiej, pozostawiając po stronie moskiewskiej pustosz Baranowo (?) i monaster Wysoki. Drogą tą do źródeł rzeczki Noszny[3], nią zaś nieco wdół i przez las do drogi staroruskiej, pozostawiając tu po stronie moskiewskiej pustosze Holniewo (Gulniewa), Bobrowo, Sunidowo (Sowidowa), a po polskiej pustosz Barakowo (?). Tu skręca granica na południe i biegnie obok polskich pustoszy Małych i Dużych Moszek, nadto Borysowicz (?), a moskiewskiej Mohilicy (?) do rzeczki Mochowy[4], nią do rz. Tudy (Tud), rzeką tą wdół na dłuższej przestrzeni, następnie jej dopływem Nocznią do rzeczki Mikulichy, a od niej terenem obok polskiej wsi Możajki do rzeczki Witki[5]. Rz. Witką wdół do jej dopływu Berezy, nią obok moskiewskiej wsi Spasa na Berezie do potoku Żeltuchy, tym potokiem do swych źródeł[6] i do rzeczki Połdenki (jest wieś moskiewska Południennyje Niwy), a tą wreszcie obok pustoszy polskich Rozbojni (ta zdala od granicy) i Sieliszny[7] do rz. Osuhy[8]. Rzeką tą znów kieruje się na wschód i, biegnąc

---

stopnia, że kopców nie sypano; nadto mało zachowało się miejscowości, choć akt o kilku wspomina. Biegła ona jednak znacznie dalej na północ od obecnej granicy gubernjalnej aż do rz. Tudy, t. zn. na korzyść Polski. Tu był też spór o pustosz Manujłowo wraz z 15-ma innemi, w akcie niewymienionemi. Przydzielono je jednak do Polski.

[1] Od ujścia rz. Tudmy do Żukopy inaczej prowadzi J. Natanson-Leski granicę z r. 1449, skracając ją na znacznej przestrzeni aż do rz. Osuhy, odcina bowiem od Polski rz. Tudę, pozostawia natomiast rz. Berezę. Ponieważ w r. 1635 nie było na tej przestrzeni żadnych sporów, przyjąć przeto wypada, że należały one do Polski i poprzednio. Na mapie swej prowadzę granicę z r. 1449 wzdłuż polanowskiej.

[2] Jest na mapie sztab. Pawłowa Gora, ale znacznie dalej na północ od ujścia rz. Tudmy (12 km). Akt wyraźnie wspomina o biegu granicy Żukopą i jej dopływem rz. Tudmą, zatem, mimo wyraźnego zaznaczenia na mapie Pawłowej Gory, należy tę miejscowość utożsamić z Horkami, leżącemi nad rz. Tudmą, i to tem bardziej, że dalsze miejscowości leżą w pobliżu wspomnianych Horek.

[3] Na mapie sztab. — Noczna. Jest to jednak inna rzeka, niż wspomniana niżej Noczna. Ta ostatnia wpada do Tudy znacznie dalej na południe.

[4] Jest nią prawdopodobnie rzeczka, zaznaczona na mapie sztab. jako dopływ rz. Trościanki.

[5] Na mapie 1:126.000 zaznaczone są dwie rzeczki pograniczne (mapa tylko gub. smoleńskiej!): jedna obok wsi Topek (Topki), druga obok Owinców (Owincy), natomiast na 1:420.000 obie są zaznaczone jako jedna rzeczka, wzdłuż której biegnie granica gubernjalna. Na południe od wsi Owinców jest wieś Witka.

[6] Na tym odcinku granica biegła więcej na korzyść Polski. O rz. Łuczesie, do której dochodzi granica gubernjalna, akt nie wspomina.

[7] Naprzeciw niej leżała też moskiewska pustosz Sieliszna.

[8] Na przestrzeni od ujścia rz. Tudmy do Żukopy aż po rz. Osuhę kreśli J. Natanson-Leski granicę Witoldową, znacznie odsuniętą na zachód od linji podanej wyżej w tekście. Przy wytyczaniu granicy na tej przestrzeni w r. 1635

obok pustoszy polskich Sieliszny, Chlebnikowa (Chlebniki), Woszutiny (?), Krywonosowy, a moskiewskich Kowaliny (?) i Wysokiej, a nadto poprzez ujścia małych rzeczek: Płoskiej (jest wieś polska Płotki), Suchy (?) i Czerniejki (?), dociera do rzeczki Dobrejki. Tu granica odrywa się od rz. Osuhy i biegnie wspomnianą rz. Dobrejką na bagno Kosarewskie [1], a przezeń do rzeczki Jabłoni, tworząc tem samem mały występ polski na północ od rz. Osuhy (S. 13—16).

Tu kończy się granica powiatu (moskiewskiego) rżewskiego (222 km), a rozpoczyna się nowego zubcowskiego z tym samym powiatem (polskim) bielskim i biegnie na tym odcinku na przestrzeni tylko 56 km.

Granica idzie rz. Jabłonią wdół obok pustoszy polskiej Klina (?), a moskiewskiej Dudkowy (?) do rz. Osuhy, nią wdół do ujścia potoku Kamieńca [2], następnie nieco wzdłuż tego ostatniego, a dalej terenem przez bagno Bowykińskie (?) i obok pustoszy polskiej Czyżewa (?) do rz. Małej Łusejki [3] (na mapie Łysienok), a nią wdół do rz. Większej Łysi. Stąd podąża na południe rz. Łysią obok pustoszy polskich Korowajewa, Ożerewa (?), Siderowa (?), Płotkina (?), Turychiny, Wasilewa (Wasilewka) do rz. Rabinki [4], nią zaś do jej źródeł i dalej poprzez Czarną Grząź do rz. Zamoszny [5], tą obok pustoszy moskiewskiej Motiahiny (?) i polskiej Kuczyna (Wałutina?) do moskiewskiej pustoszy Ostronosowa (?) i polskiej Brednika (Podmakowa) i po rz. Zamoszenkę, która wpada już do Dniepru (S. 16—17).

Tu skończono rozgraniczenie powiatu (polskiego) bielskiego (łączna jego długość 420 km) [6] i zarazem całego omawianego odcinka. Długość tego ostatniego wynosi łącznie 470 km (S. 10—17).

---

nie było zupełnie sporów o jakiekolwiek ziemie nadgraniczne, a zatem była tu granica bezsporna. Wobec czego niepodobna przyjąć granicy wykreślonej przez J. Natansona-Leskiego, jako znacznie odchylającej się na zachód. Byłby to zatem jedyny wypadek (poza zmianą granicy, jaką wywołało przyłączenie do Polski pow. krasnohorodzkiego) nietylko zachowania dawnego biegu granicy polsko-moskiewskiej, lecz nawet jej posunięcia na wschód, czego w rzeczywistości w czasie prac delimitacyjnych na całej rozciągłości granicy nigdy i nigdzie nie było.

[1] Kreślę je na podstawie mapy 1:420.000, na której jest miejscowość Kosarewo i wymienione rzeczki, jednak bez podania ich nazw. Tworzy zatem tu granica występ na korzyść Polski w porównaniu z obecną granicą gubernjalną.

[2] Na mapie sztab. jest wieś Kamino, obok której płynie rzeczka bez nazwy.

[3] Tu był spór o pustosze Korowajewo, Ożerewo (?), Siderowo (?), Płotkino (?) w widłach rz. M. Łusejki i W. Łysi. Poprowadzono jednak granicę według żądań polskich.

[4] Tu też był spór o ziemie między rz. Łysią a Rabinką, przydzielono je jednak do Polski.

[5] Jest nią prawdopodobnie najbliższa za temi bagnami rzeczka Łubienka.

[6] Jest to powiat o najdłuższej granicy z Moskwą. Tym razem rozgraniczenie zakończono w przeciwieństwie do poprzedniego odcinka na powiecie polskim.

Na odcinku dorohobuskim (wiaziemskim) wobec braku protokółu rozgraniczenia[1] z konieczności należałoby przyjąć granicę dzisiejszych powiatów (polskich) bielskiego i dorohobuskiego z (moskiewskiemi) syczewskim i wiaziemskim, a od rz. Uhry gubernji smoleńskiej (kałuskiej), tem bardziej że podobne wypadki zachowania starych granic do naszych czasów mamy na wielu odcinkach, zarówno wyżej już omówionych, jak i na pozostałych. Jednak wspomniane we wstępie dane pozwalają poczynić dość znaczne zmiany w tym biegu granicy, wyprostować ją, a co ważniejsze ugruntować na całej przestrzeni odcinka szeregiem znanych miejscowości nadgranicznych[2].

Zgodnie ze stanem dzisiejszej granicy bielskiej (syczewskiej) biegnie nasza granica polanowska jedynie wzdłuż górnego biegu Dniepru, poczynając od jego źródeł (rz. Zamoszenka), aż do jego skrętu na zachód pod wsią moskiewską Wołoczek (60 km)[3] (S. 17). Tu odrywa się od rzeki (odtąd Dniepr na całej swej rozciągłości zostaje po stronie polskiej) i biegnie prosto na południe do rz. Wiaźmy, gdzie niedaleko polskiej wsi Kniażyna Andrejewskiego[4] stykają się granice powiatu (polskiego) bielskiego z (moskiewskiemi) syczewskim i wiaziemskim. Dalej biegnie wgórę rz. Wiaźmą, pozostawiając po stronie polskiej stan Głucholitwinowski[5] i należące doń wsi: Chołm nad rz. Lutnią, Zaprudje, Filipowo, Jereszkinę, Rochlino, Sielco, Żmakino, nadto Masałowo, Samotinin (Samykina), Somorokowo, Klemiacino, Wasilewszczyznę, Protasowo, Maksimowo, Diakiłowę (Djakowa)[6]. W pobliżu wsi moskiewskiej Kozulina[7]

---

[1] Akta rozgraniczenia przechowują się w aktach moskiewskiego »posolskago prikaza« pod l. 1634 i 1637.

[2] Dość luźnych wzmianek o miejscowościach nadgranicznych zaczerpnąłem również ze sporów granicznych w latach pokoju wieczystego, podanych w A. J. i Z. R., t. III i dopełnienie, a nadto z Piscowych Knig XVI w., część I, oddz. II. Wprawdzie te ostatnie odnoszą się do czasów wcześniejszych, lat 1594/5, kiedy nie było tu granicy polsko-moskiewskiej, ziemie te bowiem stanowiły jeden powiat wiaziemski, jednak dane powyższe, tyczące się stanów odrębnych tego powiatu, a zwłaszcza miejscowości z zaznaczeniem, że leżą »na dorohobuskom rubieże«, rzucają światło na dawny bieg granicy, co znacznie ułatwia jej odtworzenie, a w wielu miejscach utwierdza nasze przypuszczenia.

[3] Sł. G. XIII, 882. Nadania królewskie w powiecie bielskim i dorohobuskim na tej przestrzeni nie przekraczają Dniepru. Były tu pobliskie wsi polskie: Boryskowo, Kuzina i Bułaszowa. Kras. rpis 3227, k. 13a, 46, 40.

[4] Siemionow, Rossija t. IX, 438. Tem samem skracam na tej przestrzeni granicę, odcinając od Polski występ za rz. Wiaźmą, jaki tworzy bieg dzisiejszej granicy powiatowej. Między granicą a Dnieprem leżała polska wieś Kozarinowa (Kras. rpis 3227, k. 43a).

[5] Miejscowość Głucholitwinowska nie zachowała się. Położona była nad rz. Wiaźmą. Pisc. Kn., cz. I, oddz. II, 588. Wsi niezaznaczone na mapie sztab. pomijam.

[6] Kras. rpis 3624, z. 110, f. 506, 415, 814 i Kras. rpis 3227, k. 40, 44.

[7] A. J. i Z. R. dop., str. 10, 35.

odrywa się granica od rz. Wiaźmy i biegnie terenem obok polskich wsi Ozarowa i Tarakanowa (Taratonowa?)[1] do rz. Berezki[2], nią i rz. Wośmą do ujścia do niej rz. Polanówki (70 km; S. 17—18).

Jest to odcinek długości 130 km, rozgraniczony w r. 1634.

Na taki właśnie bieg granicy, a nie wzdłuż obecnej granicy powiatowej dorohobuskiej (wiaziemskiej), biegnącej od wsi Kniażyna Andrejewskiego rz. Wiaźmą wdół, Dnieprem, a następnie terenem obok polskiej wsi Karaczarowa i Zarubieżja, leżących jakoby nad granicą[3], wskazuje nam wzmianka B. Kamienskiego[4], opierającego się, jak wiemy, na akcie rozgraniczenia, o dokonaniu prac granicznych w tym roku na prawo od ujścia rz. Polanówki aż do odcinka bielskiego (toropieckiego). Tymczasem granica obecna powiatowa zbliża się do tej rzeczki od strony przeciwnej, lewej (południowo-zachodniej). Wzmianka ta B. Kamienskiego zasługuje tem więcej na wiarogodność, że tu właśnie (nad tą rzeczką Polanówką) dokonano w r. 1637 wymiany aktów granicznych, a jak wiemy z praktyki na pozostałych odcinkach, czynności te odbywały się tylko w miejscowościach nadgranicznych. Posiadała zatem Polska oprócz wspomnianego stanu Głucholitwinowskiego także stany Grzelski (Agrzelski) i Porecki. Pomiędzy wsiami tych stanów spotykamy i takie, które w l. 1594—5 leżały »na dorohobuskom rubieże«[5], a obecnie znalazły się na terenie Polski. Są to wsie: Ałfierowska (Ałfierowo), Rogoźnia, Ohorełow (Niegaszewo?). Trzeba jednak uwzględnić to, że w czasie rozgraniczania zamieniono się długiemi klinami, wciskającemi się w posiadłości moskiewskie względnie polskie, i że te miejscowości leżały właśnie na klinie, który ostatnio odszedł do Polski (Żukowo). Z innych miejscowości Szyrajew (Szymajew) nad rz. Załazienką leży na terenie moskiewskim w obrębie długiego klina Korobowo-Żulino-Łyczyno, cały zaś szereg miejscowości, znanych z nadań królewskich, a mianowicie: Juszkowo, Popowa, Wasiukowa, Uwarowa, Sieńkowo (Sańkowa), Morozowo, Łukina, Kalenowo (Kaleńkowo), Pleszczejowo, Daniłowo, Kakusz-

---

[1] Kras. rpis 3623, z. 101, f. 325 i Kras. rpis 3227, k. 43.

[2] A. J. i Z. R. dop., str. 35.

[3] Siemionow, Rossija IX, 359. Zarubieżje, jako najbliższa na trakcie smoleńskim większa wieś polska, mogło być miejscem targów nadgranicznych. Wszak one wedle traktatu pokojowego mogły się normalnie odbywać tylko w pasie nadgranicznym, a wioska, na tym najważniejszym trakcie leżąca, mogła nabrać większego znaczenia i rozgłosu. Sł. G. XIV, 423.

[4] B. K. Pierepiska III, 71.

[5] Pisc. Kn. I, dział II, 695, 733, 721, 722, nadto inne miejscowości bez zaznaczenia, a zatem zdala od dawnej granicy, a mianowicie: Jeski (Jeszkowa), Owdokimkowo (Jewdokimowa) i Michalewo nad rz. Polanką (nasza rzeka Polanówka jest następnym dopływem Wośmy), ta ostatnia wieś mimo to w pobliżu granicy polanowskiej.

kin (Kokuszkino), Iwanowo, Aleksandrowka i nad rz. Wośmą Marmolska (Marmońska), Krasna, Dagiełowo (Diagilewa), Ostaszewo (Astaszewka), Aleksiejow (Aleksiejewka), wspomniane już Załazie nad rz. Załazienką i Rogoźnia w stanie Semlewskim pozostały przy Polsce[1]. Jedynie istnienie wsi Moskwitiny[2] na lewym brzegu rz. Wiaźmy, uznanym za polski, w pobliżu skrętu granicy obecnej powiatu dorohobuskiego (wiaziemskiego) na zachód od rz. Wiaźmy może budzić pewne wątpliwości. Lecz czy tu nie mamy do czynienia ze wsią (czy jak dziś folwarkiem), powstałą po opanowaniu przez Moskwę Smoleńska w r. 1514, lub zaludnioną przez chłopów, uciekinierów z Moskwy. Taką mogła być w oczach starych mieszkańców sąsiednich miejscowości. Zresztą podobne fakty istnienia miejscowości z polskiemi nazwami, jak Litowskaja, Litwiny, Litwinka, Korolewa spotykamy dość licznie na terenie moskiewskim, wystarczy tylko rzucić okiem na mapę sztabową tych i sąsiednich terenów.

Na dalszej przestrzeni granicy od ujścia rz. Polanówki do końca odcinka (S. 18—21) mamy cztery punkty graniczne, dokładnie ustalone, a mianowicie: a) ujście rz. Polanówki[3], b) wieś polską Załazie (Załazienka) nad rz. Załazienką[4] i Szyrajew (Szymajew) nad tąż rzeką, ta ostatnia wieś, leżąca w r. 1594 »na dorohobuskom rubieże«[5], c) szereg wsi polskich, położonych nad rz. Uhrą w traktach Wronowszczyzny (Woronowo), Sobotnik i Babinowa[6], a mianowicie: Swiridowo (Swieridowa), Andrejanki, Michajłowo (Michali), Bildziuchino (Bildiugina), Drozdowo, Ludkowo (Ledcowa), Mikoła (Nikolskoje)[7], Horodek (Horodyszcze), Ru-

[1] Kras. rpis 3227, k. 49, 42; Kras. rpis 3623, z. 101, f. 26, 325, z. 107; Kras. rpis 3624, z. 110, f. 356, 518, 695, 700, 713. Kras. perg. 422, oryg. Przytaczam tylko miejscowości, leżące w pasie nadgranicznym.

[2] Pisc. Kn. I, dział II, 626.

[3] B. K. Pierepiska III, 99. Na drodze z Semlewa do rz. Polanówki jest rzeczka Piaseczna, przez którą w r. 1634 przejeżdżali komisarze polscy, udając się na miejsce rokowań pokojowych. Liber legat. 32, k. 216a.

[4] Kras. rpis 3624, z. 110, f. 713.

[5] Pisc. Kn. I, dział II, 722.

[6] Są to miejscowości, zaczerpnięte ze wzmiankowanego już aktu potwierdzenia przez króla Michała K. Wiśniowieckiego dn. 4. I. r. 1671 (Ossol. rpis 2280, k. 288/9a) zamiany dóbr lennych Aleksandrowi Wolffowi na dobra dziedziczne, dokonanej 7. VII. r. 1668 zgodnie z konstytucją sejmową, postanawiającą uwłaszczenie dóbr, odeszłych na mocy rozejmu andruszowskiego do Moskwy, a posiadanych poprzednio przez obywateli województw smoleńskiego i czernihowskiego na prawach lennych. Akt ten zatem zewszechmiar zasługuje na wiarę. Inne miejscowości, wymienione w akcie, leżą zdala od granicy między Dorohobużem a Duchowszczyzną. Jest tam nawet kilka wsi o tych samych nazwach co w pasie nadgranicznym, lecz nie występują w zwartym kompleksie i niema ich wszystkich. Tylko wsi Wiezłowca nie mogłem odszukać. — Nadto nadania królewskie w powiecie dorohobuskim z lat 1620 i 1625. Kras. perg. nr 418—423 i 426, oryg.

[7] U Zannoniego — Nikoła.

dniowo, Sobotniki (Subotniki), Sielco, Rusanowo, Sidorowicze, Makuszyno, Iwanowska (Iwankowa), Babinowo, Dubrowka, Burmachino (Burmakina), Kisłowo (Kisłaja)[1] i sioło moskiewskie Znamienskie[2], oraz d) rz. Desnę, a właściwie źródła jej prawego dopływu, rz. Łomienki[3].

Opierając się na tych czterech punktach, prowadzimy granicę rz. Polanówką, poczynając od jej ujścia aż po źródła, dalej na małej przestrzeni terenem do rz. Załazienki, nią i rz. Wołostą do jej ujścia do rz. Uhry (60 km), Uhrą wgórę poprzez jej prawy dopływ Woronię. Po lewej stronie leżały wspomniane wyżej wsie traktów Wronowszczyzny, Sobotnik i Babinowa, po stronie moskiewskiej sioło Znamienskie, wsie Ananin i Hłuszyce (Głuchowo), te ostatnie powiatu sierpiejskiego[4], i dalej aż po moskiewską wieś Osiele[5] tegoż powiatu (80 km), stąd skręcamy na południe i prowadzimy granicę terenem zrazu między wspomnianą wsią moskiewską Osielem, a polskiemi wsiami powiatu dorohobuskiego[6]: Staickiem, Mazowem, Maczejkami (Maczenki), Sosem, Marcinkowem (Martynkowa), do obecnej granicy gubernji smoleńskiej, docierając do niej w pobliżu źródeł rz. Deminy (15 km). Mamy tu zatem znaczne odchylenie naszej granicy w porównaniu z obecną gubernjalną, i to na niekorzyść Polski. Granicą gubernjalną biegnie nasza granica polanowska w tym samym kierunku południowym na małej tylko przestrzeni (60 km) między polskiemi wsiami powiatu dorohobuskiego i włości Jeleńskiej powiatu smoleńskiego: Nosonowem, Juszkowem, Jeżewszczyzną (Jeżewcy), Chotnią (Chotnieżec), Babiczami, Zujem i Nieszowem, a dalszemi wsiami pogranicznemi odstąpionego Moskwie powiatu sierpiejskiego, t. j. Ozarowem (Azarowa), Nieliżem, Demiańskiem (Spas Demianski), Obołowem, Strepkami, Hrydzinem, Kluczami, Duplinem (Du-

[1] U Zannoniego — Kisłowo.

[2] Sioło to leży naprzeciw wsi polskiej Swiridowa i odstąpione było Moskwie wraz z szerokim pasem ziemi za rz. Uhrą w r. 1637. Czart. rpis 1657, str. 503; Siemionow, Rossija IX, 357.

[3] B. K. Pierepiska III i niżej str. 64.

[4] Dane o wsiach powiatu sierpiejskiego zaczerpnąłem z wykazu płaconego podymnego z województwa smoleńskiego z r. 1628 (Kras. rpis 3227, k. 15a, 23) oraz z nadań królewskich w tymże powiecie.

[5] Wieś ta występuje jako Osiele i Osiek. Osieka nie odszukałem na mapie. Osiele natomiast jest nad rz. Uhrą, ale od tego miejsca mamy właśnie znaczne cofnięcie Polski na zachód, co tak wyraźnie widzimy na sąsiednim odcinku rosławskim. Nazwa Osiele jest bliższą fonetycznie językowi miejscowemu od Osieka, nazwy wybitnie polskiej.

[6] Miejscowości te, jak i następne po stronie polskiej, znane są z nadań królewskich w wymienionych powiatach, a zaczerpnięte z wypisów Metr. Lit. z ksiąg zapisów. Kras. rpis 3623, z. 101, f. 40, 26, Kras. rpis 3624, z. 110, f. 272 i Kras. rpis 5227, k. 13a, 38, 45a. Przytaczam tylko miejscowości, leżące między rz. Uhrą a granicą; inne pomijam.

pelna), Kuboniem (Lubuń), Tarkowem, Swiridowem, Obołowką, Kuzminiczami i Diadoczą (Diedowa) aż do potoku Rubieżnego. Od tego potoku do rz. Daniłowki (wsi moskiewskie Moszowo i Daniłowicze), rzeką tą wdół do ujścia do rz. Desny, tą również nieco wdół do jej dopływu rz. Łomienki, nią do jej źródeł i do odcinka rosławskiego (brańskiego) (35 km). Tu również odpada od Polski znaczny występ na wschód od rz. Desny w porównaniu z obecną granicą gubernjalną[1]. Dane powyższe w dostateczny sposób ustalają bieg granicy polanowskiej nawet bez aktu rozgraniczenia, a podany jej bieg (380 km) istotnie odpowiada faktycznemu stanowi rzeczy.

Od rz. Uhry (od ujścia do niej rz. Wołosty) aż po rz. Desnę mamy granicę z odstąpionym Moskwie powiatem sierpiejskim (S. 20—21). Na jego obszarze było w r. 1628 ponad 80 miejscowości, z tego znanych z nazw 65, pozostałe zaś były znane ze swych właścicieli[2]. Posiadali tu swoje dobra: Biernacki Andrzej — Mitrofanowo[3] — dymów 12; Boreysza Adam[4] — Ananin, Lady, Radkowo, Wasilowo, Waśkowo; Broliński Jan — Czochowo[5] — dymów 2; Brzeski Stanisław[6] — d. 2; Bujalski Piotr — d. 19; Buyno Stanisław — d. 10; Dowgird Stanisław — d. 7; Gołyński Stanisław — Smykowo — d. 5; Gosiewski Aleksander — Hłuszyce (Głuchowo)[7]; Górski Stanisław — Podszczemienie[8] — d. 1; Hermanowicz Jan — Klepinowo (Kołpinowo), Moszowo[9] — d. 17; Horiański — Wysoką Horę — d. 11; Jan Piotr — Dubrowkę — d. 2; Kali-

[1] Przyjęcie obecnej granicy gubernjalnej na tym małym odcinku nie jest możliwe z innych jeszcze względów. B. Kamienskij wspomina, że granicę w r. 1637 doprowadzono do rz. Desny, nie dochodząc do odcinka rosławskiego (brańskiego) na 10 w. Tymczasem odległość od zetknięcia się granicy gubernjalnej z rz. Desną do źródeł rz. Łomienki jest kilkakrotnie większa, nadto musianoby ominąć włość moskiewską Osowik, wymienioną nawet w akcie pokojowym i, co ważniejsze, pozostawionoby po stronie polskiej wieś Daniłowicze, leżącą nad rz. Daniłowką, lewym dopływem Desny (wpadającym do niej naprzeciw rz. Łomienki), a należącą do powiatu sierpiejskiego, który, jak wiemy, odszedł właśnie do Moskwy.

[2] Zestawiam na podstawie rejestru płaconego podymnego z r. 1628 przez obywateli województwa smoleńskiego (Kras. rpis 3227, k. 15a, 23) oraz nadań królewskich w tymże województwie; te ostatnie zaznaczam oddzielnie.

[3] Jest zaznaczona jedynie u Zannoniego; w akcie podana jako Mitrachonowo. Leżała między Masalskiem a Mezeckiem. Tu powiat sierpiejski wciskał się klinem między te powiaty moskiewskie.

[4] Otrzymał je od króla 20. II. 1634 po bezpotomnej śmierci Komihina Andrzeja. Kras. rpis 3624, z. 110, f. 509.

[5] Na innem miejscu rejestru podano jako Ciechomicze (k. 17a), dziś wieś Tieszewiczy.

[6] W rejestrze podymnego figuruje 19 nazwisk, bez podania posiadłości ich właścicieli, z zaznaczeniem jednak ilości dymów, z których płacili podatki.

[7] Nadanie królewskie z dn. 12. III. 1631. Kras. rpis 3623, z. 103, f. 163.

[8] Nieodszukane.

[9] Jest na mapie 1:126.000 wieś Mosznoj nad rz. Moszną.

szewski Andrzej — Kuzminicze — d. 2; Kamiński — Czehino[1]; Kochański — Łoszczychino (Łoszychina) — d. 20; Kotlicki Jan — Swiridowo — d. 7; Kozak Filip — d. 1; Kozak Jakira — d. 1; Kozak Kordasz Samuel — d. 3; Kozak Marcin — d. 1; Kozak Oksjon — d. 1; Kozak Ozar — d. 1; Kozak Paweł — wieś Kołodzież[2] — d. 5; Kozak Stukay — d. 1; Krzemieniewski Jan Hieronim — Osiele — d. 12; Krzycki Stanisław — Naumowo — d. 10; Laskowski Mikołaj; Legowicz Samuel — Tarkowo — d. 11; Miciuta Monwit Teodor — Chowańszczyznę[3] i Żylino — d. 10; Modrzejewski v. Modrzewski Jan — Koszelewo — d. 6; Mokrzecki Jakób — Zabrodzie (Zabrocka) — d. 11; Mozczarski (Morgarski) Andrzej — Łojnowo[3] — d. 2; Obołowska plebanja[4] — Duplino (Dupelna), Hrydzino (Gridina), Klucze, Obołowka, Staryno[5], Strepki; Olewicz Heljasz — Kocyko[6] — d. 15; Pietraszkiewicz Adam — Hulino[7]; Potemkin Jerzy — Noszybcowo[8] — d. 2; Rarog Walenty — Mojłowo[9] — d. 6; Reut Aleksander, stolnik smoleński — d. 43; Romarowski Adam, a po nim Meszczeryn Jan — Bachmatowo[10] — d. 4; gród Sierpiejsk — włości Demiańską i Kołohorodską(?) — d. 262; Sierpiejsk, parafja pod wezwaniem św. Piotra i Pawła[11] — Haszkowo[12] i Koniecpole; Starzyński Grzegorz — Iwaszowo — d. 3; Skrobowicz Aleksy — d. 10; Staszewski Jan — Chowańszczyznę[13] — d. 6; Święcicki Andrzej — Cieszkowską Horę (Tieszkowo) — d. 2; Szeptunowski Jan — Polesie[14] — d. 10; Tański Wojciech — Sowielnę (Sawieljewa) — d. 4; Uhlik Adam — Chodożę (Chotoż) — d. 11; Uhlik Konstanty — Chowańszczyznę[15] — d. 4; Węglońska Anna — d. 2; Wojewódzki

[1] Nieodszukane.

[2] Wieś tę mogli posiadać wszyscy wymienieni Kozacy jako wyposażenie za służbę na zamku, a płacić podatki oddzielnie. Jest kilka wsi tej nazwy, wybrałem jednak najbliższą Sierpiejska.

[3] Nieodszukane.

[4] Fundacja królewska z r. 1625. Kras. rpis 3623, z. 107.

[5] Podano jako Otaryno. Może to błąd kopisty. Na mapie Starynki.

[6] W akcie czytać można: Kocyszo, Kocyko. Jest to prawdopodobnie dziś wieś Koczukowo.

[7] W akcie Gulino. Leży nad rz. Ressą, na północ od Masalska.

[8] Nieodszukane.

[9] Wieś ta położona jest zdala od Sierpiejska na południe, przez co wydłuża powiat sierpiejski w tym kierunku.

[10] Nadanie królewskie z dn. 4. X. 1633. Kras. rpis 3624, z. 110, f. 251. J. Meszczeryn był dworzaninem pokojowym król., rotmistrzem i pułkownikiem. Tamże.

[11] Nadanie królewskie z r. 1625. Kras. rpis 3623, z. 101.

[12] Jest to prawdopodobnie Paszkowo w pobliżu Sierpiejska.

[13] Nieodszukane.

[14] Na mapie Zannoniego na zachód od Sierpiejska.

[15] Nieodszukane. Może posiadali ją wspólnie Miciuta Monwit Teodor, Staszewski Jan i Uhlik Konstanty.

Jakób — Nowosiółki — d. 10; nadto po nim Wojewódzki Jan[1] — Hlinkowo, Tychajowo (Tiagajłowo), Szydłowicze (Szyłowka) i Marcinkiewicz Paweł[2] — Litwinowę[3], wspomniane Nowosiółki[4]; Wojewódzki Maciej — Kubonie (Lubuń); Wolnar Jan[5] — Fominicze, Kaszków[6], Masłowo, Nieliż, Ozarowo, Skwarcew[6], Wysoką Horę; Wolski — Dziechowkę[6] — d. 3; Zabrowski Jan — Mokre — d. 4; Zabrocki Wojciech — Daniłowicze — d. 8.

Przytoczone powyżej miejscowości (54 zachowanych do naszych czasów na 65 znanych z ich nazw, nie wliczając w to posiadłości 19 właścicieli znanych tylko z nazwiska) w dostateczny sposób określają obszar tego odstępowanego Moskwie powiatu sierpiejskiego. Obszar jego wynosi około 12250 km². Po jego odstąpieniu Moskwie otrzymali tameczni dotychczasowi właściciele dóbr odpowiednie rekompensaty w dalszych (zachodnich) ziemiach województwa smoleńskiego[7].

Granica odcinka rosławskiego (brańskiego)[8] rozpoczyna się od źródeł rzeczki Łomienki, prawego dopływu rz. Desny, i biegnie zrazu przez wielkie bagno (moch) do źródeł rz. Gabi, nią wdół do jej dopływu rz. Suszycy, wpadającej do rz. Gabi obok polskiej wsi Wiereszczawicz. Tu odrywa się od rz. Gabi i biegnie rz. Suszycą[9] wgórę do rz. Waniuczyka i wzdłuż tej rzeczki aż do jej źródeł. Po stronie polskiej leżą wsie nadgraniczne: sioło Swiridowszczyna, wsie Biała, Wiereszczawicze, sioło Niesonowo, po moskiewskiej zaś: wsie Szczepiet, Litwinowo (Litwinowka), obie — włości Pacyńskiej[10]. Dalej biegnie granica terenem obok polskiego sioła Niesonowa i Furcowa (Churcowa) do rz. Miełowki, nią wgórę do ujścia rz. Stryżowki, wpadającej do poprzedniej po[illegible] polską wsią Furcowem; dalej wgórę wzdłuż całej rz. Stryżowki aż do jej źródeł, stąd do źródeł rz. Demjanowika, następnie, przekroczywszy dzia[illegible]ród rzek Desny i Ipucia, podąża do źródeł rz. Struiłowki. Rzeką tą biegnie wdół do rz. Popowki, nią też wdół do rz. Woronicy,

[1] Nadanie królewskie z dn. 1. XI. 1633. Kras. rpis 3624, z. 110, f. 415. Tamże również nadanie jemu wsi Somorokowa i Samotinina w powiecie smoleńskim.

[2] Nadanie królewskie z dn. 3. X. 1633. Kras. rpis 3624, z. 110, f. 265.

[3] Nieodszukane.

[4] Nadto wsie Somorokowo i Szestakowo, leżące jednak w powiecie dorohobuskim, a w nadaniu królewskiem umieszczone obok wsi powiatu sierpiejskiego.

[5] Nadanie królewskie z r. 1625. Kras. rpis 3623, z. 107.

[6] Nieodszukane.

[7] Ob. nadanie królewskie Grzegorzowi Krzemieniewskiemu z dn. 14. VIII. 1634. Kras. rpis 3624, z. 110, f. 760.

[8] Na podstawie oryginału protokółu rozgraniczenia. Radz. dział I, nr 236, dod.

[9] Suszyca wprawdzie niezaznaczona na mapie sztab., lecz ustalić ją łatwo wobec podania szeregu miejscowości po obu stronach granicy.

[10] Leżały tu wspomniane w akcie pokojowym moskiewskie włości: Osowik, Fedorowskie, Kopynicze (Pakiniczy), Suchar, Pacyń, Wsiesławl, a nieco dalej Żaryń.

tą zaś wgórę aż do samych źródeł, skąd dalej do źródeł rzeki Biczyka, nią do samego ujścia do rz. Czołkny, tą do rz. Ipucia, Ipuciem zaś wgórę do ujścia rz. Osowienki[1], docierając tu do granicy województwa mścisławskiego. Tu kończy się granica powiatu (polskiego) rosławskiego i wynosi 95 km. Na tej przestrzeni leżą pograniczne miejscowości polskie: sioło Furcowo (Churcowa), wsie Zubowo, Lubeczestowo (Lubiezstina), sioło Nieznanowo, słoboda Horłowa, wsie Wnukowicze, Horochowo i Bojarkino, moskiewskie zaś Woronickiej włości: wsie Choroszkowo, Klimowiec, Ofonasowo(?), sioła Żaryń i Koszkino, wsie Słoboda, Tołstino(?), Bezwodok(?), Bojarkino(?) (S. 21—22).

Od ujścia rz. Osowienki[2] rozpoczyna się granica (polskiego) powiatu krzyczewskiego, należącego już do województwa mścisławskiego, i styka się z tym samym (moskiewskim) powiatem brańskim. Biegnie nadal wgórę rzeką Ipuciem do rz. Moskowki, nią do Hołego Błota(?) i do źródeł rz. Rekty[3], tą wdół do ujścia następnej rz. Rekty i dalej do ujścia do rz. Biesieda, nią też wdół do ujścia rz. Olszowki, rzeką tą i jej dopływem Wieliczewką (Wieliczej) wgórę, a następnie wąwozem do rz. Lipowki, którą przechodzi, i biegnie nadal wąwozami do rz. Zimnicy, nią nieco wgórę, a skręciwszy na południe, kieruje się już prosto do źródeł rz. Witawy[4]. Tu koniec granicy powiatu (polskiego) krzyczewskiego; wynosi ona 75 km (S. 22—23).

[1] Jest na mapie sztab. wieś Sowno, obok niej małe jezioro, przez które przepływa rzeczka, wpadająca do rz. Ipucia, w górnym swym biegu (przed jeziorem) zaznaczona jako rz. Rowanka.

[2] Przy ujściu rz. Osowienki wywiązał się spór o ziemie. Strona polska obciała poprowadzić granicę wzdłuż rz. Ipucia wgórę do rz. Pustynki(?), nią do Hołego Błota(?) i na źródła rz. Biesieda (w akcie Biesiet'), Biesiedem wdół do Połuckiego Stanowiszcza(?), stąd rz. Piesoczną(?) wgórę do Kniażego Błota(?), rz. Olszanką wdół do starego mostiszcza(?), dalej wąwozem do źródeł rzeczek Wieliczewki (Wieliczej) i Lipowki oraz do Sieliszcza Judinskiego(?), stąd potokiem i lasem Pohorelskim(?) do źródeł rz. Jasienowy, a nią aż do ujścia do rz. Witawy, strona zaś moskiewska żądała poprowadzenia granicy wzdłuż całej rz. Osowienki, a od jej źródeł lasem do rz. Ipucia, a przeszedłszy przez nią, do rz. Moskowki, nią do Hołego Błota(?), dalej wdół rz. Hostiłowką(?) do rz. Surowy(?), od niej wąwozem do rz. Mużyczka (Mużyczok) i do rz. Trostiny (ta wpada do rz. Mużyczka obok polskiej wsi Trostina, razem zaś do rz. Biesieda), dalej wąwozem do rz. Niewaszki(?), nią wdół do rz. Biesieda, tą zaś wgórę do ujścia rz. Olszanki, od niej lasem i wąwozem do rz. Witawy. Jest to obszar słabo zaludniony, akt nie podaje ani jednej miejscowości nadgranicznej. Znamy kilka dalszych moskiewskich, skąd byli starożylcy przy rozgraniczaniu, a mianowicie: wieś Słoboda, sioło Biechowo, wieś Slepcowa. Jak widać z tekstu, obszar ten podzielono na połowę.

[3] Rekta ta zaznaczona na mapie sztab. jako Moskowka (jest to inna Moskowka, a nie poprzednia). Nazwę zmieniono prawdopodobnie już po ustaleniu wzdłuż niej granicy.

[4] Od rz. Zimnicy do źródeł rz. Witawy obecna granica gubernjalna robi większe odchylenie, zaznaczone szeregiem punktów zwrotnych; akt wymienia tylko

Od rz. Witawy odrywa się granica od województwa mścisławskiego i biegnie dalej jako granica ziemi poczepskiej, należącej do powiatu (polskiego) starodubowskiego, stanowiącego dalszą część województwa smoleńskiego[1]. Zachowała się ona w całości do naszych czasów jako granica północna i wschodnia gubernji czernihowskiej[2]. Biegnie rz. Witawą[3] wdół do ujścia rz. Jasienowy, stąd rzeką tą wgórę do ujścia potoku Pohorelskiego[4], nim wgórę, a dalej terenem poprzez rz. Dołotenkę do rz. Kremienia (Kremienieckij Rowok), nią do rz. Ipucia[5], Ipuciem wgórę do ujścia rz. Łukawicy, a oderwawszy się od rz. Ipucia na południe od ujścia rz. Łukawicy, skręca na wschód i biegnie terenem do źródeł rzeczek Bołotenki i Wiezników (Wiezowiec), tą ostatnią do ujścia rz. Nienawiży (jest wieś Niewieża), nią zaś wgórę aż do jej źródeł[6]. Dalej podąża terenem do źródeł rz. Czarnej (a właściwie obok niej)[7], przekracza rzeczkę Borsucką i dociera do potoku Wiazowego[8], nim wgórę i znów terenem, a przeskoczywszy drogę Bełkowską(?) i ścieżkę Szyłową(?), biegnie do rz. Sumiłki[9], nią wdół do potoku Śnietowatego[9], tym zaś wgórę do bagna, a przez nie i dalej wąwozem do źródeł rz. Hnilicy[10] naprzeciw wsi moskiewskiej Okulicz[11], rzeką tą i następną rz.

---

dwa miejsca znakowań, wobec czego trudno przyjąć bieg ówczesnej granicy wzdłuż obecnej gubernjalnej.

[1] Wprawdzie jest wzmianka w akcie o starożylcach polskich starodubowskich, lecz niema ani jednego kopca tego powiatu, a są tylko poczepskie.

[2] Ob. protokół rozgraniczenia, zgodny z biegiem granicy dzisiejszej. Wspomina też o tem Rusow (Opisanije Czernig. gubernii I, str. 53), lecz na podstawie innych dociekań, a mianowicie na podstawie przydziału wsi pułkom kozackim po wojnach Chmielnickiego. Wsie te zaznaczam dodatkowo.

[3] Od rz. Witawy do rz. Nienawiży — ziemie sporne. Strona polska żądała granicy od źródeł rz. Witawy do rz. Żeliz, nią wdół do Ipucia, tą wdół do rzeczek W. Bołotenki i Nienawiży, strona moskiewska od źródeł rz. Witawy terenem do rz. Ipucia, nią wgórę tylko do rz. Łukawicy, stąd do źródeł rz. W. Bołotenki i Wiezników (Wiezowiec), tą ostatnią wdół do Nienawiży.

[4] Jest to rzeczka na południe od wsi Wjukowy, bez nazwy na mapie sztab.

[5] Leżą tu posiadłości moskiewskiej włości Prykładnickiej: wieś Borodina(?) i w pobliżu rz. Kremienia wieś Czertowicze(?), nadto polskie wsie, istniejące na początku XVIII w.: Diektiarowka, Łuhowka, Łukawica, dalej sioło Ormino (Rusow, II, str. 36, 44).

[6] Górny bieg rz. Nienawiży od rz. Wiezników — krótki, nawet niezaznaczony na mapie sztab.

[7] Na mapie sztab. źródła jej nieco oddalone od granicy w stronę moskiewską, lecz w pasie pogranicznym są rozległe bagna, z których bierze początek, choć tego nie uwzględniono na mapie.

[8] Jest wieś Wiazowka, obok której płynie potok (Rusow l. c. II, str. 36).

[9] Obie rzeczki są prawdopodobnie w pobliżu folwarku Sińca, istniejącego na początku XVIII w. (Rusow l. c. II, str. 51).

[10] Wieś Hlinica, tamże, 37.

[11] Zaznaczona u Zannoniego i na mapie 1:420.000.

Pastwiną do rz. Oporoci[1], Oporocią wdół obok polskiej wsi Bulszewa[2] do bagna Rżawca, dalej bagnem i terenem obok wsi moskiewskiej Mużynowa do rz. Olszanki[3] i rz. Niedolki, tą ostatnią nieco wgórę i znów terenem do rz. Wierebki(?) i rz. Siewierca, nią wdół do rz. Druhini (Driginia), tą zaś aż do jej źródeł. Stąd znów biegnie terenem między wsiami polskiemi: Rubczą, Hniezdiłowiczami (Gniezdiliczy), Żenską[4], a moskiewskiemi: Łaszunią, Wysoką i Mordasową do rz. Roszy, nią wdół obok polskiego sioła Koszowa (Kaszewa) i wsi Kuczejewa[4] oraz moskiewskiego sioła Żyratina do ujścia do rz. Sudości. Tu granica skręca na południe i biegnie Sudością wdół obok polskich wsi Sawlukowa, Mokarowa, Olisiejewicz, sioła Sińkowa i nieco dalej na południe sioła Dmitrowa i wsi Wołżyna[4], a moskiewskiej wsi Komiahiny i Imienki do dopływu rz. Rewni (Rewel)[5]. Dalej[6] biegnie terenem między rz. Sudością, a rz. Rewnią do źródeł rz. Imienki[7], następnie rozległemi bagnami do źródeł rz. Reczycy (w pobliżu moskiewska wieś Krasna), od rzeczki tej skręca na południe i biegnie rozległemi moczarami (tu »żywoj rubież«!) do rz. Rogu, nim wgórę do Szczawina Błota i do wielkiego gościńca, wiodącego z Brańska do Poczepa[8]. Przeszedłszy wspomniany gościniec, podąża nieco na południe i skręca na zachód, biegnąc bagnem Oleszańskiem do źródeł rz. Oleszenki, nią wdół do jej ujścia do rz. Rogu, a Rogiem tym razem wdół do rz. Żukowa Rożka (Ż. Łużok). Tu kończy się granica (moskiewskiego) powiatu brańskiego (łączna długość 370 km), a dalej ciągnie się granica włości moskiewskiej Komaryckiej. Biegnie ona wzdłuż rz. Rogu wdół do ujścia jej dopływu Stiańskiego Rożka (Sienczanka) (S. 23—27). Tu w r. 1637 kończyła się granica ziemi (polskiej) poczepskiej (210 km). Na całej swej dotychczasowej

---

[1] Zatem granica tworzy tu znaczne odchylenie na niekorzyść Polski od prostego biegu wzdłuż tej rzeczki.

[2] Na mapie sztab. — Bulszewa, u Rusowa — Bułaszewo (l. c. II, str. 35).

[3] Wprawdzie bez nazwy na mapie sztab., lecz wyraźnie zaznaczona jako dopływ rz. Niedolki.

[4] Wsi te wymienione są również u Rusowa, II, str. 37, 38, 39, 41, 43, 44, 50, 51; ostatnia leży na płd.-zach. od Dmitrowa.

[5] Jest i rzeka Rewna, lecz za rz. Desną.

[6] Był tu spór o stosunkowo mały obszar ziemi między rz. Sudością, Rewnią i Ponikowką. Polacy chcieli poprowadzić granicę rz. Rewnią wgórę, a dalej terenem na ujście rz. Ponikowki, Moskale zaś nadal rz. Sudością wdół do ujścia tejże rz. Ponikowki.

[7] Jest wieś moskiewska Imienka, przez którą przepływa rz. Rżawka i wpada do rz. Rewni. Tu, jak widać, tworzy się nieznaczne odchylenie od zachowanej do naszych czasów granicy gubernji czernihowskiej. Dalej biegnie już wzdłuż zachowanej granicy gubernjalnej.

[8] Na północ od tej drogi, jak widać z aktu, leży Błoto Szczawine, na południe zaś Oleszańskie.

przestrzeni biegnie ona wzdłuż nowych miedz, a zatem po ustąpieniu ziem nadgranicznych Moskwie, i w takiej postaci, z wyjątkiem kilku małych o znaczeniu lokalnem odchyleń, zachowała się do naszych czasów

Od rz. Stiańskiego Rożka, rzeką tą i dalej biegła granica ziemi trubeckiej [1], wysunięta daleko na wschód, rzecz dziwna, na tym właśnie odcinku biegnąca wzdłuż starych kopców granicznych [2], a mianowicie: Stiańskim Rożkiem (Sienczanką) wgórę do jez. Biełowa, niezaznaczonego na mapie sztab., dalej lasami do drogi poczepsko-trubeckiej, którą przecinała, nie dochodząc jednak do rz. Romaszuchy (Ramusucha) [3], od drogi tej biegła terenem (lasami) na znacznej przestrzeni, a przeszedłszy obok polskiej wsi Wasilenek (?), sioła Pluskowa i wsi Zdiesłowicz, docierała do drogi z Pluskowa do Brańska, jednak nie przekraczając jej, następnie obok polskiej wsi Kopylina (Kapylin) zmierzała do Studzienki Wydreńskiej [4], dalej rz. Wydrenką (Bodrianką) do rzeczki Uty, a nią obok polskiego sioła Ut (Uty) do rz. Desny [5]. Stąd biegła zrazu kilka kilometrów wzdłuż Desny do »Owczego Rowca« (?), skręcała do jez. Ciemnego, położonego naprzeciw polskiej wsi Jakowskiej, i biegła dalej przez to jezioro i potokiem Ciemnickim wdół do rz. Prołysy, nią wgórę obok moskiewskiej wsi Sytina (Sytienki) aż do wsi Prołysy (Prołysowo), a tu, skręciwszy na południe, biegła drogą do rz. Dumczy, nią

[1] Tę jednostkę administracyjną uwzględnia Zannoni na swojej mapie.

[2] Ob. akt rozgraniczenia, a nadto Opis granicy trubeckiej z r. 1624, sporządzony z inwentarza Hieronima Ciechanowicza, podsędka smoleńskiego, rewizora JKM., zaopatrzonego jego pieczęcią i własnoręcznym podpisem, a wniesionego na jego prośbę do ksiąg grodzkich starodubowskich w r. 1638 przez Jana Mogilnickiego. Opis ten podaje tylko bieg granicy wzdłuż rzek, jezior i bagien, bez podania pobliskich miejscowości, i zasadniczo jest zgodny ze wspomnianym na wstępie aktem rozgraniczenia z r. 1637, a co ważniejsze, podaje bieg całej granicy ziemi trubeckiej, a nietylko granicy wschodniej, skutkiem czego staje się podstawą do ustalenia granicy polsko-moskiewskiej po odstąpieniu w r. 1645 Moskwie Trubecka wraz z całą ziemią. Akt wspomniany jest odpisem z kopji urzędowej z ksiąg grodzkich starodubowskich, wydanej stronie zainteresowanej, najprawdopodobniej Al. Piaseczyńskiemu, gdyż jego właśnie dobra docierały do południowej granicy ziemi trubeckiej, nadto akt ten znalazł się w zbiorze jego aktów majątkowych. Kras. rpis 4031, k. 287. Miejscowości podane u Rusowa nie wkraczają na teren ziemi trubeckiej.

[3] Akt nie wymienia jej zupełnie, choć podaje rzeczki znacznie mniejsze, a nawet potoki. Brzmienie tej nazwy (Romaszucha) podaję na podstawie wzmianki o niej w akcie rozgraniczenia przy innej okazji.

[4] »Do Kołodiezia wydrenskago«; czy nie będzie to dzisiejsza wieś Pralnia, leżąca nad rz. Wydrenką (Bodrianką).

[5] Jest to odcinek o dziwnych kształtach, jednak rzeczywistych; tem dziwniejsze, że nie było tu nawet sporów (rozległe lasy należą do wsi moskiewskiej Sytin). Podobne kształty ma następny występ, wrzynający się w ziemie moskiewskie za rz. Desną, lecz, jak zobaczymy, o granicach ściśle określonych, i to na całej swej przestrzeni.

wdół do jeziora Soczi[1] i, pozostawiwszy je całe po stronie polskiej, docierała znów do rz. Desny. Desną biegła obok polskiej wsi Iwanowskiej do jeziora Lutczyna[2], a za rz. Nawlą, skręciwszy na wschód, biegła obok polskiego sioła Lubożycz, wsi Oksienowskiej (Aleksiejewka), Monastyryszcz, pozostawiwszy wgłębi wzdłuż rz. Desny wieś Górne Nowosiołki, sioło Orelsk, wsie Dolne Nowosiołki, Hliniewo, Hniłą(?) i Ostrą Łukę, do rz. Jagniety[3], nią wgórę, a w pobliżu sioła moskiewskiego Hlinny przechodziła przez rz. Dubowkę[4] i docierała do Mazołowa Błota(?) i do rz. Dużej Dubowy[4]. Rzeki tej granica nie przekraczała, lecz biegła na południe do potoku, najprawdopodobniej Żelaznego[5], nim wdół do bagien i do rz. Kropiwny, a przeciąwszy ją, biegła obok łąk nawelskich i przez rzeczkę Pustynną[6], następnie obok wsi moskiewskiej Dubrowki do rz. Oleszenki[7], nią wgórę, a dalej bagnami do łąki Drażyńskiej[8] i do źródeł rz. Kropiwny, a dalej do drogi brasowskiej (Brasowo). Od drogi tej granica przedzierała się środkiem lasów Choczebickich (Choczebicze), łąką Jamnicką (w wąwozie) popod wieś dzisiejszą Chołmieczy (w akcie Czamelski bór), a dalej zachowaną do naszych czasów granicą trubecką poprzez rozległe lasy, potok Miełkowy i bagno Obidińskie[9] do rz. Ryty[10], nią wgórę do rz. Nierusy, tą też wgórę do ujścia jej dopływu rz. Siewi

[1] Jest niem najprawdopodobniej południowa odnoga jeziora Kozorezowa.

[2] Umiejscowić je trudno. Jest niem może jezioro Luboża lub inne, w każdym razie na południu od rz. Nawli, gdyż w dalszym biegu granica przecinała jej lewy dopływ, rz. Kropiwnę. Przy tem jeziorze był spór o wieś Nowosiołki i niezaznaczoną na mapie sztab. wieś Żerebiej sioła Orelska, oddalone od rz. Desny i jeziora Luboży o 15 w. Przydzielono je jednak do Polski.

[3] Niezaznaczona na mapie sztab., z tekstu jednak widać, że mogła nią być tylko rzeczka, w górnym swym biegu nazwana Bojkowa.

[4] Obie bez nazw na mapie sztab. Umiejscowić je łatwo, gdyż rzeczki, podane w tekście i zaznaczone na mapie, zgadzają się ze sobą. Dubowką będzie pierwsza rzeczka — krótsza, Dużą Dubową — druga, dłuższa.

[5] Tak przynajmniej wynika z dalszego biegu granicy, zresztą innego potoku niema w pobliżu.

[6] Tekst nie podaje jej nazwy, lecz, sądząc z biegu granicy, jest nią właśnie rzeczka tej nazwy.

[7] Rzeczka ta niewyraźnie zaznaczona na mapie sztab. Jest wieś moskiewska Oleszanka (Aleszanka), przez którą przepływa, za nią leżą znane również wieś Osocka i sioło Kropotowo, z których byli moskiewscy »starożylcy«. Wymienione w tekście dane w zupełności umożliwiają wytyczenie granicy na tym, najdalej na wschód wysuniętym, cyplu granicy.

[8] Na mapie sztab. jest wąwóz Biereżynski, zatem podobnego brzmienia, może więc tylko w tekście przekręcona nazwa.

[9] Jest w lasach dom strażniczy Obiedczenski.

[10] Niezaznaczona na mapie sztab. Z tekstu widać, że leżała na zachód od rz. Siewi, lecz trudno ustalić dokładnie, gdzie. Dlatego wypada przyjąć bieg granicy wzdłuż obecnej granicy powiatowej, biegnącej w pobliżu trasy (a może nią), podanej w akcie granicznym.

i nią wgórę, pozostawiwszy zdala po stronie moskiewskiej wsi Iwanowską, Bobryk, sioło Ługań oraz wsi Ihrycką i Sielecznę, podąża do lewego dopływu rz. Tary[1], a nią, biegnąc między polskiem siołem Niehinem a moskiewskiem siołem Niewdolskiem, dociera do Ławińskiej łąki (S. 27, a, b, c).

Tu był ostatni kopiec trubecki. Pozostawał jeszcze nierozgraniczony obszar spornego sioła Oleszkowicz, ciągnący się do odcinka nowogródzkiego-siewierskiego (putywlskiego) do rz. Klewieni. Jego granicę wytknięto prowizorycznie w r. 1638[2] i poprowadzono ją wgórę rz. Tarą (Ustar) aż do jej źródeł obok polskich wsi Nowosiołek, Straczewa, Ziernowa[3] (ta zdala nad Bobrykiem), następnie terenem do źródeł rz. Łubny (Łubianka), nią wdół aż do jej ujścia do rz. Iwoti (to na przestrzeni 36 km) (S. d, e). Dalej biegnie już granica ustalona w tym samym roku aż do odcinka nowogródzkiego-siewierskiego (putywlskiego), która późniejszym zmianom nie ulegała; o niej niżej[4].

Jednak po odstąpieniu Moskwie Trubecka w r. 1645 wraz z nierozgraniczonem poprzednio siołem Oleszkowiczami przesuwa się granica na zachód i biegnie zachowaną do naszych czasów granicą wschodnią obecnej gubernji czernihowskiej[5], zrazu jako granica powiatu (polskiego) starodubowskiego z (moskiewskim) trubeckim, a później (polskiego) nowogródzkiego-siewierskiego z tymże powiatem (moskiewskim) trubeckim i z siołem Oleszkowiczami.

Biegnie ona od ujścia rz. Stiańskiego Rożka nadal rz. Rogiem wdół do jego ujścia do rz. Sudości, nią wdół obok polskich wsi Rogowa,

[1] Jest na mapie sztab. rzeczka i wieś Ustar, zgodne w swem położeniu i biegu z wymienioną w tekście rz. Tarą.

[2] Najwiarogodniejszem tu źródłem jest relacja Macieja Stachórskiego, jednego z komisarzy granicznych, a głównego administratora dóbr Aleksandra Piaseczyńskiego, posiadającego właśnie wspomniane wyżej włości i nadto inne nad granicą trubecką. Relacja ta z dn. 29. XI. r. 1638 podaje: »Wymogliśmy na Moskwie, że dukt (miejsce wyblakłe) w Łubnę, z Łubny w wierszynę Tary naciągnęli«. Kras. rpis 4022, akt 66, oryg.

[3] Sł. G. XIV, 245 i Ossol. rpis 4064, k. 27/30. Zaznaczona na 29 segmencie.

[4] Wspomniane sioło Oleszkowicze wraz z innemi wsiami odgraniczone było od ziemi trubeckiej rzeczkami: Charymlą (Garemla), Suziemlą (Suzienka), Brusną i Ulicą. Kras. rpis 4031, k. 287.

[5] Granica na przestrzeni odstąpionego Moskwie Trubecka znana jest ze wspomnianego już Opisu granicy trubeckiej z r. 1624. Jest ona zgodna z biegiem obecnej granicy gubernji czernihowskiej, co stwierdził Rusow w dziele p. t. Opisanije Czernigowskoj gubiernii, cz. II, a co miałem możność całkowicie sprawdzić przez odszukanie na terenie polskim wszystkich miejscowości nadgranicznych, istniejących na początku XVIII w., a wyliczonych u Rusowa. Prócz tych miejscowości przytaczam w tekście inne, zaczerpnięte z ówczesnych sporów nadgranicznych (A. J. i Z. R.), te ostatnie zaznaczam oddzielnie. Rzeki i jeziora podaję na podstawie wspomnianego Opisu granicy trubeckiej.

Poczynka i Titowki [1]. Tu kończy się powiat (polski) starodubowski. Łączna jego długość wraz z ziemią poczepską wynosi 220 km. Dalej rozpoczyna się północna część powiatu nowogródzkiego-siewierskiego województwa czernihowskiego, począwszy od rz. Sudości [2], od której pod wspomnianą wsią Titowką odrywa się od rzeki i biegnie na południe, zrazu ponad 50 km między wspomnianą rzeką Sudością a Desną, kierując się obok polskich siół Kołaczewa i Wałujca [3] do rz. Romaszuchy (Ramusucha), lewego dopływu rz. Sudości, pod miejscowość Amamin (?), rzeką tą nieco wdół, a następnie terenem do rzeczek Teropliwki (?), Wałaszyna (Wołotyń) i Niestohara (Nietchar), przecina tę ostatnią obok polskiej wsi Karbowki i podąża nadal w tymże kierunku, biegnąc niezaznaczonemi na mapie sztabowej: potokiem Cherowizykiem (?), rzeczkami Lipienką (?), Jezną (?), Czerebotynem (?), potokiem Ponizowskim (?), rzeczką Barzują (?), dociera do większej znanej rzeki Wirowca (Wjunowka), lewego dopływu rz. Sudości, pozostawiając po stronie polskiej wsie: Czechowkę, Popereczni ę, Stecznię, Buhajewkę. Biegnąc nadal w tymże kierunku obok polskich wsi Telehowki i Baźki, przecina rz. Swidowiec [4], a następnie przebiega przez jezioro Cermierskie (Czernic), jezioro Wiazkie (Wiazki) obok polskich siół Jewdokolja i Witemli, a moskiewskiej wsi Lubca (Lubec) [5] i dociera do rz. Desnicy (Desienki), nią nieco wdół i terenem do rz. Desny, tą nieco wgórę pod wieś Białoberezki [6] ziemi trubeckiej. Stąd odrywa się granica od rz. Desny, która już całkowicie pozostaje po stronie polskiej, i podąża terenem do rz. Znobowki, nią wdół do rz. Desnicy, tą wdół do rz. Desny, nią również wdół do jeziora Hłuszycy i ponownie do rz. Desnicy obok jeziora Świętego (?), by stąd skierować się na wschód. Dalej biegnie terenem między wsią Znobią Trubecką, a Znobią

[1] Rusow l. c. II, str. 48, 49, 52.

[2] W pobliżu Sudości leżały wsie: Bakłań, Sebestjanowo i Judino, należące do Aleksandra Piaseczyńskiego, z którychto wsi płaci podymne do Nowogródka Siewierskiego. Wąskim klinem właśnie wsuwa się tu powiat nowogródzki-siewierski między granicę moskiewską a powiat starodubowski województwa smoleńskiego. Ossol. rpis 4064, k. 27.

[3] Rusow l. c. II, 40, 57. Ze wsi Tatiszczewa, należącej do Milanowskiego, a położonej na zachód od Wałujca, dokonano w r. 1646 zajazdu na sioło Siemiaczkowo oraz wsie Mołczanowę i Hruzdowę, leżące na terenie trubeckim, w roku ubiegłym odgraniczonym do Moskwy. Zatarg ten w r. 1647 zlikwidowano. Pakt Kisiela z 25. IX. r. 1645. Ossol. rpis 4066, k. 118. Na terenie odstąpionego Trubecka leżały znane jeszcze miejscowości: Ilina i Sosnowka. A. J. i Z. R. III, 153, 225.

[4] Jest nią prawdopodobnie następna rzeka, choć bez nazwy na mapie sztab., lecz przepływająca przez polską wieś Baźkę. Wymienione wyżej i nieco niżej miejscowości polskie podane są u Rusowa l. c. II, 55—57, 60, 67, 70—72.

[5] Kras. rpis 3623, z. 107, f. 85.

[6] Punkt ten podany w Opisie granicy trubeckiej, a zatem wiernie ustalony.

Nowogródzką (Znowka) do rz. Znobowki [1], a przekroczywszy ją, podąża do następnej rz. Ulicy, prawdopodobnie pod wieś dzisiejszą Biełous. Tu wykrawuje dłuższy pas za rzeką Ulicą na rzecz polskiego powiatu nowogródzkiego-siewierskiego wraz ze wsią polską Hutą i wraca do rz. Ulicy w górnym jej biegu, biegnie nieco wzdłuż niej wgórę i w pobliżu jej dopływu rz. Brusny skręca na południe. Tu kończy się granica z odstąpioną Moskwie ziemią trubecką, dalej zaś biegnie granica tegoż powiatu (polskiego) nowogródzkiego-siewierskiego z odstąpionem Moskwie siołem Oleszkowiczami [2], zrazu terenem między polskiemi wsiami Berezką, Czernastkiem, Serediną Budą [3], Romaszkowem, Porochnią, a odstąpionemi Moskwie siołem Oleszkowiczami i wsiami Ziernowem, Nowosiołkami, Straczewem aż do źródeł rz. Znobowki. Tu tworzy klin ze wsią moskiewską Raszkowiczami, wsunięty w teren polski między wsiami Porochnią, Szemiłowką, Kamienką, Żórawką, Jurasowką, Czujkowką, Radjonowką aż do rz. Iwoti. Od rzeki tej jest już granica ustalona jeszcze w r. 1638 [4]. Biegnie ona przez bagno Malesz(?) i las Łomlony (jest polska wieś Łomlenka), bagno Ziabno(?) do potoku Suziemca [5] (6 km), potokiem wdół 1 km, następnie terenem do rz. Murawiejny (7 km), Murawiejną wdół do jej ujścia do rz. Swiesy [6] (5 km), nią wgórę aż do

[1] Tak było w r. 1624, choć obecna granica gubernjalna nie dociera ponownie do rz. Desny, jednak dane w Opisie wyraźnie wskazują na taki właśnie bieg granicy od rz. Znobowki przez rz. Desnę, Desnicę, dalej obok horodyszcza Znobowskiego do rz. Ulicy. W Sł. G. XIV, 655 jest podana tylko Znob Nowogródzka.

[2] Są pewne trudności przy ustalaniu granicy na tej niewielkiej przestrzeni (około 20 km), od rz. Desny do górnego biegu rz. Ulicy. Brak na mapie sztab. wymienionych w Opisie bagna Brzozowego, rzeczki Ołuzy, błota Słońskiego, rzeczek Caniowki, Oziemny, błota Długiego, lasu Swinskiego, błota Korowickiego, lasów Pietyńskiego i Maniajowego. Muszą one jednak leżeć na północ od rz. Ulicy, gdyż Opis, prowadząc granicę od źródeł rz. Ulicy, wyraźnie wspomina o jej biegu wzdłuż tej rzeki, i to brzegiem prawym, a następnie o oderwaniu się od rzeki i biegu terenem poprzez wspomniane wyżej objekty do ponownego dotarcia do rz. Ulicy i o jej przekroczeniu tylko, a nie, jak to jest przy obecnej granicy gubernjalnej, biegu wzdłuż niej. Nadto wieś Ulica na mapie Zannoniego leży na terenie ziemi trubeckiej, a granica na tym całym odcinku jest u niego dokładnie i wiernie podana. Huta — u Rusowa, l. c. II, 194.

[3] Sł. G. X, 441, pozostałe — u Rusowa l. c. II, 137, 142, 148, 151, 160, 170, 176, 177, nadto Ossol. rpis 4064, k. 27.

[4] Ossol. rpis 4163, t. I, str. 86. Jest to urywek prawdopodobnie odpisu aktu odraczającego z r. 1638, sporządzony przez M. Stachórskiego dla Al. Piaseczyńskiego bez podania daty i źródła, lecz ograniczony jedynie do istotnej treści aktu. Może mieć związek z listem tegoż Stachórskiego do Piaseczyńskiego z dn. 29. XI. 1638. Kras. rpis 4022, akt 66. Wieś Łomlenka — u Rusowa l. c. II, 165.

[5] Wprawdzie bez nazwy na mapie sztab., lecz łatwo go umiejscowić. Jest lewym dopływem rz. Iwoti, przepływającym przez polską wieś Marczychinę Budę. W Sł. G. (VI, 111, Marczychina Buda) nazwę tej rzeczki podano jako Szenik.

[6] Na mapie Swieta, choć jest w pobliżu stacja kolejowa Swiessa.

jej źródeł, a stąd do bagna Tołstodubowa i obok wsi moskiewskiej tejże nazwy do rz. Łokny[1] (6 km), rzeką tą wgórę do jej źródeł obok polskiej wsi Baczkowa (Baczewsk), tworząc tem samem między wspomnianemi rzeczkami Murawiejną, Swiesą (nad nią leży polska wieś Kniażycze) i Łokną znaczny występ moskiewski ze wsiami Chotiwiżem (Fotiwiż), Smokarewką i Tołstodubowem[2]. Od źródeł rz. Łokny granica podąża suchodołem (6 km) do źródeł rz. Sopycza, nią do ujścia do rz. Klewieni górnej, tą wdół obok polskiej wsi Sopycza[2] a moskiewskiej Suczkina[2] (vel Klewień) do ujścia do drugiej rzeki Klewieni i do kopca na odcinku nowogródzkim-siewierskim (putywlskim) (S. 27—30). Długość granicy całego odcinka rosławskiego (brańskiego) wynosi 640 km (S. 21—30).

Na odcinku nowogródzkim-siewierskim (putywlskim) rozpoczyna się granica od źródeł rz. Klewieni[3] i po odstąpieniu Moskwie wszystkich lewobrzeżnych miejscowości biegnie środkiem rz. Klewieni aż do ujścia jej do rz. Sejmu (130 km), pozostawiając po stronie polskiej istniejące wówczas miejscowości[4]: Ułanów, Jastrebszczynę, Studenok, Swarków, Czerniewo, a zdala Chołopkowo, Wiktorowo, Banicze, Macków, Koczerhy, i znów bliżej granicy Chowzowkę, Wiazienkę, Rotowkę, Wołokitino, Doroszewkę[5], Litwinowicze, a przy ujściu Klewieni wieś Kamień, po lewej zaś stronie rzeki wsi moskiewskie Suczkino v. Klewień, Popowkę v. Klewień[6], nieco zdala sioła Krupiec, Woron i Staryków (te nad rz. Obestą)[7], sioła Kowienki[8], Poharycze, za niemi Rewiakino[9], niżej nad Klewienią Szuleszów (Szuleszyno)[10] i może istniejącą już wówczas nad Klewienią wieś Jaceno[11] (S. 30—33).

[1] Bez nazwy na mapie sztab., lecz łatwo umiejscowić; znane są pobliskie wsi, wymienione w tekście.

[2] A. J. i Z. R. III, 184, 192. Rz. Sopycz wymieniona w Sł. G. XI, 73. Wsie polskie — u Rusowa l. c. II, 154, 162, 172.

[3] Bieg granicy podaję na podstawie listu granicznego z dn. 23. X. r. 1645, Ossol. rpis 4066, k. 118. Podane w akcie odległości są bardzo ścisłe, nie tak, jak na odcinkach północnych, na oko. U źródeł rz. Klewieni rozpościerały się wówczas rozległe lasy Kalinowe (dziś moskiewska wieś Kalinka). Arch. Gł., Metr. Kor. 182, k. 85.

[4] Podaję je na podstawie Rusowa, Opisanije Czernig. gub. II, 153, 156, 159, 163, 166, 170—177; Sł. G. XIV. 240/5, oraz Ossol. rpis 4064, k. 27.

[5] W pobliżu tej wsi był przewóz putywlski. Tu był pierwszy zjazd graniczny w r. 1634, a na uroczysku pobliskiem polskiem, Maryckim Kołodzieżu (Marica), składano przysięgę. Kras. rpis 4022, akt 38.

[6] A. J. i Z. R. III, 192.

[7] Nadanie król. z dn. 30. XII. r. 1639. Kras. rpis 349; B. K. Pierepiska III, 142.

[8] B. K. Pierepiska III, 142.

[9] Kras. rpis 4022, akt 38.

[10] Ossol. rpis 4139, k. 103.

[11] Przytaczam jedynie ze względu na starania zamiany dóbr, należących do Jacenów, o czem niżej str. 75.

Od ujścia rz. Klewieni[1] granicę przerzucono na lewy brzeg rz. Sejmu naprzeciw ujścia rz. Klewieni i poprowadzono dalej terenem, rozgraniczonym już w latach 1634/6, aż do dolnego biegu rz. Isuchy (30 km), nazywanej przez stronę polską Małą Jazuczką[2], nie dochodząc na $^1/_2$ w. do ujścia do niej rz. Jazuczy, tuż pod samym Konotopem[3]. Tu był właśnie sporny Kukulczewy łuh, rozpościerający się na prawym brzegu rz. Jazuczy w dolnym jej biegu, w odległości 1 w. od miejsca dotarcia granicy do rz. Isuchy z czasów poprzednich rozgraniczeń. Ponieważ »ugoda warszawska« wymienia tylko jedną rzekę Jazuczę i przewiduje bieg granicy wzdłuż tej rzeki, pozostawiając wspomniany łuh po stronie polskiej, i to w odległości 1 w. od rzeki, (co po sprawdzeniu na miejscu okazało się niezgodne z rzeczywistością, ów łuh bowiem leży po prawej, a nie, jak chce akt »ugody«, po lewej stronie rz. Jazuczy), przeto komisarze graniczni rozstrzygnęli ten nowy spór w taki sposób, że poprowadzili granicę rz. Isuchą wgórę 2 w., tu skręcili odrazu na południe i poszli terenem do rz. Jazuczy (1 w.), tem samem pozostawili wspomniany łuh po stronie polskiej zgodnie z aktem »ugody« w odległości 1 w. od granicy.

---

[1] Od ujścia tej rzeki i dalej na południe podaje granicę polanowską Wł. Tomkiewicz w pracy swej p. t. Jeremi Wiśniowiecki (r. 1933) lecz mimo posiadania protokółu rozgraniczenia z r. 1647 ograniczył się do podania biegu granicy wzdłuż obecnej granicy gubernjalnej, lekceważąc zawarte w akcie dane, lub, co jest bardziej prawdopodobne, nie mogąc ich powiązać z terenem na mapach rosyjskich. Trzymanie się niewolniczo obecnej granicy jest już całkowicie rażącym błędem na południe od Skielskich gór, skąd wbrew wyraźnemu brzmieniu protokółu granicznego zamiast prowadzić granicę przez rz. Worsklę, Kotelwę (mniejwięcej od jej środkowego biegu) do rz. Merli pod Kołontajew, punkt wyraźnie w akcie granicznym podany prowadzi ją Worsklą dalej na południe i skręca na wschód dopiero od ujścia rz. Merli. — Jedynie na małej przestrzeni wzdłuż rz. Usi Małej oderwał się autor od biegu granicy gubernjalnej. Niedopatrzenie powyższe w pracy skądinąd cennej świadczy wymownie, jak trudno jest odtworzyć dokładny bieg granicy, dotykając przygodnie tego problemu, choć rozporządza się tak pierwszorzędnym materjałem, jak protokół graniczny. Należy stwierdzić, że ten protokół jest niezwykle lakoniczny, i bez uzupełnienia go innemi danemi trudno z niego wyciągnąć pozytywne wnioski. Komentarzem do aktu protokółu jest akt »ugody warszawskiej«, a jeszcze wyraźniejszym list kanclerza Ossolińskiego do A. Kisiela (Czart. rpis 1657, str. 129). Należy również sprostować podany przez p. Tomkiewicza bieg granicy od rz. Sejmu aż po źródła rz. Terni, odsuwa ją bowiem zbyt daleko na wschód, gdy w rzeczywistości biegła ona tuż pod Konotopem. Przy okazji tej wypada też sprostować podaną przez p. Tomkiewicza na str. 80 datę protokółu granicznego r. 1647 dn. 23. VI. (to st. st.!) na 3 lipca.

[2] Na mapie sztab. zaznaczona jako rz. Jezus, w górnym zaś jej biegu jest bagno Isuchowo. Miejsce, do którego doprowadzono granicę, było trudne do przebycia. Jest to zatem miejsce, gdzie na mapach sztab. i u Zannoniego jest zaznaczone jezioro.

[3] Akt nadania król. z dn. 30. XII. 1639 zaznacza, że Konotop leży nad Jazuczą. Kras. rpis 349.

Skutkiem pomieszania zbliżonych nazw tych rzek straciła Polska dalszy obszar ziemi, położonej między wspomnianemi rzekami. Dalej już biegnie granica wzdłuż rz. Jazuczy wgórę aż do swych źródeł (10 w.), poczem dopiero skręca na wschód, docierając do drogi przyłuckiej (5 w.), gdzie stykały się wówczas powiaty nowogródzki-siewierski województwa czernihowskiego z powiatem czerkaskim województwa kijowskiego (S. 33—34). Łączna długość granicy powiatu nowogródzkiego-siewierskiego wynosi 320 km.

Na odcinku granicy od rz. Sejmu do drogi przyłuckiej pozostają jeszcze do wyjaśnienia dwa szczegóły, a mianowicie: po lewej stronie rz. Sejmu naprzeciw ujścia rz. Klewieni leżały dwie wsi Chiżki i Staryki (Staroje), wymienione w spisie posiadłości Al. Piaseczyńskiego z r. 1668 [1]. Wieś ostatnia, jako leżąca na zachód od ujścia Klewieni, tem samem pozostawała przy Polsce, natomiast wieś Chiżki leży na wschód od ujścia tej rzeki, zatem winna była przejść do Moskwy, gdyż granicę poprowadzono wprost od ujścia Klewieni. Na mapie Chrzanowskiego leży ona w pobliżu wsi Staroje, na zachód od ujścia rz. Klewieni. Tak samo u Zannoniego. Mapy 1:126.000 są dokładniejsze. Trudno przypuszczać, by przy szczegółowych pomiarach mogła się wytworzyć tak znaczna różnica w odległościach, wynosząca conajmniej 10 km. Przyjąć zatem wypada, że wspomniana wieś leżała na terenie odstępowanym Moskwie, i to tem śmielej, że wspomniany spis zawiera szereg innych miejscowości, ongiś należących do Polski, a przy rozgraniczeniu odpadłych do Moskwy. Przyjęcie takiego czy innego rozwiązania tej sprawy decyduje jedynie o przynależności tej wsi, nie wpływając zupełnie na bieg granicy.

Drugi szczegół — to starania J. Ossolińskiego, kanclerza koronnego, o poprawienie biegu granicy na południu koło Konotopa przez odzyskanie odstąpionej Moskwie przy rozgraniczeniu pewnej miejscowości (niewymienionej w akcie), należącej do Jacenów [2], a przylegającej do pozostałych po stronie polskiej konotopskich posiadłości kanclerza (również niepodanych), a to drogą wymiany za Słobodkę Znob (Znob Trubecka), którą miano odstąpić Moskwie, w tym celu nabytą nawet

---

[1] Sł. G. XIV, 245. Wieś Staryki (Staroje) zaznaczona jedynie na mapie Chrzanowskiego, a na 1:126.000 są tylko budynki bez nazwy; być może przeoczono ją spowodu zetknięcia się tu dwóch arkuszy mapy. Brak tych miejscowości w spisie dóbr Al. Piaseczyńskiego z r. 1638. Ossol. rpis 4064, k. 27.

[2] Miejscowość ta świeżo została zaludniona przez Nikifora Jacenę vel Jacynę. Miała należeć do niego i jego braci, Piotra i prawdopodobnie Spiridjona, komisarza granicznego z r. 1645 na odcinku sioła Oleszkowicz. List graniczny z r. 1645. Ossol. rpis 4066, k. 118. A. J. i Z. R. III, 166/8 i 178, oraz protokół graniczny z r. 1647 w Cztienjach r. 1885, t. II, 5—12.

przez J. Ossolińskiego[1]. W położeniu wspomnianej dopieroco miejscowości trudno się zorjentować. Trudno też przypuszczać, by chodziło tu o wieś Jaceno, leżącą po stronie moskiewskiej na lewym brzegu rz. Klewieni, i to w odległości 10—15 km od rz. Sejmu (rz. Sejm aż do ujścia do niej Klewieni płynie całkowicie przez terytorjum moskiewskie). Akt graniczny wyraźnie zaznacza bezpośrednie zetknięcie się wspomnianych gruntów spornych z posiadłościami konotopskiemi. Musiały one zatem leżeć gdzieś w pobliżu rz. Isuchy lub Jazuczy. Przypuszczać to można tem śmielej, że tu właśnie granica moskiewska wdzierała się daleko wgłąb posiadłości polskich, podchodząc, jak już wspomniano, pod sam Konotop[2]. Nie można również stwierdzić, czy tej zamiany dokonano, choć Słobodka Znob (Znob Trubecka) została wykrojona z posiadłości nowogródzkich-siewierskich i wcielona do Moskwy[3].

Wróćmy do dalszego biegu granicy[4].

Od wspomnianej drogi przyłuckiej rozpoczyna się granica powiatu (polskiego) czerkaskiego województwa kijowskiego. Biegnie ona w kierunku południowo-wschodnim, zrazu suchodołem obok rz. Terni[5] do źródeł rz. Rumna Suchego (13 1/2 w.), pozostawiając rz. Terń po stronie moskiewskiej, stąd znów terenem poprzez bagno Biechowskie do rz. Usi Małej (17 w.)[6] nią 7 w. wdół do jej ujścia do rz. Suły, pozostawiając po

---

[1] Nabył ją od Trubeckich 30. XII. r. 1646. Arch. Gł., Metr. Kor. 190, k. 188a.

[2] Konotop w r. 1638 należał do Al. Piaseczyńskiego (Ossol. rpis 4064, k. 27), w czasie rozgraniczenia jednak w r. 1645 należał już do J. Ossolińskiego. Czart. rpis 2103, str. 119.

[3] Tak wnioskować należy z biegu granicy gubernji czernihowskiej, jak wiadomo, zachowanej do naszych czasów. Pakt Kisiela z dn. 25. IX. r. 1647 przewidywał dwa terminy tej wymiany: 21. X. r. 1647 oraz 1. V. r. 1648. Ossol. rpis 4066, k. 118. Do wiosny r. 1648 zamiany tej nie dokonano. A. J. i Z. R. III, nr 145.

[4] Kreślę ją na podstawie protokółu granicznego z dn. 3. VII. r. 1647 (Cztienja r. 1885, t. II, 5—12), »ugody warszawskiej« (Radz. dział I, dod. 128, oryg.) i listu Ossolińskiego do Kisiela z dn. 15. IX. r. 1644 (Czart. rpis 1657, str. 129). Należy nadmienić, że protokół graniczny w porównaniu z protokółami innych odcinków zawiera niewiele danych. Świadczy to, jak mało obszary te były zaludnione.

[5] Tak określa bieg granicy protokół, natomiast ze sporów granicznych (A. J. i Z. R. dop. 107 i III, 105) można wnioskować, że była rzeką graniczną. Daję pierwszeństwo protokółowi.

[6] Rzekę Uś (Chuś) niewyraźnie zaznaczono na mapie 1:126.000, natomiast na 1:420.000 podano jako dopływ rz. Bieża, ta zaś wpada do rz. Suły. Jednak ustęp »ugody warszawskiej« mówi co innego i wyraźniej niż protokół graniczny, a mianowicie: że granica biegnie »od wierzchu Rumna Suchego do wierzchu rzeczki Usi Małej, Usią Małą wniz do rz. Suły, pozostawiając Niedryhajłowskie horodyszcze w carską stronę. Tamże p r z e c i w k o u j ś c i a U s i rz. Sułę przeszedłszy, prosto do Borku Filipowka«. Nie wspomina zatem zupełnie o biegu granicy wzdłuż rz. Suły, a tylko o jej przejściu, czego nie można byłoby pominąć, gdyby granicę przyjęto wzdłuż Usi, wpadającej do rz. Bieża, która, jak widać z mapy sztab., wpada daleko na

stronie moskiewskiej odstąpione horodyszcza Iwanowskie i Horodyszcze (S. 34). Granica na tej przestrzeni, jak i dalej, znacznie odbiega od obecnej granicy gubernjalnej, lecz biegnie zato prościej, co się da wytłumaczyć charakterem kraju, ongiś stepowym.

Od ujścia rz. Usi Małej granica przekracza rz. Sułę pomiędzy odstąpionem Moskwie horodyszczem Niedryhajłowskiem (za niem leżą wsi Kormyszowka, Cybulina i odstąpione horodyszcze Olszana), a polską wsią Konstantynowem[1], i podąża poprzez rzeczkę Niedryhajłowkę i drogę z polskiej wsi Berestowki do Niedryhajłowa prosto (»jaknajprościej«) do źródeł rz. Chorola[2], którą zostawia całkowicie po stronie polskiej, a dalej Krutym Jarem(?) dochodzi do rz. Hruni obok starych Podołek; pozostawiwszy je po stronie moskiewskiej, przekracza rz. Hruń i podąża nadal w kierunku prostym zrazu do drogi z Hadziacza do Ozaku, a następnie do Borku Filipowka[3], pozostawiając go po stronie polskiej, dalej do drogi z polskich Cepków do moskiewskiego Kamiennego horodyszcza, dociera do rz. Psioła, dochodząc do tej rzeki o 5 w. niżej od horodyszcza Kamiennego w pobliżu miejsca, gdzie wpada rz. Bobryk[4]. Horodyszcze to, jak również znacznie dalej na południowy wschód położone horodyszcze Lebiedin, pozostaje po stronie moskiewskiej. Nad Psiołem leżały znane już wówczas wsie polskie Pleszywka (Pleszywiec) i Knyszewka[5], a znacznie dalej przy ujściu rz. Hruni do Psioła — Hadziacz.

Przekroczywszy rz. Psioł we wspomnianem wyżej miejscu obok Siczy Podołkowej(?), biegnie granica w tym samym kierunku rz. Bobrykiem Małym, pozostawiając po stronie polskiej sioło Bobryk, a po moskiewskiej miasto Bobryk, dalej poprzez źródła rz. Hruni Taszeńskiej i przez rz. Hruń Czerkaską, którą przecina niżej Siczy Bohdarowej(?), a stąd przez las Bukrymowski i między drobnemi dopływami

północny-wschód od Niedryhajłowa. Granica biegła zatem znacznie dalej na zachód. W pobliżu Niedryhajłowa z zachodniej jego strony wpadają do rz. Suły dwie rzeczki: większa bardziej na zachód wysunięta i mniejsza w górnym biegu zaznaczona jako Rudka, bliżej horodyszcza. Obie wypływają w pobliżu folwarku Moszki vel Husakowa. Te właśnie rzeczki są najprawdopodobniej Usiami. Większa — Wielką, biegnącą na terytorjum polskiem (A. J. i Z. R. III, 104), mniejsza zaś — Małą i pograniczną (tamże). U Zannoniego Uś Wielka zaznaczona jest jako Fusza.

[1] A. J. i Z. R. III, 105.

[2] W protokóle granicznym — rz. Chorońska. Akt »ugody« pomija rz. Chorol. Wzmianka o niej jest jednak w liście Ossolińskiego do Kisiela z dn. 15. IX. r. 1644. Czart. rpis 1657, str. 129. Dobra nad Chorolem otrzymał J. Wiśniowiecki jako rekompensatę za Niedryhajłów. Vol. leg. IV, 130.

[3] Na mapie rosyjskiej Borki, u Zannoniego jest Borek i nieco na północ od niego Filiposzowka.

[4] Czart. rpis 1657, str. 129. Mylnie tu podano Dobryk zamiast Bobryk.

[5] Sł. G. XIV, 239.

rz. Worskli i Hruni, a następnie przez drogę z Żórawinej polany[1], prowadzącej do rz. Hruni, i drugą drogę z Krynicy, a dalej grzbietem wyniosłości, położonych wzdłuż rz. Worskli, do środka gór Skielskich[2], docierając w tem miejscu do rz. Worskli (S. 35). Tu odstępowała Polska znaczne kompleksy lasów Bujmir i Bukrymów[3] wraz z ostrożkiem Olszańskiem (Olesznia) i horodyszczem Achtyrką[4] za rz. Worsklą.

Przekroczywszy pod wspomnianemi górami rz. Worsklę, podąża granica poprzez Kotelwę do rz. Merli[5], docierając do tej ostatniej pod brodem Kołontajewym. Tu przekracza rz. Merlę, pozostawiając wspomniany bród po stronie moskiewskiej, sama zaś biegnie nadal prosto między rz. Meżą (Moż), prawym dopływem rz. Północnego Dońca, a Merczykiem, lewym dopływem rz. Merli, poczem dociera do Szlaku Murawskiego (S. 35—36), pozostawiając po stronie polskiej nad Worsklą horodyszcze Bielsk i Hlińsk, nadto kompleks lasów między rzekami Worsklą, Orłem i Orczykiem, (odstąpiony poprzednio, za poselstwa Projestiewa, Moskwie, pozyskany »ugodą warszawską« spowrotem za wspomniane wyżej lasy Bujmir i Bukrymów[6]), oraz wspomnianą rzekę Meżę[7], po moskiewskiej zaś dorzecza rz. Merczyka, Merli w górnym i środkowym jej biegu po bród Kołontajew, dalej dorzecza rz. Horodenskiej oraz rz. Rabyni i Bratenicy, lewych dopływów rz. Worskli[8].

Tu kończy się granica powiatu czerkaskiego (długość 390 km) i za-

---

[1] Na mapie rosyjskiej Żurawnoje, u Zannoniego Żurawno — pole.

[2] Nazwa ta jest różnie podawana: Skielskie (oryg. »ugody«), Skalskie (kopja aktu polskiego »ugody«. Czart. rpis 2103, str. 72), oraz Sokolskie (Czart. rpis 1657, str. 129). Na mapie Zannoniego są zaznaczone »Skulskie g.« (góry), a na mapie 1:126.000 jest dwór Skielka nad rz. Worsklą.

[3] Jest miejscowość Bujmier na północ od Achtyrki, rz. Bujmier, lewy dopływ rz. Oleszni i wieś Bujmierow nad Worsklą, opodal Achtyrki. Na mapie Zannoniego jest Bujmir las i rzeczka Bujmir. Miejscowość Bukrymów zaznaczona jest u Zannoniego jako »Bukryrów las« w pobliżu Achtyrki.

[4] Była ona położona wśród rozległych lasów (Sł. G. XIV, 239), wyraźnie u Zannoniego zaznaczonych.

[5] Skarga Gulczewskiego, wiceadministratora dóbr król., do wojewody putywlskiego o zrabowanie pasiek nad rz. Merlą: szkody wyrządzono na 2.000 zł. A. J. i Z. R. III, 102.

[6] Czart. rpis 2103, str. 129.

[7] Przynależność tej rzeki do Polski przyjmuję na podstawie skargi J. Wiśniowieckiego o napad moskiewski na jego ludzi, polujących na rarogi przy ujściu tej rzeki. W skardze tej żąda odkupu za zabitych. J. Wiśniowiecki do wojewody moskiewskiego Czugujewskiego z dn. 2. XII. r. 1647. A. J. i Z. R. III, 90. Tak zresztą wynika z protokółu rozgraniczenia, choć o niej nie wspomina, bo ogranicza się do podania tylko dorzeczy rzek odpadłych do Moskwy.

[8] Linja umocnień moskiewskich od strony krymskiej biegła rz. Worsklą, druga zaś rz. Psiołem, a łączyły się wzdłuż rz. Piany, Rakitny i Hotni; nie przekraczały one jednak na południu rz. Worskli. Cztienja r. 1885, II, 12—20.

razem granica południowego odcinka — nowogródzkiego-siewierskiego (putywlskiego).

Jest to odcinek granicy o łącznej długości 570 km (S. 30—36), w niektórych tylko miejscach zachowanej do naszych czasów, a mianowicie: wzdłuż rz. Klewieni, oraz między rz. Psiołem a Worsklą. Na pozostałych zaś przestrzeniach uległa ona późniejszym zmianom. Bieg granicy na tym odcinku jest stosunkowo prosty, bez większych załamań i wdzierania się w posiadłości drugiego państwa. Obszary te bowiem, począwszy od rz. Sejmu, były jeszcze słabo zaludnione, nieraz po kilka dni trzeba było jechać pustemi obszarami, nie napotykając po drodze żadnej osady[1]. Ten charakter stepowy stwierdzają również akta graniczne z lat 1645 i 1647.

Nad Szlakiem Murawskim kończy się właściwie granica polsko-moskiewska. Wynosi ona 2580 km. Dalej na południe rozpościerały się olbrzymie stepy nadczarnomorskie, do których rościły swe prawa Polska, Moskwa i Krym. Granicą, dzielącą strefy uprawnień Polski i Moskwy, był właśnie Szlak Murawski. Stanowił on prowizoryczną granicę polsko-moskiewską na dalszej swej przestrzeni.

Zakończenie.

Okopcowana na całej swej rozciągłości, wynoszącej 2580 km, i to z niezwykłą drobiazgowością, jak stwierdziliśmy wyżej, ustalała nasza granica polanowska prawny i faktyczny stan posiadania Polski na wschodzie, oraz normowała ostatecznie stosunki graniczne polsko-moskiewskie.

Trzeba przyznać, że jest to ogrom pracy, jakiej dokonano w ciągu tych lat czternastu, pracy zarówno technicznej przy samem wytyczaniu granicy na tak wielkiej przestrzeni, jak również, co ważniejsze, prawnej i dyplomatycznej. Wszak chodziło tu nie o odnowienie znaków i kopców granicznych, czy też sprawdzenie dawnego biegu granicy, lecz o całkowite i zupełnie nowe, z małemi tylko wyjątkami, wytyczenie granicy, i to już stałej po zawarciu pokoju wieczystego. Niema też tu mowy o odnowieniu stanu posiadania z czasów poprzednich pokojów wieczystych, zawartych za Kazimierza Jagiellończyka i Aleksandra. Traktat polanowski stwarzał bowiem podstawy do całkiem odrębnego i nowego wytyczenia granicy, choć pozornie wydawać się może, że nic z wyjątkiem Sierpiejska czy Krasnego Horodka nie uległo zmianie. A je-

[1] »Od Pustej Torgowicy iść do Samaru (rz. Samara) bez włości potrzeba, jako ja (Kisiel), czyniąc eksperyment i dukt wyrozumiewając, jeszcze w pierwszym roku posyłał, siedem dni jechać albo ośm potrzeba i od Ordy bardzo ostrożnie, nie w opisanych pocztach, lecz z dobremi posiłkami«. Nar. rpis Pol. F. IV, 94, str. 66/8.

dnak dokonały się duże przesunięcia i zmiany, a to dzięki postanowieniu o konieczności wymiany klinów, by tym sposobem uprościć bieg granicy.

Prócz tego były trudności i innej natury. Traktat wieczysty ogranicza się do podania zaledwie głównych grodów i powiatów pogranicznych z obu stron, wyjątkowo włości, tak że komisje graniczne musiały dopiero na miejscu na podstawie dokumentów i zeznań osiadłej ludności ustalać dokładny bieg granicy. Trudności te powiększał również fakt, że granice obszarów pustynnych nie były poprzednio dokładnie określane, w najlepszym razie ledwo oznaczane rzekami lub ich całemi dorzeczami. Dopiero z biegiem lat, w miarę zaludniania tych obszarów, każdy kawał ziemi nabierał już wyraźniejszych kształtów i wartości, stając się przedmiotem obustronnych pożądań i walk dyplomatycznych. Wyraźnie widzimy to podczas rozgraniczania terenów południowych i północnych, gdzie walka toczy się niemal o każdą piędź ziemi, podczas gdy tereny lesiste, bagniste i słabo zaludnione nie wywoływały większych trudności i zostały stosunkowo szybko rozgraniczone, jak to miało miejsce na odcinku bielskim i w dużym stopniu na odcinkach dorohobuskim i rosławskim.

Niemal przez całe panowanie Władysława IV absorbuje uwagę królewską i społeczeństwa kwestja ostatecznego ustalenia granicy wschodniej. Przez cały ten czas toczy się ożywiona korespondencja między obu dworami. Niema roku, by nie zdążało poselstwo lub nie biegli gońcy w jedną i drugą stronę, nieraz po kilka razy do roku. A gros spraw omawianych — to sprawa granic, gdyż jest ona zagadnieniem pierwszorzędnem. Wszak chodzi tu nietylko o unormowanie stosunków pokojowych, ale i o dalszą walkę o ziemie graniczne, tym razem na drodze dyplomatycznej, w czasie pokoju. Dlatego każda ze stron stara się wyzyskać wszelkie momenty, zwłaszcza słabszą argumentację prawną strony przeciwnej lub chwile niepomyślnej konjunktury politycznej swego sąsiada, by je wyzyskać i zdobyć jaknajwięcej ziemi na pograniczu.

W walce tej pokojowej, trzeba przyznać, Moskwa wychodzi obronną ręką, a nawet z większemi zdobyczami. Posunęła ona granicę swą niemal na całej swej rozciągłości znacznie na zachód, a to dzięki licznym ustępstwom polskim, ogółem około 16600 km² [1], i to w czasie pokoju przy rozgraniczaniu, a nawet zdołała w wielu miejscach wedrzeć się klinem wgłąb posiadłości polskich, zwłaszcza między Rosławiem a Mhlinem aż po granicę województwa mścisławskiego, oraz nieco dalej na południe pod Konotopem.

[1] Wyraźnie zaznaczyłem na mapie wszystkie odstępowane objekty z podaniem ich obszaru.

Polska natomiast zdołała skutecznie obronić swój stan posiadania na południu. Ten zacięty opór Polski przy utrzymaniu tych ziem jest wymownym znakiem ducha czasu, kiedyto sprawy południowo-wschodnie nabierają zrozumienia i żywiołowego pędu całego społeczeństwa polskiego w te strony, gdzie podboje pługa polskiego na tych rozległych urodzajnych stepach wydawały wspaniałe rezultaty już za Zygmuntów, a ostatnio w latach pokoju wieczystego za Władysława IV. Wyrazem tego oporu jest Hadziacz, przy którego zatrzymaniu tak silnie obstawała Polska. Plany wojny tureckiej Władysława IV nadadzą Hadziaczowi osobliwe znaczenie punktu strategicznego, wysuniętego daleko na południowy wschód. I nie jest to tylko zwykły zbieg okoliczności, że sprawy graniczne i utrzymanie Hadziacza przy Polsce, choćby za cenę odstąpienia Trubecka, rozstrzygnięto zasadniczo w przeddzień podjęcia królewskich planów wojennych.

Hadziacz i Trubeck są najlepszemi symptomami przesunięcia głównych dążeń politycznych obu państw: Polski od spraw moskiewskich, z całkowitą rezygnacją z jakichkolwiek możliwości dalszych wpływów na stosunki wewnętrzne moskiewskie i z pełnią poszanowania nowej państwowości w Moskwie — na południowy wschód do wojny zaczepnej z Turcją; Moskwy zaś w kierunku wprost przeciwnym, t. j. od Azowa i spraw tureckich — na zachód w stronę Polski ze zwróceniem baczniejszej uwagi na sprawy graniczne i zlikwidowanie śladów dawnych wpływów polskich z czasów »smuty«, bez jakichkolwiek jednak wrogich zamiarów w stosunku do swego zachodniego sąsiada. Dlatego też definitywne ustalenie granicy polsko-moskiewskiej posiada tak doniosłe znaczenie. Jest bowiem wymownem świadectwem ostatecznego unormowania obopólnych stosunków i wkroczenia na drogę pokojowego współżycia na podłożu całkowitego zaufania i wzajemnego szacunku. Wprawdzie stan taki trwać będzie zaledwie lat kilka, bo do r. 1654, lecz na jego zerwanie złożą się inne zgoła czynniki[1].

Co do samej granicy, to rzuca się w oczy znaczne cofnięcie Polski ze wschodu w porównaniu ze stanem posiadania z czasów poprzednich pokojów wieczystych. Wynosiło ono około 133900 km², a dokonywało się w ciągu licznych wojen, jakie Polska (względnie Litwa) stoczyła z Moskwą[2]. Ich skutkiem jest stopniowe, choć napozór niewidoczne

[1] Szerzej wyjaśniłem to w pracy p. t. Polska a Moskwa za Władysława IV, 70.

[2] Złożyły się na to następujące pozycje: Toropiec — 7750 km², Wiaźma — 9300 km², Masalsk — 2950 km², Sierpiejsk — 12250 km², Brańsk i Putywl — 86050 km², odstąpione Moskwie włości podczas rozgraniczania w latach 1634/1648 — 16600 km² (stan Wiazowski — 1000 km², włości: Pławiecka, Żyżycka, Starcowa i Wołchowska — 2750 km², stany: Dmitrowski, Żuliński i Łyczyński — 2150 km², włości: Pacyńska i Woronicka — 2700 km², ziemia trubecka — 2350 km², włości zaklewień-

kurczenie się naszych granic wschodnich. Widzimy to zjawisko w czasie rozejmu dywilińskiego, pokoju polanowskiego, a nawet, i to niemniej znaczne, w latach samego pokoju. Te ostatnie przesunięcia były wynikiem walki prawnej i interesu politycznego chwili.

Cofnięcie to z lat 1449—1648 zarysowuje się wyraźnie na odcinkach środkowych, od źródeł rz. Dniepru aż po rz. Worsklę i Szlak Murawski. Na tej przestrzeni zmniejsza ono stan posiadania Polski w województwach wschodnich niemal do połowy. Natomiast na północy, począwszy od Inflant aż po źródła Wołgi, i na południowym wschodzie, doniedawna jeszcze Dzikich Polach, tworzą się dwa silne ośrodki oporu: Krasny Horodek — Biała oraz Hadziacz. Proces ten jest miernikiem sił obu państw, jak również dowodem narastania wartości poszczególnych ziem dla ścierających się tu na Wschodzie potęg.

---

skie — 1000 km², Niedryhajłów i inne horodyszcza — 4650 km²). Razem 134900 km². Od liczby powyższej odpada 1000 km² przyłączonego do Polski Krasnego Horodka (obszary sporne pozostałe na terenie polskim pomijam), pozostaje zatem 133900 km².

Indeks miejscowości[1].

Użyte skróty: gr. = gród; gub. = gubernja; hor. = horodyszcze; jez. = jezioro; m. = miasto; mapa gł. = mapa główna; pot. = potok; pow. = powiat; pust. = pustosz; rz. = rzeka; S. = segmenty; woj. = województwo; wś = wieś; (?) = nieodszukane.

Achtyrka, hor., 29, 30, 32, 78; S. 35
Achtyrskie hor. — ob. Achtyrka
Afanasjewa Słoboda, wś, 46; S. 3
Agrzelski — ob. Grzelski
Aleksandrowka, wś, 60; S. 18
Aleksiejewka — ob. Oksienowska
Aleksiejow (Aleksiejewka), wś, 60; S. 18
Aleszanka — ob. Oleszanka
Alfierowska (Alfierowo), wś, 59; S. 18
Amamin (?), wś, 71
Ananina (?), pust., 51
Ananin (?), bór, 51
Ananin, wś, 17, 61, 62; mapa gł.
Andrejanki, wś, 60; S. 19
Andrejkowa, pust., 48; S. 6
Annuszyna — ob. Oniszkowa
Artopołot, m., 28; mapa gł.
Astaszewka — ob. Ostaszewo
Aszo — ob. Oszo
Azarowa — ob. Ozarowo
Azow (nad Donem), 22, 81

Babicze, wś, 61; mapa gł.
Babi Mech, 44; S. 1
Babieńkowa (Babkino), wś, 53; S. 12
Babina, pust., 49; S. 7
Babinowo, włość, 25, 60, 61; S. 20
Babinowska włość — ob. Babinowo
Bachmatowo, wś, 63; mapa gł.
Baczkowo (Baczewsk), wś, 73; S. 30
Bajewa (Bajewo), wś, 53; S. 11
Bajłowo, wś, 51
Bajutina — ob. Wianucino
Bakajowski las — ob. Bukriow
Bakanowa — ob. Swinkina
Bakanowo (Skotskij dwor), wś, 50; S. 8
Bakłań, wś, 71; S. 27
Banicze, wś, 73; S. 32
Barakowo (?), pust., 56
Baranowo (?), pust., 56
Baraskowa (Bariskowo), pust., 44; S. 1
Barłowa, wś, 53; S. 12
Barłowka, rz., 53; S. 12
Barsanowa, wś, 46; S. 2
Barsukow (?), wś, 32
Barzuja (?), rz., 71
Baszewa, pust., 55; S. 13
Batuszkina (?), pust., 49
Bażka, wś, 71; S. 27
Bedryna (?), pust., 54
Bekszyna, pust., 46; S. 3
Berestowka, wś, 77; mapa gł.
Bereza, rz., 56; S. 14, 15
Berezaj (Berezno), włość, 16, 26, 31; mapa gł.
Berezinca, rz., 53
Berezinco, jez., 53
Berezka, rz., 59; S. 18
Berezka, wś, 72; S. 29
Bernowa (?), wś, 53
Bezwodok (?), wś, 65
Biała, gr. pow., 12, 13, 25, 82; mapa gł.
Biała, wś, 64; S. 21
Białoberezki, wś, 71; S. 28
Biberewska włość (Biberewo), 54; S. 12
Biczyk, rz., 65; S. 22
Biechowo, sioło, 65; S. 23
Biechowskie bagno, 76; S. 34
bielski pow., 4, 16, 25, 53, 55, 57, 58
Bielskie (Bielsk), hor., 78; S. 35
Biełkowska (?) droga, 66
Biełous, wś, 72
Biełowo (?), jez., 68
Biereżyński — ob. Drażyńska
Biesied (Biesiet'), rz., 65; S. 23
Bież, rz., 76

[1] Ilość przytoczonych miejscowości, rzek, potoków i t. p. wynosi 1433, w tem nieodszukanych 303, odszukanych, a niezaznaczonych na dołączonych mapach 245, zaznaczonych 885.

Bildniewa, pust., 45; S. 2
Bildziuchino (Bildiugina), wś, 60; S. 19
Bitminowo (?), pust., 54
Bobaczewa (Babaczy), pust., 48; S. 6
Bobanowo, wś, 48; S. 6
Bobilek (Bulek), jez., 52
Bobkowa (?), pust., 49
Bobrowo, pust., 56; S. 13
Bobryk, wś, 70; S. c.
Bobryk, m. mosk., 77; S. 35
Bobryk, sioło polsk., 77; S. 35
Bobryk Mały (Dobryk), rz., 77
Bodowka, m., 28; mapa gł.
Bodrianka — ob. Wydrenka
Bohaty, pot., 46
Bohdanowo (Bogdancewa), wś, 51
Bohdarowa Sicz (?), 77
Bojarkino (?), wś mosk., 65
Bojarkino, wś polsk., 65; S. 22
Bojkowa — ob. Jagnieta
Bokriow — ob. Bukriow
Bołazdynica — ob. Wołozdynia
Bołobilka (?), pust., 45
Bołotenka, rz., 66; S. 23
Bołotenka W., rz., 66
Bołtowo (Les Bołtomoj), pust., 54; S. 12
Bor, wś, 51
Borek (?), pust. mosk., 54
Borek, pust. polsk., 54; S. 12
Borek Filipowka (Filiposzowka), wś, 76, 77; S. 35
Borodina (?), wś, 66
Borowna (Borownia), rz., 52
Borsucka, rz., 66
Boryskowo (Borysowa), wś, 50; S. 8
Boryskowo, wś, 58; S. 17
Borysohlebsk, włość, 45; S. 1
Borysowicze (?), pust., 56
Borysowska (?), słoboda, 32
Bowykińskie (?), bagno, 57
Brańsk, gr. woj. mosk., 1, 17, 67, 68, 81; mapa gł.
brański pow., 23, 65, 67
Brasowo, wś, 69; S. b.
Bratenica, rz., 78; mapa gł.
Brednik (Podmakowa), pust., 57; S. 17
Broszkowo (?), wś, 46
Bruchaczewa (?), pust., 55
Brusna, rz., 70, 72
Brylenco, jez., 47
Brzozowe (?), bagno, 72
Buda Żydowka — ob. Żydka
Buhajewka, wś, 71; S. 27
Bujmir (Bujmier, rz., wś), las, 78; S. 35
Bukriow (Bukreewa, Bokriow, Bakajowski), las, 29, 33; mapa gł.
Bukrymów (Bukryrów), las, 77, 78; S. 35
Bulszewo (Bułaszowo), wś, 67; S. 24
Bułaszowa, wś, 58; S. 17
Bułhatowa, wś, 50; S. 8
Bułyczowo (?), pust., 50
Burcowa, wś, 48; S. 6
Burcowa (Buchowa), wś, 51; S. 9
Burmachino (Burmakino), wś, 61; S. 20
Burzowo (?), wś, 48
Bykowo, wś, 49; S. 7

Caniowka (?), rz., 72
Cepki, wś, 77; S. 35
Cermierskie (Czernic), jez., 71
Charnewa (?), pust., 48
Charymla (Garemla), rz., 70; S. 29
Charytanowa (?), pust., 55
Cherowizyk (?), pot., 71
Chiżki, wś, 75; S. 33
Chlebnikowo (Chlebniki), pust., 57; S. 15
Chłopieniki, wś, 32; mapa gł.
Chłupino (Chłupatina), wś, 48; S. 6
Choczebicze, las, 69; S. c.
Chodotkowo (Chodatkowo), wś, 51
Chodoża (Chotoż), wś, 63; mapa gł.
Chołm, wś, 58; S. 17
Chołmicz (?), pust., 49
Chołmieczy — ob. Czamelski
Chołopkowo, wś, 73; S. 32
Chomutiec, m., 28; mapa gł.
Chorol, rz., 41, 77; mapa gł.
Choroszkowo, wś, 65; S. 21
Chotenica, rz., 52
Chotina, wś, 54; S. 12
Chotiwiż (Fotiwiż), wś, 73; S. 30
Chotnia (Chotnieżec), wś, 61; mapa gł.
Chotowica, rz., 53
Chotunika (Chotuino, jez.), rz., 52
Chowańszczyzna (?), wś, 63
Chowzowka, wś, 73; S. 32
Chrepkowa (Chribtowa), pust., 51; S. 10
Chreptowo, wś, 51
Churcowa, — ob. Furcowo
Chuś — ob. Uś
Ciechomicze — ob. Czochowo
Ciemne, jez., 68
Ciemne, hor., 34; mapa gł.
Ciemnicki, pot., 68
Cieszkowska Hora (Tieszkowo), 63; mapa gł.
Cybulina, wś, 77; S. 35
Czałkusy (?), wś, 32
Czamelski (Chołmieczy) bór, 69; S. c.
Czarna, rz., 55; S. 13
Czarna, rz., 66
Czarna Grząź, bagno, 57
Czarny, pot., 49
Czechowka, wś, 71; S. 27
Czeczetina (Terenino ?), pust., 55; S. 13
Czehino (?), wś, 63
Czeplejewa (?), wś, 50
Czerebotyn (?), rz., 71
Czeresica, rz., 49
czerkaski pow., 40, 75, 76, 78
Czerlene (Czernino), jez., 51
Czernatskie, wś, 72; S. 29
Czernicka (Czernickij pogost) włość, 47; S. 4
Czerniejka (?), rz., 57
Czerniewo, wś, 44; S. 1

Czerniewo, wś, 73; S. 32
czernihowska gub., 66, 67, 70
czernihowskie woj., 23, 24, 60, 71, 75, 76
Czerńcowa (?), pust., 54
Czernuchy, m., 28; mapa gł.
Czernuhurowa (?), pust., 49
Czertenica, rz., 46
Czertowicze (?), wś, 66
Czochowo (Ciechomicze, Tieszewiczy), 62; mapa gł.
Czołkna, rz., 65; S. 22
Czortowszczyzna (?), wś, 32
Czudowo (?), pust., 23
Czujkowka, wś, 72; S. 30
Czurniszerowo (?), wś, 51
Czystik, mech, 51
Czyżewo (?), pust., 57

Dagiełowo (Diagilewa), wś, 23, 60; S. 18
Daniłowicze, wś, 62, 64; S. 20
Daniłowka, rz., 62; S. 20
Daniłowo, wś, 59; mapa gł.
Daroszk — ob. Luty Kamień
Demiana (Demianino), jez., 50
Demianica, rz., 50
Demianica, wś, 50; S. 8
Demianica Mchowa, rz., 50
Demianowo (?), wś, 48
Demiańskie (Spas Demianski), włość, 61, 63; S. 20
Demidowa (?), wś, 44
Demidowskie (Demidowa, wś), bagno, 55; S. 12
Demina, rz., 61
Demjanowik, rz., 64
Denisowa, wś, 46; S. 2
Desna, rz., 17, 32, 61, 62, 64, 67—69, 71, 72; S. 21, a, b, 28
Desnica (Desienka), rz., 71, 72
Dewin (?), bór, 51
Diadocza (Diedowa), wś, 62; mapa gł.
Diakiłowa (Djakowa), wś, 58; S. 17
Diatłowa, wś, 50; S. 8
Diektiarowka, wś, 66; S. 23
Dietkowo — ob. Fedkowa
Długie (?), bagno, 72
Dmitrowa (?), wś, 50
Dmitrowski (Dmitrowiec, hor.) stan, 17, 24, 81; mapa gł.
Dmitrowo, sioło, 67; S. 26
Dniepr, rz., 14, 18, 21, 33, 57—59, 82; S. 17
Dobrejka, rz., 57; S. 15
Dobreszo, jez., 53; S. 12
Dobreszyca (Dobroszyca, Dobreszowka), rz., 13, 53; S. 12
Dobrotów, wś, 32; mapa gł.
Dobryk — ob. Bobryk Mały
Dogbieńskie (?) bagno, 27
Dołhy (?), bór, 51
Dołotenka, rz., 66; S. 23
Dołyska v. Dołyś, włość, 15, 16, 26, 31, 47; mapa gł.
Don, rz., 22
Doniec Północny, rz., 78; S. 36
dorohobuski pow., 4, 16, 17, 23, 25, 58, 60, 61, 64
Dorohobuż, gr. pow., 11, 12, 25, 33, 60; mapa gł
Doroszewka, wś, 73; S. 33
Drabina (?), pust., 45
Drażyńska (Biereżyński wąwóz) łąka, 69
Droszkina (?), wś. 49
Drozdowo, wś, 60; S. 19
Druhinia (Driginia), rz., 67; S. 25
Dubiahino (Dubiakina?), wś, 46
Dubieniec, jez., 49; S. 7
Dubinica (?), pust., 48
Dubna, wś, 49
Dubna, wś, 55; S. 12
Dubniak (?), pust., 49
Dubowa Duża, rz., 69; S. b.
Dubowka, rz., 69; S. b.
Dubrowka (?), pust., 50
Dubrowka, wś, 52; S. 10
Dubrowka (?), pust., 54
Dubrowka, wś, 61; S. 20
Dubrowka, wś, 62; mapa gł.
Dubrowka, wś, 69; S. b.
Dubrowo (?), wś, 51
Dubrowo, wś, 13, 54; S. 12
Duchowszczyzna, m., 25, 60
Dudkowa (?), pust., 57
Dułowo, pust., 54; S. 12
Dumcza, rz., 68; S. a.
Duplino (Dupelna), wś, 61, 63; S. 20
Durakowa (Duraki), pust., 48; S. 6
Dusznik Wielki, pot., 45
Dziechowka (?), wś, 64
Dzikie Pola, 9, 82
Dźwina, rz., 12, 13, 26, 41, 52—55; S. 10—12
Dźwinca, rz., 13, 16, 41, 52; S. 10

Fadiejewo, wś, 49; S. 7
Fedkowa (Dietkowo), pust., 51; S. 9
Fedorkowa (?), wś, 46
Fedorowa (Fiet'kowo), wś, 46; S 4
Fedorowskie, włość-sioło, 17, 64; S. 21
Feduszyna (?), pust., 51
Fiedajewka (Fiedajewa, wś), pot., 55; S. 12
Fiedoszczowo (?), pust., 53
Filankowa (Filikowa), pust., 48; S. 6
Filatkowa (?), pust., 49
Filimonkowa (?), wś, 44
Filinowa (Fiłanowa), pust., 48; S. 6
Filiposzowka — ob. Borek Filipowka
Filipowo, wś, 58; S. 17
Filistowa, wś, 48; S. 6
Fomina (Kamienka), wś, 46; S. 3
Fominicze, wś, 64; mapa gł.
Fotiwiż — ob. Chotiwiż
Furcowo (Churcowa), sioło, 64, 65; S. 21
Fusza — ob. Uś Mała

Gabia, rz., 64; S. 21
Głucholitwinowski (?) stan, 58, 59

Głuchów v. Nowy Ostroróg, m., 32; mapa gł.
Gordosno — ob. Ordosno
Gorki — ob. Pawłowa Hora
Grzelski (Agrzelski. Grzel) stan, 59; S. 18
Guniewskie (?), bagno, 27

Haczno (Gaczyno), jez., 45
Hadziacz, gr., 18, 20, 21, 28, 33, 71, 77, 81, 82; mapa gł.
Haszkowo (Paszkowo), wś, 63; mapa gł.
Hbeń (?), rz., 27
Hliniewo, wś, 69; S. b.
Hlinkowo, wś, 64; mapa gł.
Hlinna (Glinnoje), sioło, 69; S. b.
Hlińsk, hor., 78; S. 35
Hlińsk, m., 28; mapa gł.
Hlisna, wś, 52; S. 10
Hlisno (Gajsno, Głasno), jez., 52; S. 10
Hluba (?), rz., 27
Hłuckie, jez., 56
Hłuszyca, jez., 71
Hłuszyce (Głuchowo), wś, 61, 62; mapa gł.
Hniezdiłowicze (Gniezdiliczy), wś, 67; S. 25
Hnilica, rz., 66
Hnilica, wś, 66; S. 24
Hniła (?), wś, 69
Hniłowo (?), wś, 38
Holniewo (Gulniewa), pust., 56; S. 13
Hołe Błoto (?), 65
Hołowaczowa (?), wś, 54
Hołowienka, wś, 32; mapa gł.
Hołubce, las, 54
Hołubnino (Gołuby), pust., 53; S. 11
Horki (Gorki), pust., 50; S. 8
Horłowa, słoboda, 65; S. 22
Horochowo, wś, 65; S. 22
Horodec (Horodcy), wś, 34; mapa gł.
Horodec średni, wś, 38; mapa gł.
Horodeckie, hor., 28, 29, 32, 33; mapa gł.
Horodek (Horodyszcze), wś, 60; S. 20
Horodenska, rz., 78; mapa gł.
Horodyszcze, hor., 28, 40, 77; mapa gł.
Horonczorowo (?), wś, 50
Horynica (Gorikowo v. Żigali), pust., 45; S. 2
Hostiłowka (?), rz., 65
Hotnia, rz., 78; mapa gł.
Howiadowa, wś, 46; S. 3
Hraniewo (?), wś, 50
Hredczo (Greczno), jez., 51; S. 10
Hredczyca Kamienka (Kamienka), rz., 51
Hremiaczy Kołodzież (?), 39
Hruń, rz., 29, 77, 78; S. 35
Hruń Czerkaska, rz., 77; mapa gł.
Hruń Taszeńska, rz., 77; mapa gł.
Hrustina (Karabanowka?), rz., 55; S. 12
Hruzdowa, wś, 71; mapa gł.
Hrybul, pot., 46
Hrydyń (?), pust., 54
Hrydzino (Gridina), wś, 61, 63; S. 20
Hryszyna (Hryszkowo), pust., 46; S. 3
Hryszyna, pust., 49; S. 7
Hrywa (?), pust., 48
Hrywy, pust., 45; S. 1
Huhonkowa (?), pust., 49
Hulino (Gulino), wś, 63; mapa gł.
Humino (?), wś, 23
Huniszczowo (?), wś, 23
Husaków v. Moszka, folwark, 77; S. 34
Husiewo, pust., 54; S. 12
Huta, wś, 72; S. 29

Ihrycka, wś, 70; S. c.
Ilemnica — ob. Lemnica
Ilina, wś, 71; mapa gł.
Imienka, rz., 67
Imienka, wś, 67; S. 25
Inflanty, 9, 44—46, 82
Ipuć, rz, 24, 64—66; S. 22
Isakowa, pust., 50; S. 8
Issa, rz., 46; S. 2 i 3
Isucha (Mała Jazuczka), rz., 74, 76; S. 33 i 34
Isuchowo, bagno, 74
Iwancowo (?), pust., 49
Iwanowa Hora, pust., 54; S. 12
Iwanowo, wś, 60; S. 18
Iwanowska (Iwankowa), wś, 61; S. 20
Iwanowska, wś, 69; S. b.
Iwanowska, wś, 70; S. c.
Iwanowskie, hor., 29, 40, 77; mapa gł.
Iwaszkowo, pust., 54; S. 12
Iwaszowo, wś, 63; mapa gł.
Iwot, rz., 27, 35, 70, 72; S. e, 30
Izmieja, pot., 48
Izrakina — ob. Srakina
Izwolska (Izwolsk) włość, 25; mapa gł.

Jabłonów, m., 20; mapa gł.
Jabłoń, rz., 57; S. 16
Jaceno, wś, 73, 75, 76; S. 33
Jaczatino (?), pust., 53
Jagnieta (Bojkowa), rz., 69
Jakimowo (Jakimcewa), wś, 51
Jakowska, wś, 68; S. a.
Jakuszewa, wś, 45; S. 2
Jałowik (?), pust., 54
Jam Zapolski, 9
Jamiszcze, wś, 54; S. 12
Jamnicka (obok Chołmiecz) łąka, 69
Jarcowa, wś, 43, 46; S. 4
Jasienia (?), pust., 54
Jasienowa, rz., 65, 66
Jaskiw (?), pust., 23
Jastrebszczyna, wś, 73; S. 30
Jaznica, rz., 31, 47
Jazno, jez., 16, 31, 47; S. 6
Jazno, włość, 47; S. 6
Jazucza (Jezus), rz., 20, 28, 32, 40, 74—76; S. 33 i 34
Jednaro, jez., 50, 51; S. 9
Jednaryca (Orechnowa), rz., 50; S. 8, 9
Jefimiewska (?), pust., 53

Jeleńska (Jelnia) włość, 4, 23, 61; mapa gł.
Jercowa (Jerszowa), pust., 45; S. 2
Jerechino (?), pust., 48
Jereszkina, wś, 58; S. 17
Jerosza (Jereszki), m., 28; mapa gł.
Jeski (Jeszkowa), wś, 59; S. 18
Jeskino (?), pust., 51
Jesmań, rz., 32
Jewdokimowa — ob. Owdokimkowo
Jewdokolje, sioło, 71; S. 28
Jewnica — ob. Lemnica
Jezna (?), rz., 71
Jeżewszczyzna (Jeżewcy), wś, 61; mapa gł.
Judino, wś, 71; S. 27
Judyno, pust., 53; mapa gł.
Jurasowka, wś, 72; S. 30
Jurjewa (Michałkina? wś), pust., 52
Jurkina (?), pust., 51
Juszkowo, wś, 59; mapa gł.
Juszkowo, wś, 61; mapa gł.

Kaczanowa (?), pust., 48
Kakuszkin (Kokuszkino), wś, 59; mapa gł.
Kalenowo (Kaleńkowo), wś, 59; mapa gł.
Kalinowe (Kalinka, wś) lasy, 32, 73; mapa gł.
Kaługa, gr. woj. mosk., 25; mapa gł.
kałuska gub., 58
Kamieniec, pot., 57
Kamienka, rz., 46
Kamienka, wś, 27, 72; S. 30
Kamienka — ob. Fomina
Kamienka (?), wś, 50
Kamienna Ława, rz., 51; S. 10
Kamienne, hor., 28, 32, 77; S. 35
Kamień, wś, 32, 73; S. 33
Kamino, wś, 57; S. 16
Kamyszenka (Kamysznia), m., 28; mapa gł.
Kapustina, wś, 50; S. 9
Kapustin (?), bór, 51
Karabanowka (?) — ob. Hrustina
Karaczarowo, wś, 59; mapa gł.
Karasełco, jez., 52
Karasinco, jez. 53
Karasinco (?), wś, 53
Karbowka, wś, 71; S. 27
Karcowska (Karcowo) włość, 25; mapa gł.
Kaszków (?), wś, 64
kijowskie woj., 24, 75, 76
Kijowszczyzna, 4
Kijów, 18; mapa gł.
Kiniczyn (?), pust., 23
Kisielgrodzki trakt, 39
Kisłowo (Kisłaja), wś, 61; S. 20
Klemiacino, wś, 58; S. 17
Klennik (?), pust., 54
Klepinowo (Kołpino), wś, 62; mapa gł.
Klewień, rz., 20, 27, 32, 34, 39, 40, 70, 73—76, 79; S. 30—33
Klewień, dopływ poprzedniej, 73
Klimowiec, wś, 65; S. 21
Klin (?), pust., 57
Klin, wś, 54; S. 12
Kliniec (?), wś, 35
Klucze, wś, 61, 63; S. 20
Kluczynkowa (?), pust., 45
Kniaże Błoto (?), 65
Kniażycze, wś, 73
Kniażyno Andrejewskie, wś, 58, 59; S. 17
Knyszewka, wś, 77; S. 35
Kocyko (Kocyszo, Koczukowo), wś, 63; mapa gł.
Koczenek, pot., 54
Koczerhy, wś, 32, 73; S. 33
Koczewicy, pogost, 13, 54; S. 12
Kojakowicze (?), wś, 32, 35
Kokorewa, pust., 54; S. 12
Kokszyna, wś, 44; S. 1
Kołaczewo, sioło, 71; S. 27
Kołodzież, wś, 35
Kołodzież, wś, 63; mapa gł.
Kołohorodska (Sierpiejska?) włość, 63
Kołontajew, bród, 74, 78; S. 36
Kołotowo, pust., 54; S. 12
Komarycka (Komarycze) włość, 8, 17, 19, 23, 27, 67; mapa gł.
Komiahina, wś, 67; S. 25
Komiatino (Komiagino), wś, 38; mapa gł.
Komla, rz., 14—16, 51; S. 9
Kondratowa, wś, 48
Kondratowo, wś, 50; S. 7
Koniecpole, wś, 63; mapa gł.
Kononowo (?), wś, 49
Konotop, m., 20, 28, 32, 74—76, 80; mapa gł.
Konstantynów, wś, 77; S. 34
Kopnin (Kopnina), wś, 47; S. 6
Kopylin (Kapylin), wś, 68; S. a.
Kopynicze (Pakiniczy), włość, 17, 64; S. 21
Kormyszowka, wś, 77; S. 35
Korobanowa (?), wś, 50
Korobowska (Korobowo) włość, 25, 59; S. 18
Korolewa (?), pust., 49
Korolewa (?), wś, 48
Korolewa, wś, 60
Korotoszyno (Karatoszewa), wś, 51
Korowajewo, pust., 57; S. 16
Korowickie (?), błoto, 72
Korownina — ob. Telatnikowa
Korylsk, m., 32; mapa gł.
Korzeniów (Korennoje, Korniejewo), las 29, 33; mapa gł.
Kosarewskie (Kosarewo, wś) bagno, 57; S. 16
Kostentinowka, rz, 49
Kosterewska (?), słoboda, 32
Kosterów (Kostyrewa), wś, 32; mapa gł.
Kostkowa, pust., 49; S. 7
Koszelewa, pust., 50; S. 7
Koszelewo (Kaszeli), pust., 49; S. 7
Koszelewo, wś, 63; mapa gł.

Koszkina (?), pust., 54
Koszkino, sioło, 65; S. 22
Koszowo (Kaszewa), sioło, 67; S. 25
Kotelwa, rz., 74, 78; S. 35
Kotowo (?), pust., 48
Kowalina (?), pust., 57
Kowiazłowo (?), wś, 44
Kowienki, sioło, 35, 73; S. 32
Kozarinowa, wś, 58; S. 17
Kozaryńska włość, 53
Kozina (Kozoczka), pust., 52; S. 10
Kozina (Kożyna), pust., 53; S. 11
Kozino (?), wś, 50
Koziny (?), pust., 54
Kozłowo (?), wś, 23
Kozłowo, wś, 51
Kozodawlewa (?), wś, 45
Kozorezowo, jez., 69
Kozulino, wś, 58; S. 18
Kozyrewa, wś, 46; S. 3
Krasna, wś, 60; mapa gł.
Krasna, wś, 67; S. 26
Krasna (Krasny Koladyn), m., 28; mapa gł.
krasnohorodski pow., 16, 44—46, 57
Krasnopol, m., 20; mapa gł.
Krasny Horodek, gr. pow., 44, 45, 52, 79, 82; mapa gł.
Kremień (Kremienieckij Rowok), rz., 66
Krestenski (?), bór, 51
Krokowa (Krukowa), pust., 49; S. 7
Krokowka, rz., 49
Krokowo, jez., 49
Kropiwina (?), pust., 48
Kropiwna, rz., 54; S. 12
Kropiwna, rz., 69; S. b.
Kropiwnica (Okuniewka), rz., 49; S. 7
Kropotowo, sioło, 69; S. b.
Krotosza, rz., 53
Krotowa N., wś, 53; S. 11
Krupiec, sioło, 32, 35, 73; S. 31
Krutec, pot., 55; S. 12
Kruty, pot., 52
Kruty Jar (?), 77
Krym, 79
Krynica, wś, 78; S. 35
Krywonosowa, pust., 57
Krzyczew, gr. pow., 23; mapa gł.
krzyczewski pow., 24, 65
Kubonie (Lubuń), wś, 62, 64; S. 20
Kuczejewo, sioło, 67; S. 25
Kuczyno (Wałutina), pust., 57; S. 17
Kukulczewy łuh, 20, 40, 74; S. 33
Kundorowa (?), pust., 45
Kupreszowo (?), pust , 53
Kupucz (Kupuj), sioło, 50
Kurenka, m., 28; mapa gł.
Kurjanowo (Kurjakowa), wś, 51
Kurowa, wś, 48
Kuziemkina, wś, 49; S. 7
Kuzina, wś, 58; S. 17
Kuzmina, wś., 48; S. 6
Kuzminicze, wś, 62, 63; S. 20
Kuzminskie Usadyszcze, wś, 48; S. 6
Kuzniowo (?), wś, 23
Kuźmina (?), wś, 46
Kuźniecowo, pust., 55; S. 12

Lady, wś, 62; mapa gł.
Laszczychina (?), pust., 51
Latyhowka, pust., 45; S. 2
Latyhowka, rz., 45
Lebiedińskie (Lebiedin), hor., 29, 30, 77; S. 35
Lekałowa (?), pust., 50
Lemnic, jez., 51
Lemnica (Ilemnica, Jewnica, Lewickoj), rz., 51; S. 9
Leptiuchowa, pust., 50; S. 7
Leszkowicze — ob. Oleszkowicze, 31
Lewaszycha (?), pust., 54
Linna, rz., 49
Linno, jez., 49
Lipiecki stan, 50
Lipienka (?), rz., 71
Lipnica (Lipowiec), pust., 51; S. 10
Lipowa, m., 28; mapa gł.
Lipowica (?), pust., 48
Lipowka, rz., 65; S. 23
Lipowka, wś, 65; S. 23
Litowskaja, wś, 60
Litwinka, wś, 60
Litwinowa (?), wś, 64
Litwinowicze, wś, 32, 73; S. 33
Litwinowo (Litwinowka), wś, 64; S. 21
Litwiny, wś, 60
Lubec, wś, 34, 71; S. 28
lubeckie (Lubecz) starostwo, 38; mapa gł.
Lubeczestowo (Lubiezstina), wś, 65; S. 21
Lubitów, wś, 32; mapa gł.
Luboża (?), jez., 69
Lubożycze, sioło, 69; S. b.
Lubucka (Lubuty) włość, 55; S. 12
Lubuń — ob. Kubonie
Ludkowo (Ledcowa), wś, 60; S. 19
Lutczyno (?), jez., 69
Lutenka, m., 28; mapa gł.
Lutnia, rz., 58
Luty Kamień (Daroszk, Poroszki), pust., 44; S. 1
Lutynica, rz., 51; (S. 10)

Łaptewa, pust., 50; S. 8
Łaptewo, pust., 50; S. 7
Łaszukowo (?), wś, 44
Łaszuń, wś, 67; S. 25
Ławińska łąka, 70
Ławy, wś, 32; mapa gł.
Łobaszyna (Łabaszyna), wś, 48; S. 6
Łochwica, m., 28; mapa gł.
Łohy Małe (?), pust., 54
Łojnowo (?), wś, 63
łojowskie (Łojów) starostwo, 38; mapa gł.
Łokna, rz., 73
Łom, wś, 46; S. 3
Łomienka, rz., 61, 62, 64; S. 21
Łominoha, pot., 52

Łomlony (Łomlenka, wś) las, 72; S 30
Łopatkina, wś, 50; S. 9
Łosiewo, wś, 48; S. 6
Łoszczychino (Łoszychina), wś, 63; mapa gł.
Łośma, rz., 46
Łośma, wś, 46; S. 3
Łować, rz., 14, 15, 49, 50; S. 8
Łowiec, włość, 16, 26, 31; mapa gł.
Łowieniec, jez., 49
Łownica, rz., 14, 49; S. 7
Łubienka, rz., 57
Łubienki (Łubienkino), pust., 54; S. 12
Łubino, wś, 48; S. 6
Łubna (Łubianka), rz., 27, 70; S. e.
Łuczesa, rz., 56; S. 16
Łuczynnik (?), mech, 54
Łuczyński ob. Łyczyński, 23, 25
Ługań, sioło, 70; S. c.
Łuhowka, wś, 66; S. 23
Łukaszowy (?), pot., 54
Łukawica, rz., 66
Łukawica, wś, 66; S. 23
Łukina, wś, 59; S. 18
Łukjanowo (Pawłowa Łuka), pust., 53; S. 11
Łukowe (Łuka), jez., 52
Łukowe Siedliszcze (Sieliszczy), pust., 53; S. 11
Łusejka Mała (Łysienok), rz., 57; S. 16
Łuszkowo, pust., 53; S. 12
Łyczyński (Łyczyno, Łuczyński) stan, 25, 29, 81; mapa gł.
Łyhoszkowa (?), wś, 46
Łysia W. (Łusia), rz., 57; S. 16
Łyszkowa, wś, 46; S. 3
Łża, rz., 44; S. 1

Machnaczowa (?), wś, 48
Machnowa (?), wś, 46
Macków, wś, 35, 73; S. 32
Macnewa (?), wś, 49
Maczejki (Maczenki), wś, 61; mapa gł.
Makarowa (?), pust., 49
Makłaki, wś, 48
Makłakowa (?), wś, 48
Maksimowo, wś, 58; S. 17
Makuszyno, wś, 61; S. 20
Malesz (?), bagno, 72
Malutina (?), wś, 50
Małyszka (?), pust., 48
Małyszkina (?), wś, 50
Maniajowy (?), las, 72
Manujłowo, pust., 55, 56; S. 13
Manwyłowa (?), pust., 54
Marcinkowo (Martynkowa), wś, 61; mapa gł.
Marczychina Buda, wś, 72; S. 30
Markomla, rz., 12, 13, 53; S. 12
Markowa, pust., 49; S. 7
Markowo (?), sioło, 46
Markowo, wś, 51; S. 10
Marmolska (Marmońska), wś, 60; S. 18
Martiaszkowa (Martyszkowa), pust., 48; S. 6
Martinowa, pust., 50; S. 8
Martinowo (?), pust., 49
Marycki Kołodzież (Marica), wś, 73; S. 33
Maryno, wś, 48; S. 6
Masalsk, gr. pow., mosk., 25, 62, 63, 81; mapa gł.
Masałowo, wś, 58; S. 17
Masłowo, wś, 64; mapa gł.
Matiutkina (?), pust., 45
Matrałowa (?), pust., 48
Mazołowo Błoto (?), 69
Mazowo, wś, 61; mapa gł.
Medunik (?), błoto, 54
Medwedkowa (?), pust., 51
Medweżje, m., 28; mapa gł.
Mekejchina (?), pust., 45
Melechowa (?), pust., 51
Merczyk, rz., 30, 32, 78; mapa gł.
Merla, rz., 74, 78; S. 36
Mezeck, gr. pow. mosk., 62; mapa gł.
Meża (Moż), pr. dopływ Półn. Dońca, 78; S. 36
Mhlin, gr., 23, 24, 80; mapa gł.
Michajłowo (Michajłowka), wś, 23
Michajłowo (Michali), wś, 60; S. 19
Michalcowa (?), pust., 48
Michalewa, pust., 53; S. 11
Michalewo, wś, 59; S. 18
Michałkina (?) — ob. Jurjewa
Michałowa, pust., 48
Miekowka, rz., 49; (S. 7)
Mieleszkowa (?), pust., 49
Mielnica, pust., 46; S. 2
Miełkowy, pot., 69
Miełowka, rz., 64
Mieszkowo, wś, 49; S. 7
Miesznik, pot., 44
Mikoła (Nikolskoje), wś, 60; S. 19
Mikulicha, rz., 56
Mikuliny (?), pust., 53
Mirohród, m., 20; mapa gł.
Miszakina (Miszczagino), wś, 50
Mitina (?), pust., 50
Mitrofanowo (Mitrachonowo), wś, 62; mapa gł.
Mnoha, m., 28; mapa gł.
Mochnowa (?), pust., 45
Mochowa, rz., 56; S. 13
Mogiłki (?), pust., 23
Mohilica (?), pust., 56
Mohilice (?), wś, 54
Mojłowo, wś, 63; mapa gł.
Mokarowo, wś, 67; S. 25
Mokłokowo (?), wś, 51
Mokowejowo (Mokrycy), sioło, 45; S. 2
Mokre, wś, 64; mapa gł.
Mołczanowa, wś, 71; mapa gł.
Monastyryszcze, wś, 69; S. b.
Mordasowa, wś, 67; S. 25
Morozewa (?), pust., 51

Morozowo, wś, 59; mapa gł.
Morzalina (?), pust., 48
Moskowka, rz., 65; S. 23
Moskwitina, wś, 60; S. 17
Moszaryna, wś, 49; S. 7
Moszka — ob. Husaków
Moszki M. i D., pust., 56; S. 13
Moszna, rz., 62
Moszowo (Mosznoj), wś, 62; mapa gł.
Motiahina (?), pust., 57
Motowiłowa (?), wś, 48
Możajka, wś, 56; S. 14
Możajsk, gr. pow. mosk., 25; mapa gł.
mścisławskie woj., 23, 24, 65, 66, 80
Muchina, pust., 45; S. 2
Muchina (?), pust., 54
Muchino (?), wś, 48
Mukonicze (?), pust., 23
Murawiejna, rz., 72, 73; S. 30
Mużyczok, rz., 65; S. 23
Mużynowo, wś, 67; S. 25

Naumowo, wś, 63; mapa gł.
Nawla, rz., 69; S. b.
Netesma, rz., 55; S. 13
Newel, gr. pow., 14, 26, 47; mapa gł.
newelski pow., 14, 15, 47, 48, 51
Niedolka, rz., 67
Niedryhajłowka, rz., 77
Niedryhajłowskie (Niedryhajłów), hor., 28, 32, 40, 41, 76, 77, 82; S. 35
Niegaszewo (?) — ob. Ohorełow
Niehino (Niegino), sioło, 34, 38, 70; S. c.
Nieliż, wś, 61, 64; S. 20
Nienawiża (Niewieża, wś), rz., 66; S. 24
Nierusa, rz., 69; S. c.
Niesonowo, sioło, 64; S. 21
Niestohar (Nietchar), rz., 71
Niestrojewa, pust., 50; S. 8
Nieszowo, wś, 61; mapa gł.
Niewaszka (?), rz., 65
Niewdolsk, sioło, 70; S. c.
Nieznanowo, sioło, 65; S. 22
Nieżelska włość, 12, 53; mapa gł.
Nikolska (Nikolsk) włość, 45; S. 2
Nikonowo (?), pust., 53
Niwiszcze (?), pust., 54
Niwnica, pust., 50; S. 8
Niwnica, wś, 51; S. 8
Niwnica, rz., 50; (S. 8)
Noczna, rz., 56; S. 14
Nosonowo, wś, 61; mapa gł.
Noszna, rz., 56; S. 13
Noszybcowo (?), wś, 63
Nowogródek Siewierski, gr. pow., 3, 18, 20, 21, 27, 33, 71; mapa gł.
nowogródzki siew. pow., 23, 40, 70—72, 75
Nowosiołki, zaklewieńska wś, 35
Nowosiołki, wś, 32, 35, 70, 72; S. d.
Nowosiołki Dolne, wś, 69; S. b.
Nowosiołki Górne, wś, 69; S. b.
Nowosiółki, wś, 64; mapa gł.
Nowy Ostroróg — ob. Głuchów

Obesta, rz., 32; 73
Obidińskie (Obiedczynski), bagno, 69
Obmoczów, wś, 32; mapa gł.
Obołoń (?), pust., 49
Obołow, sioło, 61, 63; S. 20
Obołowka, wś, 62, 63; S. 20
Obrosowa (?), pust., 49
Ochroniejewo (?), wś, 51
Ofonasowo (?), wś, 65
Ohorełow (Niegaszewo?), wś, 59; S. 18
Ohryszkowo (Ogryzkowa), wś, 52; S. 11
Oknica, rz., 48
Oksienowska (Aleksiejewka), wś, 69; S. b.
Okulicze, wś, 66; S. 24
Okuniewka — ob. Kropiwnica
Ole (Ale) M. i W., 48; S. 6
Oleksiejewo (?), wś, 51
Olesnica (?), rz., 52
Oleszanka (Aleszanka), wś, 69; S. b.
Oleszańskie bagno, 67
Oleszenka, rz., 67
Oleszenka (Oleszanka, wś), rz., 69
Oleszkowicze (Leszkowicze), sioło, 19, 23, 26, 27, 31—35, 70, 72, 75; S. c.
Olesznia, rz., 78
Olisiejewicze (Jelisiejewicze), wś, 67; S. 25
Olszanka, rz., 30
Olszanka, rz., 65
Olszanka, rz., 67
Olszański (Olesznia) ostrożek, 78; mapa gł.
Olszańskie (Olszana) hor., 29, 32, 40, 77; mapa gł.
Olszowka, rz., 65; S. 23
Ołuchowa (?), pust., 45
Ołuza (?), rz., 72
Oniszkowa (Annuszyna), wś, 47; S. 6
Onosowa (?), pust., 23
opoczkowski (Opoczka) pow., 16, 45—47; mapa gł.
Oporoć, rz., 67; S. 24
Oporotikowa (?), pust., 49
Orczyk, rz., 78; mapa gł.
Ordosno (Gordosno), jez., 51; S. 10
Orechnowa — ob. Jednaryca
Orechowna (Orechowa), wś, 50; S. 8
Orechowna, rz., 50; S. 8
Orechowno, jez., 50; S. 8
Oreł, rz., 32, 78; mapa gł.
Orelka, rz., 30; mapa gł.
Orelsk, sioło, 69; S. b.
Orłowo (Orły), pust., 45; S. 1
Ormino, sioło, 66; S. 24
Orynina (?), wś, 50
Osiek, wś, 61
Osiele, wś, 61, 63; S. 20
Osinowa Hrada, las, 51; S. 9
Osinowica (?), pust., 53
Osipkowa (?), pust., 51
Osipowa (?), pust., 54
Osnowina, wś, 50; S. 8
Osocka, wś, 69; S. b.
Osokina, wś, 45; S. 2
Osowienka (Rowanka), rz., 24, 65; S. 22

Osowik, włość, 17, 62, 64; S. 21
Osple, jez., 50; (S. 8)
Ostachowo (?), wś, 51
Ostaszewo (Astaszewka), wś, 60; mapa gł.
Ostra Łuka, wś, 69; S. b.
Ostronosowo, pust., 14, 57
Ostrow, wś, 46; S. 4
Ostrowno (?), pogost, 53
ostrowski (Ostrow) pow., 45; mapa gł.
Ostrów, wś, 51
Osuha, rz., 5, 56, 57; S. 15, 16
Oswiejskie, jez., 44
Oszo (Aszo), jez., 26, 47; S. 5
Oszyca, rz., 47
Otaryno — ob. Staryno
Owczyna Niwa (?), pust., 55
Owczynka (?), pust., 54
Owdokimkowo (Jewdokimowa), wś, 59; S. 18
Owincy, wś, 56
Owinczyzna (Obitiel?), pust., 50
Owsianki, pust., 46
Owsianniki, pust., 46; S. 3
Ozak, wś, 77; S. 35
Ozar (Ozak?), 35
Ozarowo (Azarowa), wś, 59; S. 18
Ozarowo (Azarowa), wś, 61, 64; S. 20
Oziemna (?), rz., 72
Ozierecka (Ozieryszcze?) włość, 25
Ozieryszcze, m., 25; mapa gł.
Ozieryszcze (Ozariczy), wś, 32; mapa gł.
Ożerewo (?), pust., 57

Pachomowa, pust., 48; S. 6
Pachomowa, wś, 50; S. 8
Pacyńska (Pacyn) włość, 8, 17, 22, 64, 81; S. 21
Pakiniczy — ob. Kopynicze
Pastwina, rz., 67; S. 24
Paszkowo — ob. Haszkowo
Paszutiny (?), pust., 49
Pawłowa, pust., 54; S. 12
Pawłowa Hora (Gorki), pust., 56; S. 13
Pawłowa Łuka — ob. Łukjanowo
Pazuszyno (?), pust., 55
Peresypnia, dopływ Siniej, pot., 45
Peresypnia, rz., 45
Peresypnia, dopływ Łośmy, rz., 46
Pereuza, uroczyszcze, 51
Perezunica — ob. Wiereżunia
Perlica (Perlinka), rz., 45; S. 2
Perła, wś, 45; S. 2
Perło, jez., 45; S. 2
Perwuszyno (?), wś, 44
Petrowka (?), wś, 46
Petryszcze (Pietrokowo), pust., 44; S. 1
Piana, pust., 49
Piana, rz., 78; mapa gł.
Piane, jez., 49
Piaseczna, rz., 60
Piatowszczyna, wś, 48; S. 6
Piatyżyna (?), — ob. Zakładna
Pieńskie (?), bagno, 27
Pierewoz, wś, 45; S. 1
Piesoczna (?), rz., 65
Pietkowa, pust., 48; S. 6
Pietyński (?), las, 72
Piotrowo, wś, 51
Piszczalnikowa (Stradnikowa), pust., 50; S. 8
Pleszczejowo, wś, 59; mapa gł.
Pleszywka (Pleszywiec), wś, 77; S. 35
Pluskowo, sioło, 68; S. a.
Płatowik (?), pust., 54
Pławiecka włość, 15, 16, 26, 31, 51, 81
Płoska, rz., 57
Płotki, wś, 57; S. 15
Płotkino (?), pust., 57
Płotoczyńska włość, 45
Pochotinka (Połotinka), rz., 55; S. 13
Poczajewski, pot., 55
Poczep, gr. ziem., 23, 67; mapa gł.
poczepska ziemia, 66. 67, 71
Poczynok (?), pust., 49
Poczynok, wś, 71; S. 27
Podmakowa — ob. Brednik
Podołki, wś, 77; S. 35
Podołkowa (?), sicz, 77
Podszczemienie (?), wś, 62
Poharycze, wś, 35, 73; S. 32
Pohołki (?), pust., 54
Pohorelski (?), las, 65
Pohorelski, pot., 66
Pohorełe (Pogorelicy), wś, 48; S. 6
Pokrojewo (?), sioło, 52
Polanka, rz., 59; S. 18
Polanówka, rz., 16, 17, 25, 59—61; S. 18
Polesie, wś, 63; mapa gł.
Połdenka, rz., 56; S. 15
Połock, gr. woj., 21, 26, 42; mapa gł.
połocka gub., 47
Połonieje, jez., 51
Połoniejka, wś, 51; S. 10
Połtawa, m., 20; mapa gł.
Połuckie Stanowiszcze (?), 65
Połudiennyje Niwy, wś, 56; S. 15
Ponikowica (?), pust., 44
Ponikowka, rz., 67
Ponizowski, pot., 71
Ponornica, wś, 32; mapa gł.
Popereczna, rz., 71; S. 27
Popkowo (?), pust, 48
Popowa, wś, 59; mapa gł.
Popowka, rz., 17, 64; S. 21
Popowka, wś, 32; mapa gł.
Popowka v. Klewień, wś, 73; S. 30
Popycha (?), pust., 54
Porecki stan, 59
Porochnia, wś, 72; S. 29
Poroszki — ob. Luty Kamień
Powaliszyno (?), wś, 55
Pożary, wś, 49; S. 7
Pralnia, wś, 68; S. a.
Prołysa (Prołysowka), rz., 68; S. a.
Prołysa (Prołysowo), wś, 68; S. a.
Proszkowa (?), pust., 50

Protasowo, wś, 58; S. 17
Prychaby, uroczyszcze, 32, 41, 42; S. 10
Prykładnicka (Prykładnia) włość, 17, 66
Prypadkowa, pust., 44; S. 1
Psioł, rz., 30, 77—79; S. 35
pskowska gub., 10, 45, 52, 55
Psowo, jez., 50; (S. 8)
Puniszcza, wś, 50; S. 8
Pusta, rz., 54; S. 12
pustorżewski pow. (Rżawa pusta), 16, 47; mapa gł.
Pustynka (?), rz., 65
Pustynna, rz., 69
Putiłowo, wś, 49; S. 7
Putywl, gr. woj. mosk., 1, 81; mapa gł.
putywlski pow., 40
Pyszniewo (?), jez., 45
Pytiuchnowa (?), pust., 45

Rabinka, rz., 57; S. 16
Rabynia, rz., 78; mapa gł.
Rachnowa, wś, 50, 51; S. 8
Rachowka (Raszowka), m., 28; mapa gł.
Raczo, jez., 48, 49
Raczyca, rz., 48, 49; S. 6
Radczyn (Radczyno), wś, 34; mapa gł.
Radjonowka, wś, 72; S. 30
Radkowo, wś, 62; mapa gł.
Radohoszcz, wś, 17; mapa gł.
Rakitna, rz., 78; mapa gł.
Rakomla, jez., 12, 53; (S. 12)
Rameński (Ramienje) stan, 48; S. 6
Raszkowicze, wś, 35, 72; S. 29
Razynkowa (Razinkina), wś, 50, 51; S. 8
Razyńska (?), włość, 25
Reczyca, rz., 67
Rekta (Moskowka), rz., 65; S. 23
Rekta, dopływ poprzedniej, rz., 65; S. 23
Ressa, rz., 63
Rewiakino, wś, 35, 73; S. 32
Rewna, rz., 67
Rewnia, (Rewel), rz., 67
Rochlino, wś, 58; mapa gł.
Rodunia (Radinska), wś, 34; mapa gł.
Rog, rz., 39, 67, 70; S. 26
Rogowa, pust., 55; S. 12
Rogowo, wś, 70; S. 27
Rogoźnia, wś, 59, 60; mapa gł.
Rohowa (?), wś, 45
Romankowa, pust., 50; S. 7
Romaszkowo, wś, 72; S. 29
Romaszucha (Ramusucha), rz., 68, 71; S. 27
Rosław, gr. pow., 23, 24, 80; mapa gł.
rosławski pow., 65
Rosza, rz., 67; S. 25
Rotowka, wś, 73; S. 33
Rowanka — ob. rz. Osowienka, 65
Rozbojnia, pust., 56; S. 15
Rozecznikowa (?), pust., 50
Rozsoha, pust., 45; S. 2
Rożestwieno, wś, 32; mapa gł.
Rożanka, rz., 55
Rożnia, rz., 55; (S. 12)
Rożnia, wś, 55; S. 12
Rożnowa, pust., 48; S. 6
Rubcza, wś, 67; S. 25
Rubieżne, jez., 46; (S. 4)
Rubieżnica, rz., 47
Rubieżny, pot., 62
Ruczyńce (Ruczki), m., 28; mapa gł.
Rudka rz. — ob. Uś Wielka
Rudkowa (?), wś, 50
Rudniowo (Rudniewa), pust.-wś, 23, 60; S. 20
Rułowa (Ryłowa), pust., 49; S. 7
Rumien Suchy, rz., 76; S. 34
Rumno (Romny), m., 18, 28; mapa gł.
Rusanowo, wś, 61; S. 20
Rybotin, wś, 32; mapa gł.
Ryczewo (?), pust., 32
Rykacz, pot., 48
Rykino (?), pust., 53
Rykowa (?), pust., 55
Rykszyno (Rytkino), sioło, 48; S. 6
Rylsk, gr., 20; mapa gł.
Ryszkowa (Riszkierdy), wś, 44; S. 1
Ryszkowa (?), pust., 54
Ryta, rz., 69; S. c.
Rytwiny, pot., 49
Rżawiec, bagno, 67
Rżawka, rz., 67
Rżawki Polskie, wś, 47; S. 4
Rżawki Ruskie, wś, 47; S. 4
Rżew (Rżowa), gr. woj. mosk., 13; mapa gł.
rżewski pow., 13, 14, 55, 57

Sachocz (Suchacz), v[illage] 32; mapa gł.
Salnowa (Salniki), v[illage] 43, 46; S. 4
Samara, rz., 79; ma[pa] gł.
Samborskie (Samb[orskie] »wierchy«, 28; mapa gł.
Samotinin (Samykin[ino]) wś, 58, 64; S. 17
Samulicha (?), pust., [S.] 7
Samułkowa, wś, 49; [S.] 7
Sarsk (Sary), m., 28, [32]; mapa gł.
Saryna (?), pust., 54
Sawastewa (?), pust., 49
Sawina, wś, 54; S. 12
Sawlukowo, wś, 67; S. 25
Sebestjanowo, wś, 71; S. 27
Sejm, rz., 18, 20, 32, 40, 73—76, 79; S. 33
Seluchina (Sielutina), pust., 50; S. 7
Semenkowa (Siemienkowa), wś, 49; S. 7
Semlewo, stan, 60; S. 8
Senczyto, sioło, 50
Seredina Buda, wś, 72; S. 29
Seredni (?), bór, 51
Seredokina (?), rz., 52
Serhajkowo (?), pust., 53
Siderowo (?), pust., 57
Sidorowicze, wś, 61; S. 20
siebieski (Siebież) pow., 16, 46, 47 mapa gł.
Sielco, wś, 58; mapa gł.
Sielco, wś, 61; S. 20
Sieleczna, wś, 70; S. c.

Sieliszcze Judinskie (?), 65
Sieliszna, pust. polsk., 56, 57; S. 15
Sieliszna, pust. mosk., 56
Siemiaczkowo, sioło, 71; mapa gł.
Siemienkowa (Siemiejkina), wś, 51
Siemliński stan, 19, 23
Siencza, m., 28; mapa gł.
Sienkowa (?), wś, 49
Sieńkowo (Sańkowa), wś, 59; S. 18
Sierpiejsk, gr. pow., 8, 25, 63, 79, 81; mapa gł.
sierpiejski pow., 5, 17, 61, 62, 64
Siew, rz., 69; S c.
Siewierc, rz., 67
Siewierszczyzna, 1, 4, 19, 26
Siewsk, gr., 17, 18; mapa gł.
Simonicha, 54; S. 12
Sincowa (?), pust., 49
Sine, jez., 44
Sinia, rz., 44, 45; S. 1—2
Siniec, dwór, 66; S. 24
Siniucha, rz., 44
Sińkowo, sioło, 67; S. 26
Skielskie (Skielsk, Skielka, Skalskie, Skulskie, Sokolskie) góry, 74, 78; S. 35
Skwarcew (?), wś, 64
Slepcowa, wś, 65; S. 23
Sławuj, stan, 50; S. 8
Słoboda, wś, mosk., 65; S. 22
Słoboda, wś polsk., 65
Słońskie (?), błoto, 72
Smokarewka, wś, 73; S. 30
Smoleńsk, gr. woj., 11 12, 21, 22, 60; mapa gł.
smoleńska gub 55, 56, 58, 61
smoleński pow , 17, 61, 64
smoleńskie woj 3, 24, 60—62, 64, 66, 71
Smoleńszczyzn
Smolewo (Smo o), pust., 48
Smołkowa (?), ast., 48
Smykowo, wś, 2; mapa gł.
Sobakina (?), p t., 46
Sobolewo, pust., 55; S. 12
Sobotniki (Subot iki), włość, 23, 25, 60, 61; S. 20
Sochna, rz., 25; mapa gł.
Socz, jez., 69
Sołowa (Sałowo), wś, 53; S. 11
Sołowjewicze (Sołowjewka), włość, 17; S. 24
Somorokowo, wś, 58, 64; S. 17
Sonina (Sieńkowo), wś, 48; S. 6
Sopycz, rz., 34, 73
Sopycz, wś, 73; S. 30
Sorocki (?), bór, 51
Soroczyńcy, m., 28; mapa gł.
Soroczyńska v. Pławiecka włość, 16; mapa gł.
Sos, wś, 61; mapa gł
Sosnica, m., 32; mapa gł.
Sosnowka, wś, 32; mapa gł.
Sosnowka, wś trubecka, 71; mapa gł.
Sowielna (Sawieljewa), wś, 63; mapa gł.
Sowno, jez., 65; (S. 22)
Sowno, wś, 65; S. 22
Spas Demiański (Demiańskie), 61, 63; S. 20
Spas na Berezie, wś, 56; S. 15
Spaskie, wś, 32; mapa gł.
Spicyno (?), wś, 48
Spiczyno, wś, 48
Srakina (Izrakina), pust., 48; S. 6
Srakino (?), pust., 49
Staickie, wś, 61; mapa gł.
Stara (?), pust., 48
Starcowo (Starica), włość, 12, 13, 53, 54, 81; S. 12
Starodub, gr. pow., 23, 24; mapa gł.
starodubowski pow., 23, 66, 70, 71
Staryki (Staroje), wś, 75; S. 33
Staryków, sioło, 32, 35, 73; S. 32
Staryno (Otaryno, Starynki), wś, 63; S. 20
Staryszynina (Staryszkina), wś, 49; S. 7
Stecznia, wś, 71; S. 27
Stefanowa (Stiepankina), pust., 53; S. 11
Stepanowa (?), pust., 54
Stepanowo (?), pust., 54
Stiański Rożek (Sienczanka), rz., 67, 68 70; S. 27
Straczewo, wś, 32, 35, 70, 72; S. d.
Stradnikowa — ob. Piszczalnikowa
Strajkowa (?), pust., 49
Strepki, wś, 61, 63; S. 20
Struiłowka, rz., 17, 64
Stryżowka, rz., 64
Studenok, wś, 73; S. 31
Studiony, pot., 51
Stupina, pust., 46; S. 3
Stupina, pust., 50; S. 8
Stupina (?), pust., 54
Styryno (Sztyrowa), wś, 51
Sucha (?), rz., 57
Suchar, włość, 17, 64; S. 21
Suchinkowo (?), pust., 48
Suchłowiec, pot., 45
Suczki, wś, 51; S. 10
Suczkina (?), pust., 49
Suczkino v. Klewień, wś, 73; S. 30
Sudość, rz., 67, 70, 71; S. 25, 26
Sukina, rz., 51
Sukniankino, wś, 51
Sulmankino (?), wś, 51
Suła, rz., 18, 29, 76, 77; S. 34, 35
Sumiłka, rz., 66
Sunidowa (Sowidowa), pust., 56; S. 13
Supronowo (Sapronowo), wś, 51
Surowa (?), rz., 65
Sustow, pot., 48
Suszyca, rz., 64
Sutoczyca (Utoczyca), 14, 15, 50; S. 8
Suziemiec (Szenik), pot., 72
Suziemla (Suzienka), rz., 70
Swarków, wś, 32, 73; S. 32
Swidowiec, rz., 71
Swieczkowska (Swity) włość, 25; mapa gł.
Swiesa (Swiessa, Swieta), rz., 72, 73; S. 30

Swinkina (Bakanowa), wś, 50
Swinski (?), las, 72
Swiridowka (Swiridowo), pust., 54; S. 12
Swiridowo (Swieridowa), wś, 60; S. 19
Swiridowo, wś, 61—63; S. 20
Swiridowszczyna, sioło, 64; S. 21
syczewski (Syczewka), pow., 58; mapa gł.
Sysowa (Susanowa), pust., 45; S. 2
Sytin (Sytienki), wś, 68; S. a.
Sytno, wś, 47; S. 6
Sywerst, sioło, 15, 51; S. 9
Szarypino (?), sioło, 49
Szczałkonowo (Szczegłowo), pust., 53
Szczawine Błoto, 67
Szczepiet, wś, 64; S. 21
Szczetinina, pust., 49
Szczotki (Szczetinina), wś, 38; mapa gł.
Szczukina, wś, 50; S. 8
Szczukinowo (Szczukina), wś, 51
Szczyborowo, pust., 54; S. 12
Szekołowo (?), pust., 48
Szemetow, pot., 54
Szemetowa, pust., 54; S. 12
Szemiłowka, wś, 72; S. 29
Szerełp (?), wś, 51
Szestakowo, wś, 64
Szewerdycha (?), pust., 54
Szhnichi (?), pust., 49
Szlachowa (?), pust., 48
Szlak Murawski, 28, 41, 78, 79, 82; S. 36
Szłykowa (Szłyki), wś, 53; S. 11
Szubina, wś, 49; S. 7
Szubino, jez., 49
Szuleszów (Szuleszyno), wś, 32, 35, 73; S. 32
Szumliwik, pot., 44
Szydłowicze (Szyłowka), wś, 64; mapa gł.
Szyłowa (?), ścieżka, 66
Szyłowa Hora (?), pust., 48
Szypulina (Szyszkina), pust., 50; S. 8
Szyrajew (Szymajew), wś, 59, 60; S. 19
Szyrkowo (Szarkowo), pust., 53; S. 11
Szyszymorowa (?), pust., 54
Śniatyn, m., 28; mapa gł.
Śnietowaty, pot., 66
Święte (?), jez., 71

Talec, pot., 54, 55
Tara (Ustar), rz., 27, 35, 70; S. c., d.
Tarakanowa (?), pust., 48
Tarakanowo (Taratonowa?), wś, 59; S. 18
Tarkowo, wś, 62, 63; S. 20
Tatarynkowa (?), pust., 48
Tatiszczewo, wś, 71; S. 27
Telatnikowa (Korownina), wś, 50
Telehowka, wś, 71; S. 27
Terenino (?), — ob. Czeczetina
Terentewo (Terechowo), pust., 53
Tereszkowa (?), pust., 49
Terń, rz., 29, 74, 76; S. 34
Teropliwka (?), rz., 71
Teszutina (?), wś, 46
Tieszewiczy — ob. Czochowo
Tieszkowo — ob. Cieszkowska Hora
Tiszki, m., 28; mapa gł.
Titowka, wś, 71; S. 27
Tokarowo, wś, 23
Tołste (?), wś, 48
Tołstino (?), wś, 65
Tołstodubowo, wś, 73; S. 30
Tomsina, wś, 46; S. 3
Topki, wś, 56
Torgowica, rz., 32; mapa gł.
Torgowica Pusta (Torgowica), hor.-wś, 28, 32, 79; mapa gł.
Toropa, rz., 52; mapa gł.
Toropiec, gr. pow. mosk., 1, 8, 11—13, 52, 81; mapa gł.
toropiecki pow., 13, 14, 52, 53, 55
Trostin, wś, 65; S. 23
Trostina, rz., 65
Trościanka, rz., 56; S. 13
Trubczewsk — ob. Trubeck, 32
Trubeck, gr. ziem., 23, 24, 31—40, 68, 70, 71, 81; mapa gł.
trubecka ziemia, 24, 34, 68, 70—72, 81
Tuda (Tud), rz., 56; S. 14
Tudina (Judina?), pust., 55
Tudma, rz., 56; S. 13
Turnowo (Turnoje), 15, 51; S. 10
Turychina, pust., 57; S. 16
twerska gub., 55
Tychajowo (Tiagajłowo), wś, 64; mapa gł.
Tyszkowo, pust., 53; S. 12
Tytowa (?), pust., 50

Ubowo (?), wś, 51
Udraj, jez., 48, 49; S. 7
Udraj (Udra), rz., 48; S. 6
Uhra, rz., 17, 25, 58, 60—62; S. 19, 20
Ulibinowo (?), pust., 23
Ulica, rz., 70, 72; S. 28, 29
Uljanowo (?), pust., 53
Ułanów, wś, 73; S. 30
Ustar, rz. — ob. Tara
Ustar, wś, 70; S. c.
Uswaj, włość, 16, 26, 31; mapa gł.
Uś Mała (Chuś, Fusza), rz., 74, 76, 77; S. 34
Uś Wielka (Rudka), 77
Uście, wś, 32; mapa gł.
Uścińska, słoboda, 32
Uświecza, jez., 16, 47; S. 5
Uświecza (Uszwiejca), rz., 47; S. 5
Uta, rz., 68; S. a
Utoczyca — ob. Sutoczyca
Uty, pust. mosk., 24, 68; S. a.
Uty, sioło polsk., 24, 68; S. a.
Uwarowa, wś, 59; S. 18
Uznarowo (?), wś, 51
Uża, wś, 37; mapa gł.
Użo, jez., 49; S. 7
Użyca, rz., 49; (S. 7)

Walica, rz., 50
Walnewo (Waljewo), wś, 50; S. 8

Wałaszyn (Wołotyń), rz., 71
Wałkowa (Wołkowa), wś, 50
Wałujec, sioło, 71; S. 27
Wałutina (?) — ob. Kuczyno
Waniuczyk, rz., 64
Warnewa (?), pust., 45
Warnewski, pot., 45
Warwa, m., 28; mapa gł.
Wasilenki (?), wś, 68
Wasilewa, wś, 50; S. 8
Wasilewo (Wasilewka), pust., 57; S. 16
Wasilewszczyzna, wś, 58; S. 17
Wasilina (?), pust., 45
Wasilowo, wś, 62; mapa gł.
Wasiukowa, wś, 59; mapa gł.
Waśkowo, wś, 62; mapa gł.
Wawlidina (Wawulino), pust., 55; S. 12
Wereja (?), pust., 54
Wereto (Wieriato), jez., 26, 47; S. 6
Werewka, rz., 32
Wianucino (Bajutina), wś, 51
Wiaziemka, rz., 53
wiaziemski pow., 14, 16, 17, 58, 60
Wiazienka, wś, 73; S. 32
Wiazkie (Wiazki), jez., 71
Wiazowka, wś, 66; S. 24
Wiazowski (Wiaz) stan, 31, 42, 47, 81; S. 6
Wiazowy, pot., 66
Wiaźma, rz., 58—60; S. 17 i 18
Wiaźma, gr. woj. mosk., 1, 13, 25, 81; mapa gł.
Widowa, rz., 49; S. 7
wielejski (Wielje) pow., 16, 45, 46; mapa gł.
Wielesa, rz., 53; S. 12
Wieli (?), wś, 51
Wielicki (Wietliński, Wietlicy) stan, 25; mapa gł.
Wieliczewka (Wieliczej), rz., 65; S. 23
Wieliczkowo (?), pust., 53
Wielika, rz., 43, 46, 47; S. 4—6
Wieliska włość, 52
wieliski pow., 14, 15, 47, 51—53
Wieliż, 11—13, 48, 52; mapa gł.
Wielkie Łuki, gr. woj. mosk., 8, 14, 50; mapa gł.
wielkołucki pow., 14, 16, 48, 51, 52
Wierebka (?), rz., 67
Wiereszczawicze, wś, 64; S. 21
Wierewka, rz., 32
Wiereżuni, jez. i wś, 53; S. 11
Wiereżunia (Perezunica), rz., 53
Wieriatka — ob. Wielika, 47
Wierihin, wś, 32; S. 32
Wierzba, wś, 32; mapa gł.
Wiet', rz., 46; S. 3
Wiezłowiec (?), wś, 60
Wiezniki (Wiezowiec), rz., 66; S. 24
Wiktorowo, wś, 32, 73; S. 32
Wirowiec (Wjunowka), 71; S. 27
Witawa, rz., 24, 65, 66; S. 23
Witebsk, gr. woj., 42; mapa gł.
witebska gub., 10, 52
Witemla, sioło, 71; S. 28
Witka, rz., 56; S. 14
Witka, wś, 56; S. 14
Wjukowa, wś, 66; S. 23
Wnieża, rz., 45; S. 2
Wnukowicze, wś, 65; S. 22
Wojłowa (?), pust., 49
Wołchowo (Wołgowo), włość, 13, 53, 81; S. 12
Wołczypiala (?), pust., 51
Wołga, rz., 55, 82; mapa gł.
Wołoczek, wś, 58; S. 17
Wołokitino, wś, 32, 73; S. 33
Wołosta, rz., 25, 61, 62; S. 19
Wołozdynia (Bołazdynica), rz., 49; S. 7
Wołżyno, wś, 67
Wor (?), pust., 50
Worchl (Worchowo), rz., 32
Worochobino, wś, 50; S. 8
Woron, sioło, 32, 35, 73; S. 31
Woronia, rz., 61; S. 20
Woronica, rz., 17, 64; S. 21, 22
Woronicka (Woroceń, Woronicz) włość, 17, 22, 65, 81; S. 22
Worskla, rz., 41, 74, 78, 79, 82; S. 35
Woskresieńsk, stan, 25; mapa gł.
Woszutina (?), pust., 57
Wośma, rz., 23, 59, 60; S. 18
Wronowo (Woronowo), włość, 25, 60, 61; S. 20
Wsiesławl, włość, 17, 64; S. 21
Wydrenka (Bodrianka), rz., 68; (S. a.)
Wydreńska Studzienka, 68
Wysocka (?), pust., 44
Wysocznikowa (?), pust., 48
Wysocznikowo, jez., 48
Wysoka, pust., 57; S. 15
Wysoka, wś, 67; S. 25
Wysoka Hora, wś, 62, 64; mapa gł.
Wysoki, monaster, 56; S. 13
wyszhorodski (Wyszhorodek) pow., 16, 44; mapa gł.

Zabłotów, wś, 32; mapa gł.
Zabołotny (?), bór, 51
Zaborje (?), pust., 54
Zabrodzie (Zabrocka), wś, 63; mapa gł.
Zacharska (Zacharyna), pust., 55; S. 12
Zadnieprze, 18
Zahorewa (Żagirewa), pust., 45; S. 2
Zajkowa (?), pust., 54
Zakładna (Piatyżyna?), wś, 50
Załazie (Załazienka), wś, 60; S. 18
Załazienka, rz., 59—61; S. 19
Zamoszenka, rz., 14, 57, 58; S. 17
Zamoszna, rz., 57
Zaprudje, wś, 58; S. 17
Zaranowo (Zyranowo), jez., 51; S. 10
Zarubieżje, wś, 59; mapa gł.
Zasyrnia (?), wś, 32
Zawołocka (Zawołocze) włość, 47; S. 5
Zdiesłowicze, wś, 68; S. a.
Zechałowo (?), wś, 51

Zetejca (Zetje), rz., 51; S. 10
Zeteje (Zetje), jez., 51; S. 10
Ziabno (?), bagno, 72
Zielone (Zielenina), pust., 50; S. 7
Ziemcowa, pust., 53; mapa gł.
Ziemcowa, wś, 50; S. 7
Ziencowo, wś, 46; S. 3
Zienkowo (Sieńkowo), wś, 51
Ziernowo, wś, 35, 70, 72; S. 19
Zietkowa (?), pust., 55
Zimnica, rz., 65; (S. 23)
Zimnica, wś, 65; S. 23
Złobino, wś, 51
Znamienskie, sioło, 61; S. 19
Znob Nowogródzka (Znob, Znowka), wś, 34, 71, 72; S. 28
Znob Trubecka (Słobodka Znob), wś, 71, 75, 76; S. 28
Znobowka, rz., 27, 71, 72; S. 28, 29
zubcowski (Zubcow) pow., 14, 16, 57; mapa gł.
Zubowo, wś, 65; S. 21
Zuj (Zui), wś, 61; mapa gł.
Zujewa, wś, 48; S. 6
Zwiniec (?), mech, 51
Zygmuntów, m., 20; mapa gł.
Zynewa (Zieniewa), pust., 49; S. 7

Żadińska (Żugino?), wś, 25; mapa gł.
Żaryń, sioło, 17, 22, 64, 65; S. 22
Żauryna, pust., 44; S. 1
Żelazny, pot., 69; S. b.
Żeleznikowa, pust. — wś, 50, 51; S. 8
Żelezowa, pust., 54; S. 12
Żeliz, rz., 66
Żelnobojewa, wś, 48; S. 6
Żeltucha, rz., 56; S. 15
Żenska, wś, 67; S. 25
Żerebiej (?), wś, 69
Żigali — ob. Horynica
Żmakino, wś, 58; S. 17
Żórawina (Żurawno pole, Żurawnoje), polana, 78; S. 35
Żórawka, m., 28; mapa gł.
Żórawka, wś, 27, 72; S. 30
Żuliński (Żyliński, Żulino) stan, 24, 25, 59, 81; mapa gł.
Żukopa, rz., 5, 55, 56; S. 13
Żukow Rożek (Ż. Łużok), rz., 67
Żukowo, wś, 25, 59; mapa gł.
Żukowo, pust., 48; S. 6
Żydka (Żydowa Dolina, Buda Żydowka), m., 28; mapa gł.
Żylino, wś, 63; mapa gł.
Żyłomska, pust., 48; S. 6
Żyratino, sioło, 67; S. 25
Żyżca, rz., 52; mapa gł.
Żyżycka (Żyżyce) włość, 8, 15, 16, 26, 31, 81; mapa gł.

BIBLIOTEKA NARODOWA

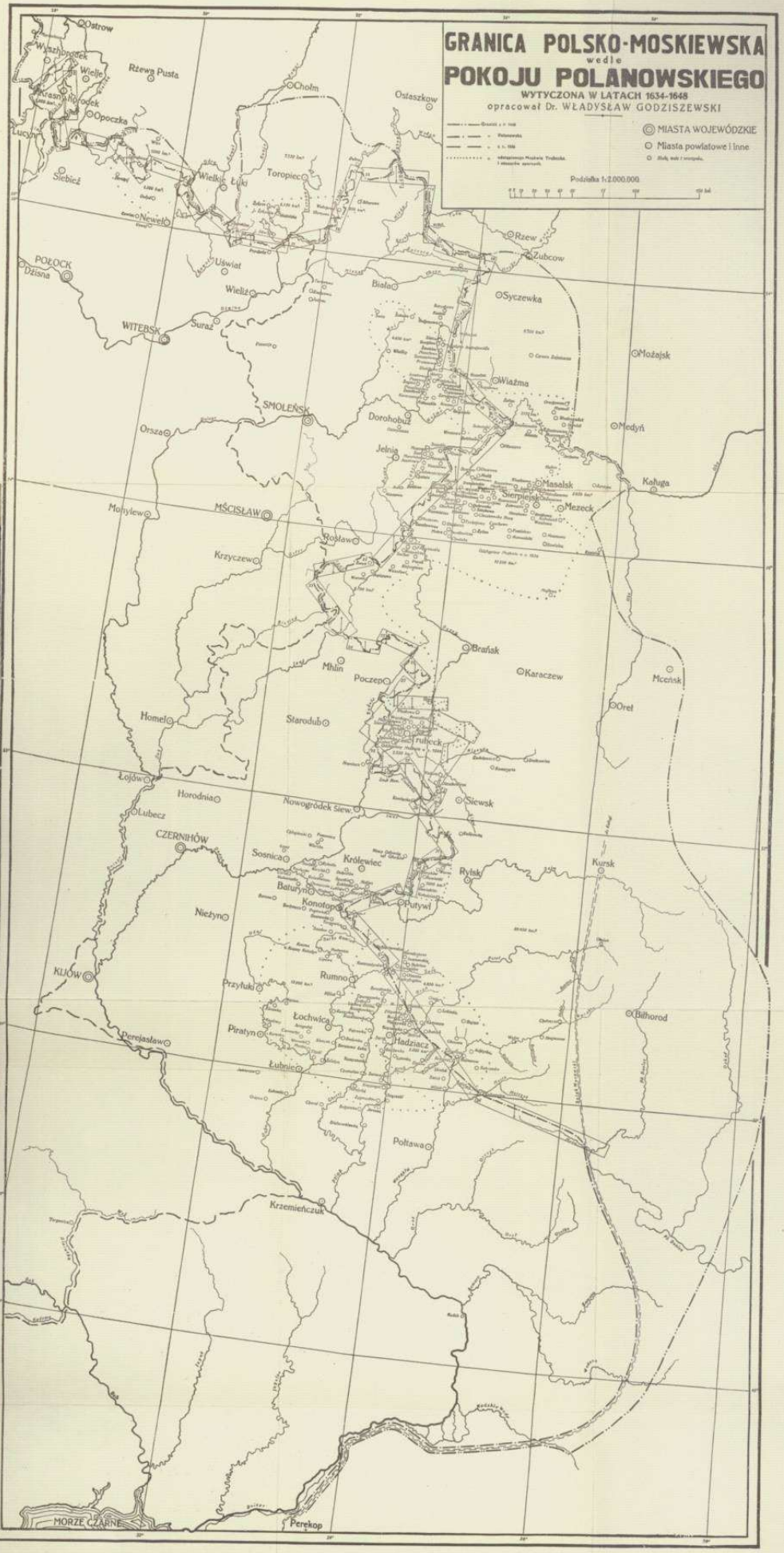
GRANICA POLSKO-MOSKIEWSKA
wedle
POKOJU POLANOWSKIEGO
WYTYCZONA W LATACH 1634-1648
opracował Dr. WŁADYSŁAW GODZISZEWSKI
MIASTA WOJEWÓDZKIE
Miasta powiatowe i inne
Podziałka 1:2.000.000
Ostrow
Wyszhorodek
Wielje
Krasnohorodek
Opoczka
Lucyn
Rżewa Pusta
Chołm
Ostaszkow
Siebież
Wielkie Łuki
Toropiec
Newel
Rzew
Zubcow
POŁOCK
Dźisna
Uświat
Wieliż
Biała
Syczewka
WITEBSK
Suraż
Możajsk
Wiaźma
SMOLEŃSK
Dorohobuż
Medyń
Orsza
Jelnia
Masalsk
Kaługa
Sierpiejsk
Mezeck
Mohylew
MŚCISŁAW
Rosław
Krzyczew
Brańsk
Mhlin
Karaczew
Mceńsk
Poczep
Oreł
Homel
Starodub
Trubeck
Łojów
Horodnia
Nowogródek Siew.
Siewsk
Lubecz
CZERNIHÓW
Sosnica
Królewiec
Rylsk
Kursk
Baturyn
Konotop
Putywl
Nieżyn
KIJÓW
Rumno
Przyłuki
Łochwica
Bilhorod
Piratyn
Hadziacz
Perejasław
Łubnie
Połtawa
Krzemieńczuk
MORZE CZARNE
Perekop

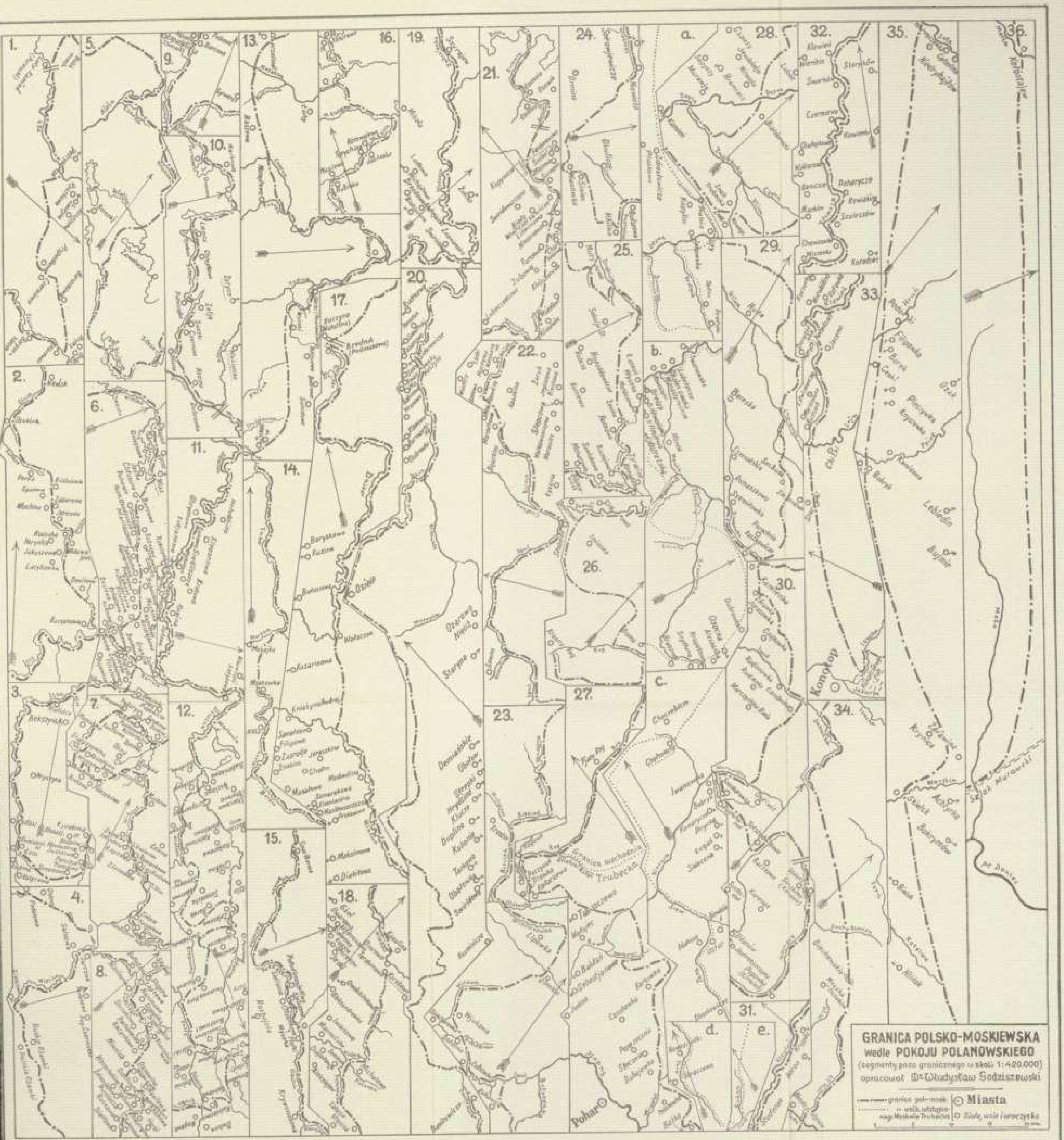
GRANICA POLSKO-MOSKIEWSKA
wedle POKOJU POLANOWSKIEGO
(segmenty pasa granicznego w skali 1:420.000)
opracował Dr. Władysław Godziszewski
Miasta
Sioła, wsie i uroczyska
Konotop
Pohar
Trubecka
Szlak Murawski

BN
BIBLIOTEKA NARODOWA
658214

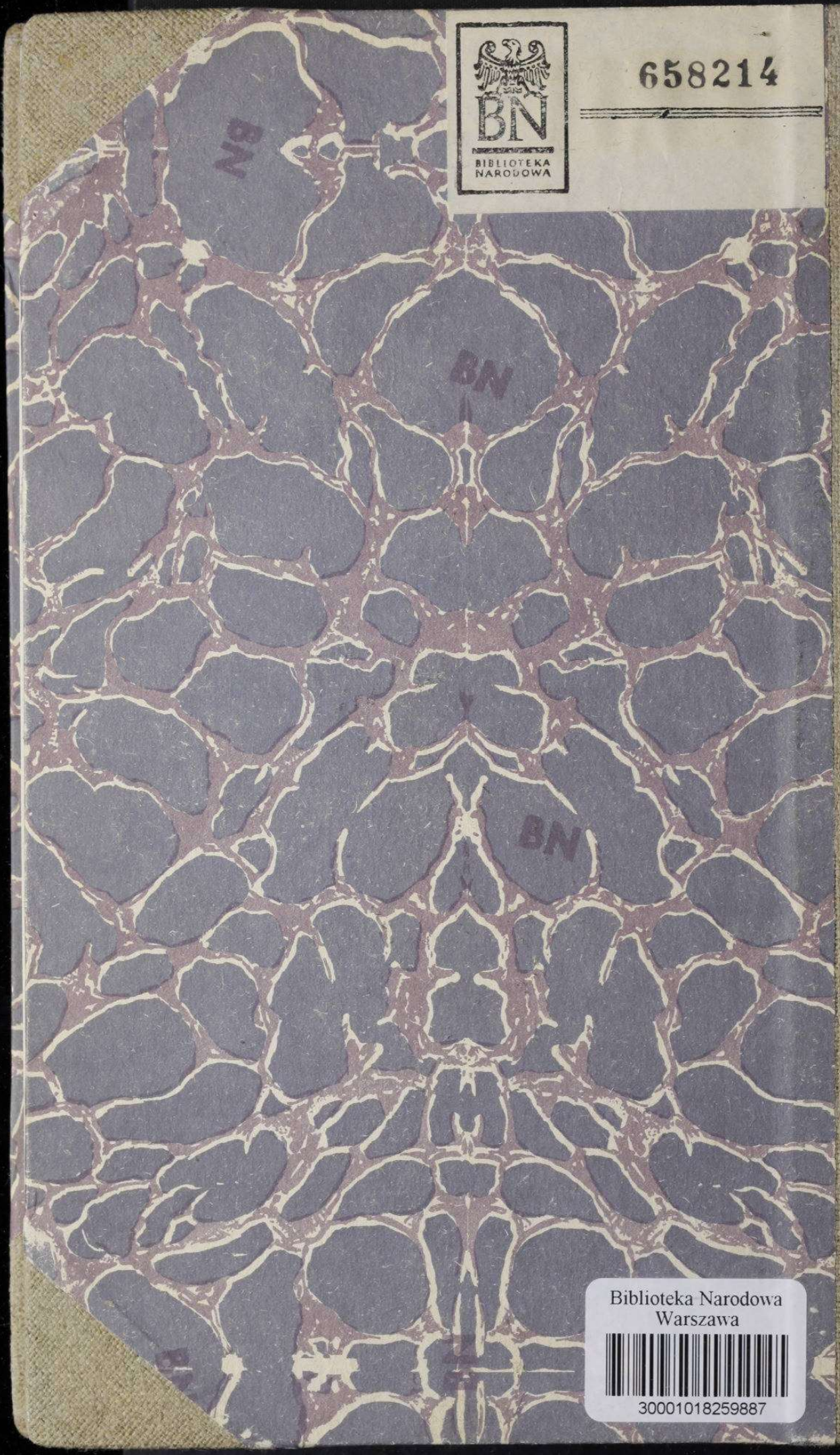

Biblioteka Narodowa
Warszawa
30001018259887